[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ७१

त्रिमल्लभट्टविरचिता

बृहद्योगतरङ्गिणी ।

अस्याः प्रथमो भागः ।

एतत्पुस्तकं

करवीरस्थैः वे० शा० रा० रा० हनुमन्त पाध्येशास्त्री

इत्येतैः संशोधितम् ।

तच्च

हरि नारायण आपटे

इत्यनेन

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८३५

खिस्ताब्दाः १९१३

मूल्यं रूपकपञ्चकम् । (रु. ५)

आदर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

अस्या बृहद्योगतरङ्गिण्याः पुस्तकानि यैः परहितैकपरत्वयी प्रदत्तानि तेषां नामानि पुस्तकानां संज्ञाश्च प्रदर्श्यन्ते ।

(क.) इति संज्ञितम्—आनन्दाश्रमस्थम् ।

(ख.) इति संज्ञितम्—व्यङ्कटेश्वरमुद्रणालये मुद्रितम् ।

(ग.) इति संज्ञितम्—कै० वे० शा० रा० रा० कृष्णशास्त्री माटे इत्येतेषाम् । अस्य लेखनशकः १७३३.

समाप्तेयमादर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

त्रिमल्लभट्टविरचिता

बृहद्योगतरङ्गिणी ।

तत्र ग्रन्थावतारिकानाम प्रथमस्तरङ्गः ।

जयति जगति जनताजयहेतुः सकलदुरितचयवारिधिसेतुः ।
गणपतिरचलसुतामुखसिन्धुः प्रणतमनुजमुनिदैवतबन्धुः ॥ १ ॥

कुचकलशपयोभिर्मेनया साधुसिक्ता
पुरमथनसुरद्रुस्तम्बमालम्बमाना ।
करकिसलयकान्ता मन्दहासप्रसूना
फलतु फलमभीष्टं कल्पवल्ली शिवा नः ॥ २ ॥
ब्रह्मादीनभिवन्दे संदेहध्वान्तभास्करान्भिषजः ।
सुश्रुतचरकाचार्यानुच्चैश्च वैद्यके शास्त्रे ॥ ३ ॥
सक्काथादिरसैर्निदानसहितैरात्मानुभूतैर्मितै-
स्तैलङ्गस्त्रिपुरान्तकस्य नगरे योगीस्त्रिमल्लो द्विजः ।
नाम्ना योगतरङ्गिणीं ग्रथयति ग्रन्थं ज्वराद्यामयं
श्रेणीपावककालजुष्टवपुषां नृणामिह श्रेयसे ॥ ४ ॥

अत्र ग्रन्थे भूरितन्त्रात्तसारे सद्भिर्दत्तं दूषणं भूषणं नः ।
छिन्नं दग्धं घृष्टमष्टापदं हि च्छायामच्छामृच्छति स्वेच्छयैव ॥५॥

देहादुत्पाद्यते पुंसः पुरुषार्थचतुष्टयम् ।
न नीरोगः स कस्यापि तच्छान्तिस्तु चिकित्सया ॥ ६ ॥
रोगपङ्कार्णवे मग्नं यः समुद्धरते नरम् ।
कस्तेन न कृतो धर्मः कां च पूजां न सोऽर्हति ॥ ७ ॥
अन्नदो जलदश्चैव विप्रो रोगचिकित्सकः ।
त्रयस्ते स्वर्गमायान्ति विना यज्ञेन भारत ॥ ८ ॥
क्वचिद्धर्मः क्वचिन्मैत्री क्वचिदर्थः क्वचिद्यशः ।
कर्माभ्यासः क्वचिच्चेति चिकित्सा नास्ति निष्फला ॥ ९ ॥
अतो मम श्रमस्तोमश्चिकित्सायां तपत्ययम् ।
संक्षिप्ता सरसा चेयं संहिता भुवि जृम्भताम् ॥ १० ॥

हारीतात् ॥

जन्मान्तरकृतं पापं व्याधिरूपेण बाधते ।
तच्छान्तिरौषधैर्दानैर्जपहोमसुरार्चनैः ॥ ११ ॥

वाग्भटात् ॥

रोगस्तु दोषवैषम्यं दोषसाम्यमरोगता ।
निजागन्तुविभेदेन ते च रोगा द्विधा मताः ॥ १२ ॥
कालार्थकर्मणां योगो हीनमिथ्यातिमात्रकः ।
सम्यग्योगश्च विज्ञेयो रोगारोग्यैककारणम् ॥ १३ ॥
रसादिस्थेषु दोषेषु व्याधयः संभवन्ति ये ।
तज्जा इत्युपचारेण तानाहुर्घृतदुग्धवत् ॥ १४ ॥
शल्यं शालाक्यमगदं कुमारभरणं तथा ।
कायभूतक्रिया वाजीकरणं च रसायनम् ॥ १५ ॥
अष्टौ चिकित्सितस्योक्तान्यङ्गानीति समासतः ।
सम्यक्प्रयुक्तैरेतैर्हि सनाथा रुक्प्रतिक्रिया ॥ १६ ॥
वैद्यो व्याध्युपसृष्टश्च भेषजं परिचारकः ।
एते पादाश्चिकित्सायाः कर्मसाधनहेतवः ॥ १७ ॥
ज्ञातशास्त्रः शुचिः शूरो लघुहस्तः कृतोद्यमः ।
दृष्टकर्मा कृती धर्मी स भिषक्पाद उच्यते ॥ १८ ॥
आढ्यो रोगी भिषग्वश्यो ज्ञापकः सत्त्ववाञ्शुचिः ।
असर्वलक्षणः पथ्यशीलः पादः परो मतः ॥ १९ ॥
दोषकालवयोदेशमात्राप्रकृतिरेव सा ।
सात्म्यं यद्भेषजं तत्स्यात्परः पादश्चिकित्सिते ॥ २० ॥
अबह्वाशी जितस्वप्नो हितो धर्मार्थकोविदः ।
बहुदर्शी कर्मदक्षः पादः स्यात्परिचारकः ॥ २१ ॥
वातः पित्तं कफश्चेति त्रयो दोषाः समासतः ।
प्रत्येकं पञ्चधा तेऽथ तेषां भेदो द्विषष्टिधा ॥ २२ ॥
तेषां कायमनोभेदादधिष्ठानमपि द्विधा ।
विकृता घ्नन्ति ते देहान्वर्धयन्त्यविकारिणः ॥ २३ ॥
चयप्रकोपप्रशमा वायोर्ग्रीष्मादिषु त्रिषु ।
वर्षादिषु तु पित्तस्य श्लेष्मणः शिशिरादिषु ॥ २४ ॥

ते व्यापिनोऽपि हृन्नाभ्योरधोमध्योर्ध्वसंश्रयाः ।
वयोहोरात्रिभुक्तानां तेऽन्तमध्यादिगाः क्रमात् ॥ २५ ॥
विमलसलिलपूर्णा निर्झरा सा धरित्री
हरितयवसलीलावृक्षवल्ल्योऽतिशीताः ।
द्युमणिरपि कदाचिद्दृक्पथं याति नो वा
कफपवनविकारी स्यात्स आनूपदेशः ॥ २६ ॥
प्रबलरविकरोच्चैर्भूधराः संप्रतप्ताः
पृथुलदलविहीनाः पादपाः कण्टकाद्याः ।
दिशि दिशि मृगतृष्णा निर्जला भूतधात्री
दहनरुधिरकोपी पित्तकृज्जाङ्गलोऽयम् ॥ २७ ॥
नोष्णं यस्मिन्वैपरीत्यं न शीतं
स्वे स्वे काले षड्ऋतूनां प्रकाशः ।
मिश्रैश्चिह्नैः पूर्वमुक्तैर्विमिश्रो
देशः प्रोक्तोऽसौ तु साधारणाख्यः ॥ २८ ॥
मात्रा चतुर्विधा ज्ञेया मृदुर्मन्दा च तीक्ष्णका ।
विषमा चेति संप्रोक्ता तत्तद्दृष्टिविशेषतः ॥ २९ ॥
शुक्रार्तवस्थैर्जन्मादौ विषेणेव विषक्रिमेः ।
तैश्च प्रकृतयस्तिस्रो हीनमध्योत्तमाः पृथक् ॥ ३० ॥
मलायत्तं बलं पुंसां शुक्रायत्तं तु जीवितम् ।
अतश्चिकित्सितं कार्यं संरक्षन्मलरेतसी ॥ ३१ ॥
जातमात्रचिकित्स्यस्तु नोपेक्ष्योऽल्पतया गदः ।
वह्निशत्रुविषैस्तुल्यः स्वल्पोऽपि विकरोत्ययम् ॥ ३२ ॥
यावज्जीवं चिकित्स्यस्तु नोपेक्ष्यो भिषजा गदी ।
यावत्कण्ठगताः प्राणास्तावत्कार्याः प्रतिक्रियाः ॥ ३३ ॥
कदाचिद्दैवयोगेन दृष्टारिष्टोऽपि जीवति ।
आदौ सर्वेषु रोगेषु निदानपरिवर्जनम् ॥
तेनैव रोगाः शीर्यन्ते शुष्कनीरा इवाङ्कुराः ॥ ३४ ॥
चिकित्सितं शरीरं यो न निष्क्रीणाति दुर्मतिः ।
स यत्करोति सुकृतं तत्सर्वं भिषगश्नुते ॥ ३५ ॥
नैव कुर्वीत लोभेन चिकित्सापण्यविक्रयम् ।
ईश्वराणां वसुमतां लिप्सेतार्थं तु वृत्तये ॥ ३६ ॥

१ संश्रिताः ।

रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम् ।
ततः कर्म भिषक्कुर्याज्ज्ञानपूर्वं विचक्षणः ॥ ३७ ॥
कर्मप्रकोपजाः केचित्केचिद्दोषप्रकोपजाः ।
कर्मदोषोद्भवाः केचिन्मनःकायस्थिता गदाः ॥ ३८ ॥
कर्मक्षयात्कर्मकृतो दोषजः स्वशमौषधैः ।
कर्मदोषोद्भवो याति कर्मदोषक्षयात्क्षयम् ॥ ३९ ॥
यथाशास्त्रं तु निर्णीतो तथा व्याधिचिकित्सितः ।
न शमं याति यो व्याधिः स ज्ञेयः कर्मजो बुधैः ॥ ४० ॥
पुण्यैश्च भेषजैः शान्तास्ते ज्ञेयाः कर्मदोषजाः ।
विज्ञेया दोषजास्त्वन्ये केवला वाऽथ संकराः ॥ ४१ ॥
याभिः क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे धातवः समाः ।
सा चिकित्सा विकाराणां कर्म तद्भिषजां मतम् ॥ ४२ ॥
दर्शनस्पर्शनप्रश्नैर्व्याधिज्ञानं त्रिधा मतम् ।
आयुरादि दृशा स्पर्शाच्छीतादि प्रश्नतोऽपरम् ॥ ४३ ॥
स्वभावाद्व्याधयः साध्याः केचिद्याप्या उपेक्षिताः ।
साध्या याप्यत्वमायान्ति याप्यश्चासाध्यतां तथा ॥ ४४ ॥
निवृत्तोऽपि पुनर्व्याधिः स्वल्पेनाऽऽयाति हेतुना ।
दोषैर्मार्गीकृते देहे शेषः सूक्ष्म इवानलः ॥ ४५ ॥
व्याधेस्तत्त्वपरिज्ञानं वेदनायाश्च निग्रहः ।
एतद्वैद्यस्य वैद्यत्वं न वैद्यः प्रभुरायुषः ॥ ४६ ॥
विकारनामाकुशलो न जिह्रीयात्कदाचन ।
न हि सर्वविकाराणां नामतोऽस्ति ध्रुवा स्थितिः ॥४७॥
नास्ति रोगो विना दोषैर्यस्मात्तस्माद्विचक्षणः ।
अनुक्तमपि दोषाणां लिङ्गैर्व्याधिमुपाचरेत् ॥ ४८ ॥

अथाऽऽह तीसटाचार्यः ।

वातस्य पित्तस्य कफस्य चापि
विकारिणः कायवतां हि काये ।
प्रकोपहेतुः कुपितस्य लिङ्गं
चिकित्सितं चेति निरूपणीयम् ॥ ४९ ॥

रूक्षैस्तिक्तैः कषायैः कटुभिरनशनैर्वेगसंधारणैश्च
व्यायामैश्च व्यवायैः प्रतरणबलवद्विग्रहैर्जागरैश्च ।

श्यामानीवारकङ्गुप्रभृतिभिरशनैरुल्लसद्भिः पयोदै-
रन्ने जीर्णे च जन्तोरिति भवति तनौ मारुतस्य प्रकोपः॥५०॥

कट्वम्लोष्णविदाहितीक्ष्णलवणक्रोधोपवासातप-
स्त्रीसंपर्कतिलातसीदधिसुराशुक्तारनालादिभिः ।
भुक्ते जीर्यति भोजने च शरदि ग्रीष्मेऽपि च प्राणिनां
मध्याह्नेऽपि तथाऽर्धरात्रसमये पित्तप्रकोपो भवेत् ॥ ५१ ॥

गुरुमधुरातिशीतदधिदुग्धनवान्नपय-
स्तिलविकृतीक्षुभक्षणलवणानि दिवा शयनैः ।
समविषमाशनाध्यशनपायसपिष्टकृतै-
रपि च कफः प्रकुप्यति मधौ दिनादिषु च ॥ ५२ ॥

इति प्रकोपकारणैः प्रकोपमेत्य सर्वगाः
समीरणादयस्तनौ रुजः सृजन्ति जन्तुषु ।
वातपित्तकफकोपकारणं सूचितं यदिह सूत्रसंग्रहे
प्रोच्यते तदिह सांप्रतं मया रुक्परीक्षणमनेन कारयेत्॥५३॥

दृशि शिरसि च शङ्खे श्रोत्रनेत्रान्तरेषु
भ्रुवि हृदि हनुमन्यास्कन्धमूर्धार्धसंधौ ।
रुगतिनिशि दिवाऽल्पा स्यादकस्मात्प्रशान्ता
भवति च भुजजङ्घास्तब्धसंकोचता च ॥ ५४ ॥

कटिविटपयकृत्सु क्लोम्नि च प्लीह्नि पृष्ठे
जठरवृषणवक्षःकुक्षिकक्षान्तरेषु ।
प्रसरति गुरुशूलं नाभिबस्तिस्तनेषु
त्रिकवलिगुदगुह्योपान्तपक्षद्वयेषु ॥ ५५ ॥

वदनविरसता स्याद्वर्चसः कर्कशत्वं
भवति वपुषि कार्श्यं रात्रिनिद्रानिवृत्तिः ।
त्वचि च परुषता स्यात्स्याच्च वैषम्यमग्ने-
रिति पवनविकारे लक्षणं लक्षणीयम् ॥ ५६ ॥

भ्रममदमुखशोषस्वेदसंतापमूर्छा
मुखनयननखत्वङ्मूत्रविट्पीतता च ।
प्रलपनमतिसारश्चारुचिश्च ज्वरश्च
तृडतिशिशिरतेच्छा पित्तरोगस्य लिङ्गम् ॥ ५७ ॥

अङ्गस्य गौरवमपाटवमन्तराग्ने-
रुत्क्लेशता च हृदयस्य मुखप्रसेकः ।
आलस्यमास्यमधुरत्वमकाण्डकण्डू-
रापाण्डुता नयनयोरतिरोमहर्षः ॥ ५८ ॥
प्रज्ञाप्लुतिर्वमथुपीनसकासनिद्रा
तन्द्रादयश्चुलुचुलायनमुल्बणं च ।
स्यादोष्ठकण्ठरसनारदमूलतालु-
घ्राणेक्षणश्रवणशष्कुलिकान्तरेषु ॥ ५९ ॥
श्लेष्मोल्बणे भवति लिङ्गमिदं नराणां
संसर्गजेषु च गदेषु भवेद्विदोषम् ।

उक्तं च—

कफवातौ वातकफौ वातः पित्तं च वृद्धिशमौ ॥ ६० ॥
त्रिभिराद्यैस्त्रिभिरन्त्यैस्त्रिभिराद्यपरैस्तदन्यैश्च ।
अन्त्याद्यावाद्यमाद्यान्त्यावन्त्यं कोपशमौ मलम् ॥ ६१ ॥
मध्यमध्येतरौ मध्यं प्रयोगान्नयतस्त्रिकौ ।
आद्यमध्यं नयत्यन्तं मधुराद्याः शमेतरौ ॥ ६२ ॥
आद्यं मध्यान्त्यमाद्यं तु मध्यमान्तिममन्तिमम् ।
आद्यमध्यं मध्यमान्त्यमाद्यं मध्यान्तिमं क्रमात् ॥ ६३ ॥
आद्यं दोषरसाः प्रायः प्रयोगपरिशीलिताः ।

युग्मम्—

रात्र्यह्नोरादिमध्यान्ते पुनरन्त्याद्यमध्यतः ॥ ६४ ॥
मध्ये चान्ते तथाऽऽदौ च दोषैर्नाल्पाऽतिरुक्क्रमात् ।
भुक्ते जीर्यति जीर्णेऽन्ने जीर्णे भुक्ते च जीर्यति ॥ ६५ ॥
जीर्णे जीर्यति भुक्ते च दोषैर्नाल्पाऽतिरुक्क्रमात् ।
कफपित्तानिलाः पूर्वमध्यान्तेषु व्यवस्थिताः ॥ ६६ ॥
देहाहोरात्रिवयसां संधिष्वपि कफानिलौ ।
आदावन्ते च दौर्बल्यं विसर्गादानयोर्नृणाम् ॥ ६७ ॥
मध्ये मध्यबलं त्वन्ते श्रेष्ठमादौ च निर्दिशेत् ।

इति श्रीबृहद्योगतरङ्गिण्यां ग्रन्थावतारिका नाम प्रथमस्तरङ्गः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयस्तरङ्गः ॥

अथ शारीरम् ।

दोषधातुमलादीनामाधारस्तु वपुर्यतः ।
तत्स्वरूपमतो ज्ञातुं शारीरं प्राङ्निरूप्यते ॥ १ ॥

शारीरज्ञानप्रयोजनमाह—

यः शारीरमविज्ञाय शस्त्रक्षारादिकर्मसु ।
प्रवर्ततेऽसौ स्खलति वर्त्मनीव गतेक्षणः ॥ २ ॥

अथ सर्वशारीरसंग्रहश्लोकमाह—

अङ्गप्रत्यङ्गजीवाशयघननिशिरास्नायुभिः कण्डराभिः
पेश्यस्थित्वक्कलाभिर्निजमलसहितैर्धातुभिः संधिभिश्च ।
वातैः पित्तैर्बलासैः प्रकृतिभिरखिलैर्मर्मरन्ध्रोपधातु-
स्रोतःश्रेणीगुणैरप्यमलतरधियः साभिशारीरमाहुः ॥ ३ ॥

अथ शरीरोत्पत्तिक्रममाह—

शुक्रशोणितसंबन्धे जातमात्रे स्वकर्मणा ।
जीवो विशति सौराद्धि मणेरग्निरिवेन्धनम् ॥ ४ ॥ *
शुक्रशोणितसंबन्धो वायुनैव विधीयते ।
धातुदोषमलादेर्यद्वायुरेव प्रवर्तकः ॥ ५ ॥

अथ गृहीतगर्भाया लक्षणम् ।

लिङ्गं तु सद्योगर्भाया योन्यां बीजस्य संग्रहः ।
तृप्तिर्गुरुत्वं स्फुरणं शुक्रास्रस्य तु बन्धनम् ॥ ६ ॥
हृदयस्पन्दनं तन्द्रा तृड्ग्लानिर्लोमहर्षणम् ।

अथर्तुलक्षणम् ।

मासि मासि रजः स्त्रीणां त्र्यहं स्रवति योनितः ॥ ७ ॥
ऋतुस्तु द्वादशाहानि पूर्वास्तिस्रोऽत्र निन्दिताः ।
एकादशी च युग्मासु स्यात्पुत्रोऽन्यासु कन्यका ॥ ८ ॥

अथानार्तवकाले कथं न गर्भो भवतीत्याह—

पद्मं संकोचमायाति दिनेऽतीते यथा तथा ।
ऋतावतीते योनिस्तु शुक्रं नातः प्रतीच्छति ॥ ९ ॥ .

अथ गर्भवृद्धिमाह—

बीजात्मकैर्महाभूतैः सूक्ष्मैः सत्त्वानुगैश्च सः ।
मातुश्चाऽऽहाररसजैः क्रमाद्गर्भो विवर्धते ॥ १० ॥

अथ प्रतिमासं गर्भवृद्धिव्यवस्थामाह—

अव्यक्तं प्रथमे मासि सप्ताहात्कललं भवेत् ।
द्वितीये मासि कललाद्घनः पेश्यथ वाऽर्बुदम् ॥ ११ ॥
पुंस्त्रीक्लीबाः क्रमात्तेभ्यस्तत्र व्यक्तस्य लक्षणम् ।
क्षामता गरिमा कुक्षेर्मूर्छा छर्दिररोचकः ॥ १२ ॥
जृम्भाप्रसेकः सदनं रोमराज्याः प्रकाशनम् ।
अम्लेष्टता स्तनौ पीनौ सस्तन्यौ कृष्णचूचुकौ ॥ १३ ॥
पादशोफो विदाहोऽङ्गे श्रद्धाश्च विविधात्मिकाः ।
व्यक्ती भवति मासेऽस्य तृतीये गात्रपञ्चकम् ॥ १४ ॥
मस्तकं सक्थिनी बाहू सर्वसूक्ष्माङ्गजन्म च ।
सममेव हि मूर्धाद्यैर्ज्ञानं च सुखदुःखयोः ॥ १५ ॥
गर्भस्य नाभौ मातुस्तु हृदि नाडी निबध्यते ।
यया स पुष्टिमाप्नोति केदार इव कुल्यया ॥ १६ ॥
चतुर्थे व्यक्तताऽङ्गानां चेतनायाश्च जायते ।
प्रतिबुद्धतरत्वं तु मनसो मासि पञ्चके ॥ १७ ॥
षष्ठे स्नायुशिरारोमबुद्धिर्वर्णनखत्वचाम् ।
सर्वैः सर्वाङ्गसंपूर्णभावैः पुष्णाति सप्तमे ॥ १८ ॥
ओजोऽष्टमे संचरति मातापुत्रौ मुहुः क्रमात् ।
तेन तौ म्लानमुदितौ स्यातां जातो न जीवति ॥ १९ ॥
स देही नवमे मासि सर्वलक्षणलक्षितः ।
दशमे वैकादशे वा द्वादशे मासि वा क्वचित् ॥ २० ॥
जानञ्शुभाशुभं कर्म संस्मरन्पूर्वजन्मजम् ।
मातरो विविधा दृष्टाः पितरो भ्रातरस्तथा ॥ २१ ॥
नानायोनिरहं प्राप्तः पशुपन्नगपक्षिणाम् ।
कीटादीनां च तत्रस्थो मलमूत्रादिभिर्वृतः ॥ २२ ॥

---

१ विदाहोऽन्ये इत्यष्टाङ्गहृदयपाठः ।

जरायुवेष्टितो भुग्नपृष्ठग्रीवास्थिसंहतिः।
गर्भाशये स्थितो देही ज्ञानवानतिचिन्तयन् ॥ २३ ॥
किं मया दुष्कृतं कर्म कृतं गर्भाशये यतः।
पतितो निरये घोरे नानादुःखप्रदायिनि ॥ २४ ॥
यदि गर्भाद्विनिर्यामि करिष्यामि तदा शुभम्।
येन भूयो गर्भवासदुःखं द्रक्ष्यामि न क्वचित् ॥ २५ ॥
इति संचिन्त्यमानः स देही योगीव तत्त्ववित्।
निःसारितः समीरेण योनिमार्गानियन्त्रितः ॥ २६ ॥
निर्गतो योनितो देही मायया विष्यते पुनः।
तत्क्षणादात्मविज्ञानविनाशादिव रोदिति ॥ २७ ॥

अथ गर्भस्य द्वैविध्ये हेतुमाह—

परस्परानिलाद्वातात्प्रभिन्ने कलले द्विधा।
द्विधा ततः प्रवृद्धयेत युग्मं तस्मात्प्रजायते ॥ २८ ॥

अथ विकृतोत्पत्तिहेतुमाह—

मातुः श्रद्धाविघातेन स्वस्य दुष्कर्मणा तथा।
कुब्जवामनखञ्जं वा विकृताश्च भवन्ति ते ॥ २९ ॥

गर्भनष्टहेतुमाह—

आघातादिनिमित्तेन जठरान्तर्मृते शिशौ।
जठरं जायते शीतं स्तब्धाध्मातं भृशव्यथम् ॥ ३० ॥
गर्भास्पन्दो भवत्युष्णः कृच्छ्रादुच्छ्वसनं क्लमः।
अरतिस्रस्तनेत्रत्वमावीनामसमुद्भवः ॥ ३१ ॥

अथाङ्गप्रत्यङ्गोत्पत्तिः—

शिरोन्तराधिर्द्वौ बाहू सक्थिनी च समासतः।
षडङ्गमङ्गप्रत्यङ्गं तस्याक्षिहृदयादिकम् ॥ ३२ ॥

अथ प्रत्यङ्गानि—

चक्षुष्कर्णौष्ठनासास्तनगलरसनागल्लमन्यांसगण्ड-
भ्रूकक्षाजत्रुहस्ताङ्गुलिनखरकटीनाभिपृष्ठाण्डमेढ्रम्।
जानू स्फिग्बस्तिपार्श्वोदरगुदपदपार्ष्ण्यङ्गुलीगुल्फकादि
प्रत्यङ्गं चेत्युभाभ्यां जगुरिह विबुधास्तच्छरीरं समस्तम् ॥ ३३ ॥

अथाऽऽकाशादीनां शब्दादीन्गुणानाह–

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धः क्रमाद्गुणाः ।
खानिलाग्निर्भुवार्येकगुणवृद्ध्यादयः परे ॥ ३४ ॥

अथ कुतो भूतात्किमुत्पद्यत इत्याह–

तत्र खात्खानि देहेऽस्मिञ्छ्रोत्रं शब्दो विविक्तता ।
वातात्स्पर्शत्वगुच्छ्वासा वह्नेर्दृग्रूपपक्तयः ॥ ३५ ॥
अद्भ्यो जिह्वारसक्लेदा घ्राणगन्धास्थि तु क्षितेः ।

अथ देहे पितृमातृजप्रत्यङ्गविभागमाह–

मृद्वत्र मातृजं रक्तमांसमज्जागुदादिकम् ॥ ३६ ॥
पैतृकं तु स्थिरं शुक्रधमन्यस्थिकचादिकम् ।

आत्मजं यथा–

चैतन्यं चित्तमक्षाणि नानायोनिषु जन्म च ॥ ३७ ॥

सात्म्यजं यथा–

सात्म्यजं चाऽऽयुरारोग्यमनालस्यं प्रभा बलम् ।

रसजं यथा–

रसजं वपुषो जन्म वृत्तिर्वृद्धिरलोलता ॥ ३८ ॥

सत्त्वादिगुणमाह–

सात्त्विकं शौचमास्तिक्यं साधुकर्म रुचिर्मतिः ।
राजसं बहुभाषित्वं मानक्रुद्दम्भमत्सरम् ॥ ३९ ॥
तामसं भयमज्ञानं निद्रालस्यं विषादिता ।
इति भूतमये देहे संधिमर्मादिसाधने ॥ ४० ॥
कलाः सप्ताऽऽशयाः सप्त धातवः सप्त तन्मलाः ।
सप्तोपधातवः सप्त त्वचः सप्त प्रकीर्तिताः ॥ ४१ ॥
त्रयो दोषा नवशतं स्नायूनां संधयस्तथा ।
दशाधिकं च द्विशतमस्थ्नां च त्रिशतं मतम् ॥ ४२ ॥
सप्तोत्तरं मर्मशतं शिराः सप्तशतं तथा ।
चतुर्विंशतिराख्याता धमन्यो रसवाहिकाः ॥ ४३ ॥

मांसपेश्यः समाख्याता नृणां पञ्चशतं बुधैः।
स्त्रीणां तु विंशत्यधिकाः कण्डराश्चैव षोडश ॥ ४४ ॥
नृदेहे दश रन्ध्राणि नारीदेहे त्रयोदश।
एतत्समासतः प्रोक्तं विस्तरेणाधुनोच्यते ॥ ४५ ॥

कलालक्षणम्—

धात्वाशयान्तरे यस्य यः क्लेदस्त्ववतिष्ठते।
देहोष्मणा विपक्वस्तु सा कलेत्यभिधीयते ॥ ४६ ॥
यथा हि सारः काष्ठेषु च्छिद्यमानेषु दृश्यते।
तथा धातुर्हि मांसेषु च्छिद्यमानेषु वीक्ष्यते ॥ ४७ ॥
मांसासृङ्मेदसां तिस्रो यकृत्प्लिह्नोश्चतुर्थिका।
पञ्चमी च तथाऽन्त्राणां षष्ठी चाग्निधरा मता ॥ ४८ ॥
रेतोधरा सप्तमी स्यादिति सप्त कला मताः।
यथा पयसि सर्पिस्तु गूढश्चेक्षौ रसो यथा ॥ ४९ ॥
शरीरेऽपि तथा रक्तं नृणां विद्याद्भिषग्वरः।

वशिष्ठसंहितायां तु—

स्त्रीणां दश कला ज्ञेया गर्भस्य स्तनयोरपि ॥ ५० ॥
इति कलाः।

अथाऽऽशयाः—

जीवास्राशयमामनन्ति हृदये स्याच्छ्लेष्मणस्त्वाशय-
स्तस्याधस्तदधस्तु सर्वभिषजामामाशयः संमतः।
नाभेर्वामत ऊर्ध्वमीषदनलस्याधोऽस्य पक्वाशय-
स्तस्याधः पवनाशलयो निगदितो बस्तिस्तु मूत्राशयः॥ ५१ ॥
गर्भाशयोऽष्टमः स्त्रीणामामपक्वाशयान्तरे।
स्तनौ स्तन्याशयावेवं विज्ञेयास्तु दशाऽऽशयाः ॥ ५२ ॥
कोष्ठाङ्गानि स्थितान्येषु हृदयं क्लोमफुप्फुसः।
यकृत्प्लीहोण्डुकवृक्कौ नाभिर्डिम्भान्त्रबस्तयः ॥ ५३ ॥
दश जीवितधामानि शिरोरसनबन्धनम्।
कण्ठोऽस्रं हृदयं नाभिर्बस्तिः शुक्रौजसी गुदम् ॥ ५४ ॥
असृजः श्लेष्मणश्चापि यः प्रसादः परो मतः।
तं पच्यमानं पित्तेन वातश्चाप्यनुधावति ॥ ५५ ॥

ततोऽस्यान्त्राणि जायन्ते गुदं बस्तिश्च देहिनः ।
तेषु मुख्यान्त्रमाबद्धं सार्धं त्रिव्यामसंमितम् ॥ ५६ ॥
गुदे कृकाटिकायां च यत्र कोष्ठानि सर्वशः ।
त्रिव्यामसंमितं स्त्रीणां मुख्यमन्त्रं जगुर्बुधाः ॥ ५७ ॥
कफासृजोः प्रसादात्तु हृदयं चेतनास्पदम् ।
यदाश्रिता धमन्यस्तु तिष्ठन्ति प्राणधारिकाः ॥ ५८ ॥
पुण्डरीकेण सदृशं हृदयं स्यादधोमुखम् ।
जाग्रतस्तद्विकसति स्वपतस्तु निमीलति ॥ ५९ ॥
उदरे पच्यमानानामाध्मातादुक्मसारवत् ।
कफशोणितमांसानां साराज्जिह्वा प्रजायते ॥ ६० ॥
रक्तमेदःप्रसादात्तु वृक्कौ स्तः कुक्षिगोलकौ ।
तौ तु पुष्टिकरौ ज्ञेयौ जठरस्थस्य मेदसः ॥ ६१ ॥
मेदःकफास्रमांसानां प्रसादाद्वृषणौ मतौ ।
बीजवाहिशिराधारौ विशेषात्पौरुषावहौ ॥ ६२ ॥
ग्रीवाहृद्ग्राहिणीनां तु कण्डराणां मिथो युतः ।
अधोभागगतानां हि प्ररोहो मेढ्र उच्यते ॥ ६३ ॥
गर्भाधानकरं लिङ्गमयनं बीजमूत्रयोः ।
वामेऽधस्ताद्धृदः प्लीहा दक्षिणे तु यकृन्मतम् ॥ ६४ ॥
रक्तवाहिशिरामूलं प्लीहा प्रोक्ता महर्षिभिः ।
यकृद्रञ्जनपित्तस्य स्थानं रक्तस्य संश्रयः ॥ ६५ ॥
हृन्नाडिकानिबद्धस्तु वामे शोणितफेनजः ।
उदानवायोराधारः फुप्फुसः प्रोच्यते बुधैः ॥ ६६ ॥
हृदि दक्षिणभागेऽधो विज्ञेयं क्लोमरक्तजम् ।
जलवाहिशिरामूलं तृष्णाच्छादनकं तु तत् ॥ ६७ ॥
पक्वाशये मलाधार उन्दुको रक्तकिट्टजः ।
इत्याशयाः ॥

अथ धातवः—

रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः ॥ ६८ ॥
शरीरं धारयन्त्येते यस्मात्तस्मात्तु धातवः ।
जायन्तेऽन्योन्यतः सर्वे पाचिताः पित्ततेजसा ॥ ६९ ॥

अन्नं कालेऽभ्यवहृतं कोष्ठे प्राणानिलाहृतम्।
द्रवैर्विभिन्नसंघातं नीतं पित्तेन मार्दवम् ॥ ७० ॥
संधुक्षितः समानेन पचत्यामाशयस्थितम्।
औदर्योऽग्निर्यथा बाह्यः स्थालीस्थं तोयतण्डुलम् ॥ ७१ ॥
आदौ षड्रसमप्यन्नं मधुरीभूतमीरयेत्।
फेनभूतं कफं यातं विदाहादम्लतां ततः ॥ ७२ ॥
पित्तमामाशयात्कुर्याच्च्यवमानं च्युतं पुनः।
अग्निना शोषितं पक्वं पिण्डितं कटुमारुतम् ॥ ७३ ॥
भौमाप्याग्नेयवायव्याः पञ्चोष्माणः सनाभसाः।
पञ्चाऽऽहारगुणान्स्वान्स्वान्पार्थिवादीन्पचन्त्यनु ॥ ७४ ॥
यथास्वं ते च पुष्णन्ति पक्त्वा भूतगुणान्पृथक्।
पार्थिवाः पार्थिवानेव शेषाः शेषांश्च देहगान् ॥ ७५ ॥
किट्टं सारश्च तत्पक्वमन्नं संभवति द्विधा।
तत्राच्छं किट्टमन्नस्य मूत्रं विद्याद्घनं शकृत् ॥ ७६ ॥
रसस्तु सप्तभिर्भूयो यथास्वं पच्यतेऽग्निभिः।
रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदोऽस्थि मेदसः ॥ ७७ ॥
अस्थ्नो मज्जा ततः शुक्रं शुक्राद्गर्भः प्रजायते।
केचिदाहुरहोरात्रात्षडहादपरे परे ॥ ७८ ॥
मासेन याति शुक्रत्वमन्नं पाकरसक्रमात्।
नन्वाहारस्य पक्ताग्निभृते पित्तं तदुच्यते ॥ ७९ ॥

बालाग्रस्य तु कोटिधा विगलितस्यैकेन भागेन य-
स्तुल्योऽग्निः प्रभुरन्नपानमखिलं संपाचयत्याशये।
पित्तं भिन्नमिहानलास्त्वकृतिकृत्तच्छेदविख्यापकाः
सन्त्यर्था बहुशोऽत्र वारिमदिरामत्स्यज्वराद्यादयः ॥८०॥

इति धातवः।

अथ धातुमलाः।

जिह्वानेत्रकपोलवारिरसविड्रक्तस्य तद्रञ्जकं
पित्तं कर्णमलश्च मांसविड्थो मेदो मलो रासनिः।
कक्षामेढ्रदतां मलश्च नखरास्त्वस्थ्नां मलो नेत्रवि-
ण्मज्जा शुक्रमलस्तु वक्त्रपिटकास्नेहश्च स्युरेते मलाः॥८१॥

रसाद्याधिक्यतः प्रायो रसादीनां मलोद्भवः ।

अथोपधातवः

स्तन्य रजो वसास्वेदो दन्ताः केशौजसी तथा ॥ ८२ ॥
एते सप्त क्रमेणैव ज्ञातव्या उपधातवः ।
ओजस्तु सर्वधातूनां तेजः सोमात्मकं स्थिरम् ॥ ८३ ॥
स्निग्धं शीतं शरीरस्य बलपुष्टिकरं मतम् ।
शुद्धमांसभवस्नेहो वसा सा परिकीर्त्यते ॥ ८४ ॥

अथ सप्त त्वचः ।

पच्यमानस्य पिण्डस्य शारीरेणोष्मणा शनैः ।
सप्त त्वचः स्युः क्षीरस्य क्रमात्संतानिका इव ॥ ८५ ॥
ज्ञेयाऽवभासिनी पूर्वा सिध्मस्थानं च सा स्मृता ।
द्वितीया लोहिता ज्ञेया तिलकालकजन्मभूः ॥ ८६ ॥
श्वेता तृतीया विख्याता स्थानं चर्मदलस्य सा ।
ताम्रा चतुर्थी विज्ञेया किलासश्वित्रभूमिका ॥ ८७ ॥
पञ्चमी वेदिनी ख्याता सर्व कुष्ठोद्भवा ततः ।
विख्याता लोहिता षष्ठी ग्रन्थिगण्डापची स्थितिः ॥ ८८ ॥
स्थूला त्वक्सप्तमी ख्याता विद्रध्यादेः स्थितिश्च सा ।
इति सप्त त्वचः प्रोक्ताः स्थूला व्रीहिद्विमात्रया ॥ ८९ ॥

अथ दोषाः ।

वातपित्तकफा दोषाः प्रत्येकं ते तु पञ्चधा ।
प्रकृतिस्था देहमूलं विकृता देहनाशकाः ॥ ९० ॥
पवनस्तेषु बलवान्विकारकरणान्मतः ।
रजोगुणमयः सूक्ष्मः शीतो रूक्षो लघुश्चलः ॥ ९१ ॥
प्राणापानौ समानश्चोदानव्यानौ च वायवः ।
हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः ॥ ९२ ॥
उदानः कण्ठदेशस्थो व्यानः सर्वशरीरगः ।
हंसरूपस्थितः प्राणः प्रीणनाद्वपुषो हृदि ॥ ९३ ॥
मलमूत्रापनयनादपानः कथ्यते बुधैः ।
पीतभक्षितमाघ्रातं रक्तपित्तकफादि च ॥ ९४ ॥

समं नयति गात्राणि समानस्तेन कथ्यते ।
स्यन्दनादूर्ध्वनयनादुदानो भण्यते बुधैः ॥ ९५ ॥
व्यानो व्यानयति प्रायो रोगादीन्सर्वदेहगः ।
नाभेरधो विशेषेण वायुर्वसति देहधृत् ॥ ९६ ॥
पित्तमुष्णं द्रवं पीतं नीलं सत्त्वगुणोल्बणम् ।
कटुतिक्तरसं ज्ञेयं विदग्धं वाऽम्लतां व्रजेत् ॥ ९७ ॥
अग्न्याशये चरेत्पित्तमग्निरूपं तिलोन्मितम् ।
पाचकं भ्राजकं चैव रञ्जकालोचकं तथा ॥ ९८ ॥
साधकं चेति पञ्चैव पित्तनामान्यनुक्रमात् ।
हुततारनिभं भुक्तपाचनात्पाचकं विदुः ॥ ९९ ॥
रसरञ्जनतो रक्ते यकृत्प्लीह्नोश्च रञ्जकम् ।
अभ्यङ्गादि गृहीत्वाऽङ्गं भ्राजनाद्भ्राजकं स्मृतम् ॥ १०० ॥
आलोचयति यद्दृष्ट्या रूपमालोचकं हि तत् ।
तमोरूपं कफं भित्त्वा साधके धर्मसाधनात् ॥ १ ॥
स्युरेतान्यग्न्युपपदान्यखिलानि स्वकर्मसु ।
स्थानं विशिष्टं पित्तस्य हृदोऽधस्तात्प्रकीर्तितम् ॥ २ ॥
कफः स्निग्धो गुरुः श्वेतः पिच्छिलः शीतलस्तथा ।
तमोगुणाधिकः स्वादुर्विदग्धो लवणो भवेत् ॥ ३ ॥
कफस्त्वामाशये मूर्ध्नि कण्ठे हृदि च संधिषु ।
तिष्ठन्करोति देहस्य स्थैर्यं सर्वाङ्गपाटवम् ॥ ४ ॥
क्लेदनस्तर्पकश्चैव बोधनश्चावलम्बकः ।
श्लेष्मकश्चेति नामानि कफस्योक्तान्यनुक्रमात् ॥ ५ ॥
क्लेदको भुक्तसंक्लेदात्तर्पको नेत्रतर्पणात् ।
बोधको रससंबोधादालम्बादवलम्बकः ॥ ६ ॥
श्लेष्मकः संधिसंश्लेषादिति तेषां विचेतना ।
कण्ठस्याधो विशेषेण कफस्थानं जगुर्बुधाः ॥ ७ ॥
दुष्टं रक्तमपि प्राहुर्दोषं केचन पित्तवत् ।
वातपित्तकफानां तु त्रयो वैशेषिका गुणाः ॥ ८ ॥
रौक्ष्यं वातस्य,पित्तस्य तैक्ष्ण्यं,स्नैग्ध्यं कफस्य च ।
साम्यं वृद्धिक्षयश्चेति दोषाणां त्रिविधा गतिः ॥ १०९ ॥

तत्साम्यकृतमारोग्यं रोगो वृद्धिक्षयात्मकः।

अथ शिराः—

चत्वारिंशन्मूलशिरा वातपित्तकफासृजाम् ॥ ११० ॥
पृथक् पृथग्दशाऽऽधारास्तासां सप्तशती भिदा।
स पञ्चसप्तत्यधिकशतं ता वायुधामगाः ॥ ११ ॥
विभिद्यन्ते प्रतानैः स्वैरेवमन्या अपि स्मृताः।
नीलाः शीता मरुत्पूर्णाः शिराः स्युर्मरुदाश्रयाः ॥ १२ ॥
पीतोष्णाः पित्तलास्तास्तु श्लेष्मलाः स्युः सिताः स्थिराः।
यकृत्प्लीह्नोरक्तवहाः कृष्णात्युष्णारुणारुणाः ॥ १३ ॥
प्राप्नुवन्त्यभितो देहं नाभितः प्रसृताः शिराः।
प्रतानाः पद्मिनीकन्दाद्बिसादीनां यथा जलम् ॥ १४ ॥
यथा द्रुपत्रसेवन्यः प्रसृताः स्युः समन्ततः।
तथा शिराप्रतानास्तु प्रसरन्त्यत्र चर्मणि ॥ १५ ॥
यथा बिसमृणालानि विवर्धन्ते समन्ततः।
भूमौ पङ्कोदकस्थानि तथा मांसे शिरादयः ॥ १६ ॥

अथ स्नायवः—

स्नायवो बन्धनानि स्युर्देहे मांसास्थिमेदसाम्।
मेदसः स्नेहमादाय शिरा स्थूला भवेद्यदा ॥ १७ ॥
तदा स्नायुत्वमाप्नोति तासां नवशती भिदा।
शाखासु षट्शती तासां ग्रीवादौ सप्ततिर्मता ॥ १८ ॥
कोष्ठगास्त्रिंशदधिकं द्विशतं स्नायवः स्मृताः।

अथ कण्डराः—

अतिस्थूलाः स्नायवस्तु कण्डराः कण्डनक्षमाः ॥ १९ ॥
सर्वदेहक्रियाधाराः स्युः स्तम्भाः सद्मनामिव।
कण्डराः षोडश ख्यातास्तत्र शाखासु ताश्चतुः ॥ १२० ॥
पक्वामाशययोश्चापि चतस्रो बस्तिगाश्चतुः।
उरःशिरःपृष्ठपार्श्वद्वंद्वेऽपि च चतुर्मताः ॥ २१ ॥

अथ धमन्यः—

चतुर्विंशतिराख्याता धमन्यो रसवाहिकाः।
नाभेरूर्ध्वं दशाधस्ताद्दश च प्रसरन्ति ताः ॥ २२ ॥

द्वे द्वे तिर्यगथ ऽयश्या: प्रत्येकं प्रभवन्ति ताः ।
पार्श्वपृष्ठोदरस्कन्धग्रीवोरो बाहुशीर्षकम् ॥ २३ ॥
दृधत्यूर्ध्वगतास्तत्राधो याताः सक्थिनी अपि ।
पक्वाशयकटीवस्तिविण्मूत्रगुदमेढ्रकम् ॥ २४ ॥
तिर्यग्गतास्त्वसंख्येयशाखा बध्नन्त्यधो वपुः ।
अन्तर्बहिश्च दृधति रसं स्वेदं च पुष्यये ॥ २५ ॥

अथ पेश्यः—

पेश्यः पञ्च शतानि स्युस्तासां शाखाचतुष्टये ।
चतुःशत्यथ कोष्ठेषु षट्षष्टिः समुदाहृताः ॥ २६ ॥
ग्रीवादौ तु चतुस्त्रिंशत्स्त्रीणां ता विंशताधिकाः(?)।
स्तनयोर्दश पेश्यः स्युरपत्यपथगाश्चतुः ॥ २७ ॥
तिस्रो जरायोस्तिस्रस्तु गर्भच्छिद्रसमाश्रिताः ।
मांसपेश्यो बलाय स्युरवष्टम्भाय देहिनाम् ॥ २८ ॥

अथास्थीनि—

अस्थीनि त्रिशतानि स्युस्तत्र शाखाचतुष्टये ।
सविंशतिशतं तानि शतं सप्तदशाधिकम् ॥ २९ ॥
श्रोण्यादावथ कण्ठादौ त्रिषष्टिस्तानि पञ्चधा ।
कपालरुचकौ चैव तरुणो वलयं तथा ॥ १३० ॥
नलकश्चेति नामानि तेषां भेदा अनेकशः ।
इत्यस्थीनि ॥

अथ संधयः—

संधयश्च द्विधा प्रोक्ताश्चेष्टावन्तश्च सुस्थिराः ॥ ३१ ॥
शाखासु हन्वोः कट्यां च चेष्टावन्तस्तु संधयः ।
शेषास्तु संधयः सर्वे विज्ञेयाः स्युः स्थिरा बुधैः ॥ ३२ ॥
दशाधिकं तु द्विशतं संधीनामिह सर्वशः ।
शाखासु तेऽष्टषष्टिः स्युरूनषष्टिस्तु कोष्ठगाः ॥ ३३ ॥
ग्रीवादौ तु अशीतिस्ते सर्वे कीकससंश्रिताः ।
इति संधयः ॥

अथ रन्ध्राणि—

नृदेहे दश रन्ध्राणि नारीदेहे त्रयोदश ॥ ३४ ॥

नासानयनकर्णानां द्वे द्वे रन्ध्रे प्रकीर्तिते ।
मेहनापानवक्त्राणामेकैकं रन्ध्रमुच्यते ॥ ३५ ॥
दशमं मस्तके प्रोक्तं रन्ध्राणीति नृणां विदुः ।
स्त्रीणां त्रीण्यधिकानि स्युः स्तनयोर्गर्भवर्त्मनि ॥ ३६ ॥
सूक्ष्मच्छिद्राणि चान्यानि मतानि त्वचि जन्मिनाम् ।
इति रन्ध्राणि ॥

अथ स्रोतांसि—

प्राणान्नरसरक्ताम्बुपललार्तवरेतसाम् ॥ ३७ ॥
मेदोमूत्रमलादीनां स्रोतांसि भिषजो जगुः ।
इति स्रोतांसि ॥
नृणां प्रकृतयः सप्त पृथग्द्वंद्वाखिलैर्मलैः ॥ ३८ ॥
दोषलिङ्गेन भिषजा विज्ञेयास्ता यथाक्रमम् ।

उक्तं च सुश्रुते—

अधृतिरदृढसौहृदः कृतघ्नः कृशपरुषो धमनी ततः प्रलापी ।
द्रुतगतिरटनोऽनवस्थितात्मा वियति च गच्छति संभ्रमेण सुप्तः ॥३९॥
अव्यवस्थितमतिश्चलदृष्टिर्मन्दरत्नधनसंचयमित्रः ।
किंचिदेव विलपत्यनिबद्धं मारुतप्रकृतिरेष मनुष्यः ॥ १४० ॥

मेधावी निपुणमतिर्विगृह्यवक्ता
तेजस्वी समितिषु दुर्निवारवीर्यः ।
सुप्तः सन्कनकपलाशकर्णिकारा-
न्संपश्येदपि च हुताशविद्युदुल्काः ॥ ४१ ॥

न भयात्प्रणमेदनतेष्वमृदुः
प्रणतेष्वपि सान्त्वनदानपरः ।
भवतीह सदा व्यथितास्यगतिः
स भवेदिह पित्तकृतप्रकृतिः ॥ ४२ ॥

शुक्लाक्षस्थिरकुटिलालिनीलकेशो
लक्ष्मीवाञ्जलदमृदङ्गसिंहघोषः ।
सुप्तः सन्सकमलहंसचक्रवाकान्
संपश्येदपि च जलाशयान्मनोज्ञान् ॥ ४३ ॥

रक्तान्तनेत्रः सुविभक्तगात्रः
स्निग्धच्छविः सत्त्वगुणोपपन्नः ।
क्लेशक्षमो मानयिता गुरूणां
ज्ञेयो बलासप्रकृतिर्मनुष्यः ॥ ४४ ॥
द्वयोर्वा तिसृणां वाऽपि प्रकृतीनां तु लक्षणैः ।
ज्ञात्वा संसर्गजा वैद्यः प्रकृतीरभिदर्शयेत् ॥ ४५ ॥
विषजातो यथा कीटो न विषेण विपद्यते ।
तद्वत्प्रकृतयो मर्त्यं शक्नुवन्ति न बाधितुम् ॥ ४६ ॥
इति प्रकृतयः ।
शिराः स्रोतांसि धमनी मर्माण्यपि विशेषतः ।
शस्त्रादिभिः परिहरेद्यदि जीवितुमिच्छति ॥ ४७ ॥

अथ मर्माणि—

अष्टौ स्युरस्थिमर्माणि संधिमर्माणि विंशतिः ।
शिरामर्माण्येकचत्वारिंशदेकादशैव तु ॥ ४८ ॥
मांसमर्माण्यथ स्नायुमर्मणां सप्तविंशतिः ।
एवं सप्तोत्तरं मर्मशतं धन्वन्तरिर्जगौ ॥ ४९ ॥
मर्माणि जीवाधाराणि प्रायेण मुनयो जगुः ।
अतस्तेषु हता विद्धा दग्धाः स्युर्दुःखिता नराः ॥ १५० ॥

तत्रास्थिमर्माणि—

त्रिकवद्धे पृष्ठवंशमुभयत्रास्थिमर्माणि ।
नाम्नांसफलके अर्धाङ्गुले वैकल्यकारिणि ॥ ५१ ॥
श्रोण्योरुपर्युभयतः पृष्ठवंशस्य संनिधौ ।
कटीकतरुणे तद्वत्सद्योघ्ने अस्थिमर्मणि ॥ ५२ ॥
आशयाच्छादनावन्तरुपरि श्रोणिकाण्डयोः ।
सद्योघ्ने पार्श्वसंबद्धौ नितम्बावस्थिमर्मणि ॥ ५३ ॥
अपाङ्गकर्णयोर्मध्ये शङ्खौ द्वावस्थिमर्मणी ।
अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतः सद्यो विपद्यते ॥ ५४ ॥

अथ संधिमर्माणि—

जंघोर्वोस्त्र्यङ्गुले मध्ये जानुनी संधिमर्मणी ।
हतस्तत्राऽऽमयान्मर्त्यो वैकल्यं खञ्जतामपि ॥ ५५ ॥

मध्यगौ भुजयोः पश्चात्कूर्परौ संधिमर्मणी ।
एकाङ्गुलमिते तत्र हतो वैकल्यमृच्छति ॥ ५६ ॥
शीर्षस्यान्तः सिरासंधिरुपर्यावर्तलक्षणः ।
नामतोऽधिपतिः संधिमर्मार्धाङ्गुलमाशुहा ॥ ५७ ॥
निम्नयोस्तु भ्रुवोरूर्ध्वमावर्तौ संधिमर्मणी ।
अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतो विकलतां व्रजेत् ॥ ५८ ॥
कृकाटिके शिरोग्रीवासंधाने संधिमर्मणी ।
अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतः स्याच्चलमस्तकः ॥ ५९ ॥
जङ्घाचरणसंधाने गुल्फौ द्वौ संधिमर्मणी ।
अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतः खाञ्ज्यं व्रजेन्नरः ॥ ६० ॥
पृष्ठवंशं तूभयतः किंचिन्निम्नौ कुकुन्दरौ ।
अर्धाङ्गुलौ बहिः पार्श्वजघनात्संधिमर्मणी ॥ ६१ ॥
पाणिप्रकोष्ठमध्यस्थावङ्गुलात्संधिमर्मणी ।
मणिबन्धौ तत्र हतः पक्षाघातमवाप्नुयात् ॥ ६२ ॥
संधयः पञ्च शिरसि विभक्ताश्चतुरङ्गुलाः ।
संधिमर्माण्यत्र हतः पक्षाघातमवाप्नुयात्॥ ६३ ॥

अथ शिरामर्माणि—

कण्ठनाडीमुभयतः शिरामर्माणि ताश्चतुः ।
द्वे मर्मे द्वे तु नीले स्तस्तत्र विद्धो विपद्यते ॥ ६४ ॥
चतस्रो मातृकाख्यास्तु ग्रीवामुभयतः शिराः ।
वेदाङ्गुलाः शिरामर्माण्यष्टौ सद्यो मृतिप्रदाः ॥ ६५ ॥
शिराणामक्षिरसनाकर्णघ्राणजुषां मिथः ।
योगाः शृङ्गाटकानि स्युः शिरामर्माणि पूर्ववत् ॥ ६६ ॥
नेत्राङ्गयोरपाङ्गाख्ये द्वे शिरामर्मणी स्मृते ।
अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतो वैकल्यमाप्नुयात् ॥ ६७ ॥
स्थपनी तु भ्रुवोर्मध्ये शिरामर्मार्धमङ्गुलम् ।
विशल्यघ्नं मर्म तत्रोद्धृतशल्यो विपद्यते ॥ ६८ ॥
अन्तःस्रोतोद्वयानद्धे नासामुभयतः फणे ।
अर्धाङ्गुले मर्मणी स्तो वाताद्वैकल्यकारिणी ॥ ६९ ॥
स्तनमूले मर्मणी स्तः स्तनयोर्द्व्यङ्गुलादधः ।
सम्यं ततः शिरे तत्र हतः कालेन नश्यति ॥ ७० ॥

ऊष्मत्रयो रसोवातवहे नाड्यौ तु मर्मणी ।
अर्धाङ्गुले अपस्तम्भौ कालान्तरस्मृतिप्रदे ॥ ७१ ॥
पार्श्वद्वंद्वस्योपरिष्टादधस्तादन्तयोः शिरे ।
अर्धाङ्गुले अपालापौ मर्मणी चिरमारके ॥ ७२ ॥
हृदयं स्तनयोर्मध्यं चतुरङ्गुलसंमितम् ।
शिराममात्र हननात्सद्य एव विपद्यते ॥ ७३ ॥
शिरामूलं शिरामर्म नाभिः स्याच्चतुरङ्गुला ।
समन्ततस्तत्र हतः सद्यो मृतिमवाप्नुयात् ॥ ७४ ॥
अधस्तात्पार्श्वयोर्मध्ये जघनस्योर्ध्वमल्पगः ।
पृष्ठगौ पार्श्वसंघाते तिर्यगूर्ध्वं तु मर्मणी ॥ ७५ ॥
स्तनमूलादुभयतः पृष्ठवंशमृजू शिरे ।
अर्धाङ्गुले बृहत्यौ स्तो मर्मणी चिरमारके ॥ ७६ ॥
ऊरुमध्योर्ध्वतोऽधस्ताद्वङ्क्षणस्याङ्गुलार्धतः ।
लोहिताक्षाणि मर्माणि घाताद्वैकल्यदानि हि ॥ ७७ ॥
ऊरुमध्ये शिरे ऊर्वोरङ्गुलैकमिते ऋजू ।
मर्मणी स्तस्तत्र हते वैकल्यमुपजायते ॥ ७८ ॥
इत्येकचत्वारिंशच्छिराममर्माणि ।

अथैकादश मांसमर्माणि ।

अर्धाङ्गुलं नाम तलहृदयं चिरमारकम् ।
मांसमर्म चतुर्धा स्यात्पाणिपत्तलमध्यगम् ॥ ७९ ॥
त्रयोदशाङ्गुलादूर्ध्वं प्रतिपार्ष्णीन्द्रबस्तयः ।
मांसमर्माणि चत्वारि द्व्यङ्गुलान्मानजङ्घयोः ॥ ८० ॥
अधश्चुचुकयोरर्धाङ्गुलौ तु स्तनरोहितौ ।
कालान्तरप्राणहरे जायेते मांसमर्मणी ॥ ८१ ॥
सद्योघाति गुदो मांसमर्म स्याच्चतुरङ्गुलम् ।

अथ सप्तविंशतिस्नायुमर्माणि ।

स्नायुमर्माणि चत्वारि स्युः ओण्योर्जानुसंधितः ॥ ८२ ॥
ऊर्ध्वे चोभयतो घाताद्द्व्यङ्गुला विकलत्वदाः ।
मुष्कवङ्क्षणयोर्मध्ये विटपौ स्नायुमर्मणी ॥ ८३ ॥

एकाङ्गुलमिते घाताद्वैकल्यं कुरुते भृशम् ।
द्वे वक्षःकक्षधरयोः स्नाय्वोः कक्षधरात्रिमे (?) ॥ ८४ ॥
मध्य एकाङ्गुले स्नायुमर्मणी दोःक्रियाहरे ।
क्षिप्रस्योर्ध्वं तूभयतोऽधश्च कूर्चाः क्षमाङ्गुलाः ॥ ८५ ॥
स्नायुमर्माणि चत्वारि हते पञ्चमणप्रदः ।
गुल्फसंधेरधः कूर्चशिरांस्युन्नयतश्चतुः ॥ ८६ ॥
स्नायुमर्माणि वैकल्यकृन्ति त्वेकाङ्गुलानि वै ।
बस्तिः स्यात्स्नायुमर्मात्र विद्धे ह्युभयतोऽश्मरीम् ॥ ८७ ॥
विना विपद्यते सद्यः स्राविव्रणयथ वा भवेत् ।
पादाङ्गुष्ठाङ्गुलीमध्यं क्षिप्रमर्धाङ्गुलोन्मितम् ॥ ८८ ॥
स्नायुमर्म चतुर्धाऽत्र घातात्कालान्तरे मृतिः ।
अंसमध्यं त्र्यङ्गुलं तु स्नायुमर्मद्वयं हते ॥ ८९ ॥
तत्र स्यात्पक्षघाती वा किं वा निष्क्रियबाहुकः ।
विधुरे कर्णपृष्ठाधः संस्थिते स्नायुमर्मणी ॥ १९० ॥
किंचिन्निम्ने तत्र घाताद्विकलो बधिरत्वता ।
केशान्ते शङ्खयोरूर्ध्वमुत्क्षेपौ स्नायुमर्मणी ॥ ९१ ॥
अर्धाङ्गुले सशल्योऽत्र जीवेन्नोद्धृतशल्यकः ।
इति स्नायुमर्माणि ।
इति सप्तोत्तरं मर्मशतम् ।

अथाऽऽहारादिलक्षणम् ।

उदानकोपादाहारसुस्थिरत्वाच्च यद्भवेत् ॥ ९२ ॥
पवनस्योर्ध्वगमनं तदुद्गारं प्रचक्षते ।
तमःकफाभ्यां निद्रा स्यान्मूर्छा पित्ततमोद्भवा ॥ ९३ ॥
रजःपित्तानिलैर्भ्रान्तिस्तन्द्रा श्लेष्मतमोनिलैः ।
ग्लानिरोजःक्षयाद्दुःखादजीर्णाच्च श्रमाद्भवेत् ॥ ९४ ॥
यः सामर्थ्येऽप्यनुत्साहस्तदालस्यमुदीर्यते ।
चैतन्यशिथिलत्वाच्च पीत्वैकं श्वासमुद्वहेत् ॥ ९५ ॥
विदीर्णवदनश्वासं जृम्भा सा कथ्यते बुधैः ।
उदानप्राणयोरूर्ध्वयोगान्मौलिकफस्रवात् ॥ ९६ ॥
शब्दः संजायते नस्तः क्षुतं तत्कथ्यते बुधैः ।

अथ स्वस्थसमधातोर्मज्जादिमानं वाग्भटात्—

मज्जा मेदो वसा मूत्रं पित्तश्लेष्मशकृदसृक् ॥ ९७ ॥
रसो जलं च देहेऽस्मिन्नेकैकाञ्जलिवर्धितम् ।
पृथक्स्वप्रसृतं प्रोक्तमोजोमस्तिष्करेतसाम् ॥ ९८ ॥
द्वावञ्जली तु स्तन्यस्य चत्वारो रजसस्त्रियाः ।
समधातोरिदं मानं विद्याद्वृद्धिक्षयान्विताः ॥ ९९ ॥
शुक्रासृग्गर्भिणीभोज्यचेष्टागर्भाशयर्तुषु ।
यः स्याद्दोषोऽधिकस्तेन प्रकृतिः सप्तधोदिता ॥ २०० ॥

अथ वयोविचारः—

बाल्यमाषोडशाद्वर्षात्ततो मध्येऽधिसप्ततिः ।
वृद्धस्तदूर्ध्वं विज्ञेयं वयोमानमिति त्रिधा ॥ १ ॥

उक्तं च वाग्भटे—

वयस्त्वा षोडशाद्बाल्यं तत्र धात्विन्द्रियौजसाम् ।
वृद्धिरा सप्ततेर्मध्यं तत्रावृद्धिः परं क्षयः ॥ २ ॥
स्वं स्वं हस्तत्रयं सार्धं वपुः पात्रं सुखायुषोः ।

इति योगतरङ्गिण्यां शारीरं नाम द्वितीयस्तरङ्गः ॥ २ ॥

अथ तृतीयस्तरङ्गः ।

अथ परिभाषा ।

न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां ज्ञायते क्वचित् ।
अतः प्रयोगकार्यार्थं मानमत्रोच्यते मया ॥ १ ॥
मानं च द्विविधं प्रोक्तं कालिङ्गं मागधं तथा ।
कालिङ्गान्मागधं श्रेष्ठमिति मानविदो विदुः ॥ २ ॥
त्रसरेणुर्बुधैः प्रोक्तस्त्रिंशता परमाणुभिः ।
त्रसरेणोस्तु पर्यायैर्नाम्ना वंशी निगद्यते ॥ ३ ॥
जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्वंशी निगद्यते ।
षड्वंशीभिर्मरीचिः स्यात्ताभिः षड्भिश्च राजिका ॥ ४ ॥
तिसृभी राजिकाभिश्च सर्षपः प्रोच्यते बुधैः ।
यतोऽष्टसर्षपैः प्रोक्तो गुञ्जा स्याज्ज्ञचतुष्टयम् ॥ ५ ॥
षड्भिश्च रक्तिकाभिश्च माषको हेमधानकौ ।
माषैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्धरणः स निगद्यते ॥ ६ ॥

टङ्कः स एव कथितस्तद्द्वयं कोल उच्यते ।
क्षुद्रमो वटकश्चैव द्रङ्क्षणः स निगद्यते ॥ ७ ॥
कोलद्वयं च कर्षः स्यात्स प्रोक्तः पाणिमानिका ।
अक्षं पिचुः पाणितलं किंचित्पाणिश्च तिन्दुकम् ॥ ८ ॥
बिडालपदकं चैव तथा षोडशिका मता ।
करमध्ये हंसपदं सुवर्णं कवलग्रहः ॥ ९ ॥
उदुम्बरश्च पर्यायैः कर्ष एव निगद्यते ।
स्यात्कर्षाभ्यामर्धपलं शुक्तिरष्टमिका मता ॥ १० ॥
शुक्तिभ्यां च पलं ज्ञेयं मुष्टिराम्रं चतुर्थिका ।
प्रकुञ्चः षोडशी बिल्वं पलमेवात्र कीर्त्यते ॥ ११ ॥
पलाभ्यां प्रसृतिर्ज्ञेया प्रसृतं च निगद्यते ।
प्रसृतिभ्यामञ्जलिः स्यात्कुडवोऽर्धशरावकः ॥ १२ ॥
अर्धमानं च विज्ञेयं कुडवाभ्यां च मानिका ।
शरावोऽष्टपलं तद्वज्ज्ञेयमत्र विचक्षणैः ॥ १३ ॥
शरावाभ्यां भवेत्प्रस्थश्चतुःप्रस्थैस्तथाऽऽढकम् ।
भाजनं कंसपात्रं च चतुःषष्टिपलश्च सः ॥ १४ ॥
चतुर्भिराढकैर्द्रोणः कलशो नल्वणो मतः ।
उन्मानश्च घटो राशिर्द्रोणपर्यायसंज्ञकः ॥ १५ ॥
द्रोणाभ्यां सूर्पकुम्भौ च चतुःषष्टिशरावकः ।
सूर्पाभ्यां च भवेद्द्रोणी वाहो गोणी च सा स्मृता ॥ १६ ॥
गोणीचतुष्टयं खारी कथिता सूक्ष्मबुद्धिभिः ।
चतुःसहस्रपलिका षण्णवत्यधिका च सा ॥ १७ ॥
पलानां द्विसहस्रेण भार एकः प्रकीर्तितः ।
तुला पलशतं ज्ञेयं सर्वत्रैवैष निश्चयः ॥ १८ ॥
माषटङ्काक्षबिल्वानि कुडवः प्रस्थमाढकम् ।
राशिर्गोणी खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणाः ॥ १९ ॥

उक्तं च—

सिद्धार्थैरष्टसंख्यैर्यव इह गदितस्तैश्चतुर्भिश्च गुञ्जा
षड्भिस्ताभिश्च माषो जलधिभिरपि तैष्टङ्कस्तौ च कोलः ।
कर्षः शुक्तिः पलं च प्रसृतिकुडवकौ मानिका प्रस्थकश्च
प्राग्भ्यां द्वाभ्यां क्रमेण स्युरथ हरिकरैः प्रस्थकैराढकं स्यात् ॥ २० ॥

शाणस्तैः स्याच्चतुर्भिर्युगलमथ तयोः सूर्पकस्तौ च हस्त-
स्तद्वौ खारी तुला स्यात्पलशतमथ तद्विंशतिर्भार एकः ।
गुञ्जादिमानमारभ्य यावत्स्यात्कुडवस्थितिः ॥ २१ ॥
द्रवार्द्रशुष्कद्रव्याणां तावन्मानं च संस्मृतम् ।
प्रस्थादिमानमारभ्य द्विगुणं तु द्रवार्द्रयोः ॥ २२ ॥
मानं तथा तुलायास्तु द्विगुणं न क्वचित्स्मृतम् ।
मृद्वृक्षवेणुलोहादेर्भाण्डं यच्चतुरङ्गुलम् ॥ २३ ॥
विस्तीर्णं च तथोच्चं च तन्मानं कुडवं वदेत् ।
यदौषधं तु प्रथमं यस्य योगस्य कथ्यते ॥ २४ ॥
तन्नाम्नैव स योगो हि कथ्यतेऽत्र विनिश्चयः ।
त्रुटिः स्यादणुभिः षड्भिस्ताः षड्लिक्षा समीरिता ॥२५॥
ताभिः षड्भिर्भवेद्यूका षड्यूकाभी रजःसमम् ।
जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्वंशी विलोक्यते ॥ २६ ॥
तस्या नामान्तरं ज्ञेयं त्रसरेणू रजस्तथा ।

इति मागधपरिभाषा ॥

अथ कलिङ्गपरिभाषा—

यवो द्वादशभिर्गौरसर्षपैः प्रोच्यते बुधैः ॥ २७ ॥
यवद्वयेन गुञ्जा स्यात्त्रिगुञ्जो वल्ल उच्यते ।
माषो गुञ्जाभिरष्टाभिः सप्तभिर्वा भवेत्क्वचित् ॥ २८ ॥
स्याच्चतुर्माषकैः शाणः स निष्कष्टङ्क एव च ।
गद्याणो माषकैः षड्भिः कर्षः स्याद्दशमाषकः ॥ २९ ॥
चतुष्कर्षैः पलं प्रोक्तं दशशाणमितं बुधैः ।
चतुष्पलैश्च कुडवं प्रस्थाद्याः पूर्ववन्मताः ॥ ३० ॥

इति शार्ङ्गधरात् ॥

अथ कृष्णात्रेयात्—

रजांसि त्रीणि सिकता ताभिः षोडशभिस्तथा ।
सर्षपश्च भवेद्गौरस्ते चाष्टौ तण्डुलं विदुः ॥ ३१ ॥
तद्द्वयं धान्यकं माषं तत्त्रयं रक्तिका मता ।
रक्तिकाद्वितयेनापि वल्लः प्रोक्तो विशारदैः ॥ ३२ ॥
चतुर्भिश्चाण्डिका तैः स्यादेवं मानपरम्परा ।

तथोक्तं मतिमुकुरे—

द्विचत्वारिंशता माषैरष्टादशकवर्धकैः ॥ ३३ ॥
पलं द्वादशबद्धं स्याद्गुञ्जाषट्कसमन्वितैः ॥

इति योगतरङ्गिण्यां मानपरिभाषाकथनं नाम तृतीयस्तरङ्गः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थस्तरङ्गः ।

अथ युक्तायुक्तकथनम् ।

नवान्येव हि योज्यानि द्रव्याण्यखिलकर्मसु ।
विना विडङ्गकृष्णाभ्यां गुडधान्याज्यमाक्षिकैः ॥ १ ॥
गुडूची कुटजो वासा कूष्माण्डं च शतावरी ।
अश्वगन्धा सहचरा शतपुष्पा प्रसारिणी ॥ २ ॥
प्रयोक्तव्याः सदैवाऽऽर्द्रा द्विगुणा नैव कारयेत् ।
शुष्कं नवीनं यद्द्रव्यं योज्यं सकलकर्मसु ॥ ३ ॥
आर्द्रं च द्विगुणं युञ्ज्यादेष सर्वत्र निश्चयः ।
कालेऽनुक्ते प्रभातं स्यादङ्गेऽनुक्ते जटा भवेत् ॥ ४ ॥
भागेऽनुक्ते च साम्यं स्यात्पात्रेऽनुक्ते च मृन्मयम् ।
एकमप्यौषधं योगे यस्मिन्यत्पुनरुच्यते ॥ ५ ॥
मानतो द्विगुणं प्रोक्तं तद्द्रव्यं तत्त्वदर्शिभिः ।
चूर्णस्नेहासवा लेहाः प्रायशश्चन्दनान्विताः ॥ ६ ॥
कषायलेपयोः प्रायो युज्यते रक्तचन्दनम् ।
गुणहीनं भवेद्वर्षादूर्ध्वं तद्रूपमौषधम् ॥ ७ ॥
मासद्वयात्तथा चूर्णं हीनवीर्यत्वमाप्नुयात् ।
हीनत्वं गुटिकालेहौ लभेते वत्सरात्परम् ॥ ८ ॥
हीनाः स्युर्घृततैलाद्याश्चतुर्मासाधिकास्तथा ।
ओषध्यो लघुपाकाः स्युर्निर्वीर्या वत्सरात्परम् ॥ ९ ॥
पुराणाः स्युर्गुणैर्युक्ता आसवा धातवो रसाः ।
व्याधेरयुक्तं यद्द्रव्यं गणोक्तमपि तत्त्यजेत् ॥ १० ॥
अनुक्तमपि युक्तं हि योजयेत्तत्र तद्बुधः

शार्ङ्गधरात्—

वज्राभावे तु वैक्रान्तं स्वर्णाभावे तु माक्षिकम् ॥ ११ ॥

हेममाक्षिकजं सत्त्वं मृतहेमसमं गुणैः ।
विमला माक्षिकं ज्ञेयं ध्रुवं रजतवद्गुणैः ॥ १२ ॥
मुक्ताभावे क्षिपेन्नूनं मुक्ताशुक्तिं च तद्गुणाम् ।
अभावेऽभ्रकसत्त्वस्य कान्तलोहं प्रकल्पयेत् ॥ १३ ॥
कान्ताभावे तीक्ष्णलोहमित्युक्तं रसदर्पणे ।
अभावे मधुनो योज्यो गुडो जीर्णश्च तद्गुणः ॥ १४ ॥
सिताभावे भवेत्खण्डं शाल्यभावे च षष्टिकाः ।
असंभवे तु द्राक्षायाः प्रदेयं काश्मरीफलम् ॥ १५ ॥
वृक्षाम्लं न भवेद्यत्र दाडिमाम्लं प्रयोजयेत् ।
वेतसाम्लस्य चाभावे हरिमन्थाम्लमादिशेत् ॥ १६ ॥
अभावे चन्दनस्यापि मेलयेद्रक्तचन्दनम् ।
अभावे सति पत्राणां रसादेर्भावनाविधौ ॥ १७ ॥
विषमुष्टिकपायेण षड्गुणा भावना भवेत् ।

गोरक्षमतात् ।

मेदाजीवककाकोलीद्वंद्वाभावे प्रयोजयेत् ॥ १८ ॥
यष्टीविदार्यश्वगन्धाबलावाराहिका नवाः ।

वैद्यालंकारात् । अन्यत्राप्युक्तम्—

मेदाजीवककाकोली ऋद्धिद्वंद्वेऽसति क्षिपेत् ॥ १९ ॥
वरीविदार्यश्वगन्धावाराहीः क्रमशो भिषक् ।
फलमाममपुष्टं च त्यजेद्विल्वादृते सदा ॥ २० ॥
द्राक्षाबिल्वशिवादीनां फलं शुष्कं गुणोत्तरम् ।
आदिशब्दाद्विभीतकपरूषकादेरपि ।

गोरक्षमतात्—

भल्लातकासहत्वे तु प्रदेयं रक्तचन्दनम् ॥ २१ ॥
तुगाभावे प्रदातव्या त्वक्षीरी तद्गुणा चतुः ।
अन्तः संमार्जने मोदास्थाने योज्या यवानिका ॥ २२ ॥
बहिः संमार्जने मोदा ह्यजमोदैव गृह्यते ।
अन्तः संमार्जने योज्यं वचास्थाने कुलिञ्जनम् ॥ २३ ॥
बहिः संमार्जने सैव प्रयोक्तव्या मनीषिभिः ।
कृष्णजीरकयोगो न कर्तव्यो भक्ष्यभेषजे ॥ २४ ॥

तस्य स्थाने विधातव्यो जीरकः कुशलैः सदा ।
सारश्च खदिरादीनां निम्बादीनां त्वचः स्मृताः ॥ २५ ॥
फलं च दाडिमादीनां पटोलादेर्दलं मतम् ।

इति भट्टशौनकात् ॥

क्वचित्पत्रं क्वचिन्मूलं क्वचित्पुष्पं क्वचित्फलम् ॥ २६ ॥
क्वचिद्बीजं क्वचिद्वल्कं क्वचित्काष्ठं क्वचिज्जलम् ।
क्वचिन्नालं योजनीयं क्षीरं क्षारं क्वचित्क्वचित् ॥ २७ ॥
एकैकस्यौषधस्यैवं यथायोगं प्रयोजयेत् ॥ २८ ॥
अर्धः सिद्धरसस्य तैलघृतयोर्लोहस्य भागोऽष्टमः
संसिद्धाखिललोहचूर्णगुटिकादीनां तथा सप्तमः ॥
यो दीयेत भिषग्वराय सरुजा निर्दिश्य धन्वन्तरिं
देहारोग्यसुखाप्तये निगदितो भागः स धन्वन्तरेः ॥ २९ ॥
क्रीतद्रव्यस्य भैषज्ये भागश्चैकादशो हि यः ॥ ३० ॥
क्रीतस्य भैषजस्यापि भागश्चैकादशो मतः ।
वणिग्भ्यो गृह्यते वैद्यै रुद्रभागः स कथ्यते ॥ ३१ ॥
गृहीत्वाऽधिकमीशांशाद्योऽसमीचीनमौषधम् ।
दापयेल्लुब्धहृद्वैद्यः स स्याद्विश्वासघातकः ॥ ३२ ॥

इति वैद्यालंकारात् ॥

इति योगतरङ्गिण्यां युक्तायुक्तकथनं नाम चतुर्थस्तरङ्गः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमस्तरङ्गः ।

अथ स्नेहपानविधिः ।

स्नेहाद्या अथ कथ्यन्ते योगा रोगोपघातकाः ।
स्नेहश्चतुर्विधः प्रोक्तो घृतं तैलं वसा तथा ॥ १ ॥
मज्जा च तं पिबेन्मर्त्यः किंचिदभ्युदिते रवौ ।
स्थावरो जङ्गमश्चैव द्वियोनिः स्नेह उच्यते ॥ २ ॥
तिलतैलं स्थावरेषु जङ्गमेषु घृतं वरम् ।
द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिस्तैर्यमकस्त्रिवृतो महान् ॥ ३ ॥
पिबेत्त्र्यहं चतुरहं पञ्चाहं षडहं तथा ।
सप्तरात्रात्परं स्नेहः सात्मी भवति सेवितः ॥ ४ ॥

(दोषकालाग्निवयसां बलं दृष्ट्वा प्रयोजयेत् ।
हीनां च मध्यमां ज्येष्ठां मात्रां स्नेहस्य बुद्धिमान् ॥
अमात्रया तथाऽकाले मिथ्याहारविहारतः) ।
स्नेहः करोति शोफार्शस्तन्द्रानिद्राविसंज्ञताः ।
ज्ञेया दीप्ताग्नये मात्रा स्नेहस्य पलसंमिता ॥ ५ ॥
मध्यमा च त्रिकर्षा स्याज्जघन्या च द्विकार्षिकी ।
केवलं पैत्तिके सर्पिर्वातिके सैन्धवान्वितम् ॥ ६ ॥
पेयं बहुकफे वाऽपि व्योषक्षारसमन्वितम् ।
रूक्षक्षतविषार्तानां वातपित्तविकारिणाम् ॥ ७ ॥
हीनमेधास्मृतीनां च सर्पिष्पानं प्रशस्यते ।
कृमिकोष्ठानिलाविष्टाः प्रवृद्धकफमेदसः ॥ ८ ॥
पिबेयुस्तैलसात्म्या ये तैलं दाढर्यार्थिनश्च ये ।
व्यायामकर्षिणः शुष्का रेतोरिक्ता महारुजः ॥ ९ ॥
महाग्निमारुतप्राणा वसायोग्या नरा मताः ।
क्रूराशयाः क्लेशसहा वातार्ता दीप्तवह्नयः ॥ १० ॥
मज्जानमापिबेयुस्ते सर्पिर्वा सर्वतो हितम् ।
शीतकाले दिवा स्नेहमुष्णकाले पिबेन्निशि ॥ ११ ॥
वातपित्ताधिके रात्रौ वातश्लेष्माधिके दिवा ।
नस्याभ्यञ्जनगण्डूषे मूर्धकर्णाक्षितर्पणे ॥ १२ ॥
तैलं घृतं वा युञ्जीत दृष्ट्वा दोषबलाबलम् ।
घृते कोष्णं जलं पेयं तैले यूषः प्रशस्यते ॥ १३ ॥
वसामज्जाविधौ मण्डमनुपानं सुखावहम् ।
वृद्धबालकृशा रूक्षाः क्षीणास्राः क्षीणरेतसः ॥ १४ ॥
वातार्तास्तिमिरार्ता ये तेषां स्नेहनमुत्तमम् ।
रूक्षस्य स्नेहनं स्नेहैरतिस्निग्धस्य रूक्षणम् ॥ १५ ॥
भक्तद्वेषो मुखस्रावो गुदे दाहः प्रवाहिका ।
तन्द्रातीसारपाण्डुत्वं भृशं स्निग्धस्य लक्षणम् ॥ १६ ॥
श्यामाकचणकाद्यैश्च भक्तपिण्याकसक्तुभिः ।
रूक्षणं कारयेदेतैर्यथादोषं यथाबलम् ॥ १७ ॥
स्नेहे व्यायामसंशीतवेगाघातप्रजागरान् ।
दिवास्वप्नमभिष्यन्दि रूक्षान्नं च विवर्जयेत् ॥ १८ ॥

इति स्नेहपानविधिः शार्ङ्गधरात् ।

अथ स्नेहपाकविधिः ।

विघ्नेशक्षेत्रपालौ बटुकमपि शुभे वासरे पूजयित्वा
तैलस्याऽऽज्यस्य किं वा रचयतु निपुणं संस्कृतिं संप्रदायात् ।
आदौ वह्निं प्रदद्याद्यदवधि शनकैः फेनशब्दव्ययः स्या-
त्पश्चान्मृत्पिण्डकस्तद्दशभिरलघुभिर्नातिपीनैर्विशोध्यम् ॥१९॥
एकं संस्थाप्य घस्रं विधिवदथ पचेद्वासराद्ग्निमान्द्यं
क्वाथदुग्धैश्च कल्कैस्तदनुसुरभिभिः शोधनीयैर्विशुद्धैः ।
कस्तूरीचन्दनं ग्लौर्जलजलदसटीरक्तपाटीरकुष्ठ-
त्वङ्कुमञ्जिष्ठातुरुष्कागुरुनखरदलपातकङ्कोलमुख्यैः ॥ २० ॥

सारसंग्रहात् ।

तैलं कृत्वा कटाहे दृढतरविमले मन्दमन्दानलैस्त-
त्पक्कं निष्फनभावं गतमिह हि यदा शैत्यभावं समेत्य ।
मञ्जिष्ठारात्रिलोध्रैर्जलधरतनुकैः सामलैः साक्षपथ्यैः
सूचीपुष्पाङ्घ्रिनीरैरुपहितमथितैस्तैलगन्धं जहाति ॥ २१ ॥
तैलस्येन्दुकलांशकैकविकसाभागास्तु तस्यांशको
ये चान्ये त्रिफला पयोदरजनीह्रीबेरलोध्रादयः ॥
सूचीपुष्पवटावरोहनलिका तस्याश्च पादांशका
दुर्गन्धं विनिहत्य तैलमरुणं सौरभ्यमाकुर्वते ॥ २२ ॥
आम्रजम्बूकपित्थानां बीजपूरकबिल्वयोः ॥
शोधनं तिलतैलस्य पल्लवानां तु पञ्चकम् ॥ २३ ॥
जलस्नेहौषधीनां च प्रमाणं यत्र नोदितम् ।
तत्र स्यादौषधात्स्नेहः स्नेहात्क्वाथश्चतुर्गुणः ॥ २४ ॥
स्नेहाच्चतुर्गुणं क्वाथ्यं सदा च स्नेहसंविधौ ।
जलं चतुर्गुणं दत्त्वा क्वाथः क्वाथ्यसमो मतः ॥ २५ ॥

उक्तं च चरकात्—

कल्काच्चतुर्गुणः स्नेहः स्नेहात्क्वाथ्यं चतुर्गुणम् ।
क्वाथ्याच्चतुर्गुणं वारि क्वाथः क्वाथ्यसमो मतः ॥ २६ ॥

---

१ ख. °थयैस्तैर्विशोध्यम् । क°। २ ख. °दलश्वेतकाको°। ३ ख. °.गोऽरि. मच्चौविधौ वे ।
४ ख. °धोन्वितां सू°।

मृदौ चतुर्गुणं देयं काठिनेऽष्टगुणं जलम् ।
कठिनात्काठिने द्रव्ये वारि षोडशभागकम् ॥ २७ ॥
कर्षादितः पलं यावद्वारि षोडशकं क्षिपेत् ।
तदूर्ध्वं कुडवं यावत्क्षिपेदष्टगुणं जलम् ॥ २८ ॥
प्रस्थादितः क्षिपेन्नीरं खारी यावच्चतुर्गुणम् ।
अम्बुक्वाथरसैर्यत्र पृथक्स्नेहस्य साधनम् ॥ २९ ॥
कल्कस्यांशं तत्र दद्याच्चतुर्थं षष्ठमष्टमम् ।
दुग्धे दधिरसे तक्रे कल्को देयोऽष्टमांशकः ॥ ३० ॥
कल्कस्य सम्यक्पाकाथ तोयमत्र चतुर्गुणम् ।
द्रव्याणि यत्र स्नेहेषु पञ्चादीनि भवन्ति हि ॥ ३१ ॥
तत्र स्नेहसमान्याहुर्यथापूर्वं चतुर्गुणम् ।
द्रव्येण केवलेनैव स्नेहपाको भवेद्यदि ॥ ३२ ॥
तत्राम्बुपिष्टः कल्कः स्याज्जलं चात्र चतुर्गुणम् ।
क्वाथेन केवलेनैव पाको यत्रेरितः क्वचित् ॥ ३३ ॥
क्वाथ्यद्रव्यस्य कल्कोऽपि तत्र स्नेहे प्रयुज्यते ।
शुष्ककल्कस्तु यः स्नेहस्तत्र तोयं चतुर्गुणम् ॥ ३४ ॥
स्नेहात्स्नेहाष्टमांशस्य शुष्ककल्कः प्रयुज्यते ।
स्नेहकल्को यदाऽङ्गुल्या वर्तितो वर्तिवद्भवेत् ॥ ३५ ॥
वह्नौ क्षिप्ते च नो शब्दस्तदा सिद्धं विनिर्दिशेत् ।

उक्तं च—

शब्दव्युपरमे प्राप्ते फेनस्योपशमे तथा ॥ ३६ ॥
गन्धवर्णरसादीनां संपत्तौ सिद्धमादिशेत् ।
घृतस्यैवं विपक्वस्य संसिद्धं कुशलो भिषक् ॥ ३७ ॥
फेनोद्गमे च तैलस्य शेषं घृतवदादिशेत् ।

योगरत्नावलितः—

अकल्कयोग्यद्रव्याणां कठिनानां विचारतः ॥ ३८ ॥
क्वाथो विधीयतेऽन्येषां कल्क एव भिषग्मतः ।

वैद्यालंकारात्—

आदौ संचारयेत्क्वाथं दुग्धं कल्कं ततः क्रमात् ॥ ३९ ॥
ततोऽन्यत्सुरभि द्रव्यमेष स्नेहविधौ क्रमः ।

मतिमुकुरात्—

क्षीरं स्नेहसमं दद्यादनुक्ते स्नेहसंविधौ ॥ ४० ॥
शकृद्रसं मांसरसं मूत्रं सौवीरकादिकम् ।
स्नेहादष्टगुणं देयं जलं च द्विगुणं क्षिपेत् ॥ ४१ ॥
अर्धावशिष्टः कर्तव्यः पाको गन्धाम्बुकं ततः ।
चन्द्रकस्तूरिकादीनां सहस्रांशं प्रयोजयेत् ॥ ४२ ॥
पुष्पाणि गन्धनिर्यासं सिद्धे शीतेऽवतारिते ।

चरकात्—

ईषत्पिष्टो भवेत्कल्कः क्राथोऽग्निक्रथितो मतः ॥ ४३ ॥
स्नेहपाकस्त्रिधा प्रोक्तो मृदुर्मध्यः खरस्तथा ।
ईषत्सरसकल्कस्तु स्नेहपाको मृदुर्भवेत् ॥ ४४ ॥
मध्यपाकस्य संसिद्धिः कल्के नीरसकोमले ।
ईषत्कठिनकल्कश्च स्नेहपाको भवेत्खरः ॥ ४५ ॥
तदूर्ध्वं दग्धपाकः स्याद्दाहकृन्निष्प्रयोजनः ।
आमपाकश्च निर्वीर्यो वह्निमान्द्यकरश्च सः ॥ ४६ ॥
नस्यार्थं स्यान्मृदुः पाको मध्यमः सर्वकर्मसु ।
अभ्यङ्गार्थे खरः प्रोक्तो युञ्ज्यादेवं यथोचितम् ॥ ४७ ॥
घृततैलगुडादींस्तु साधयेन्नैकवासरे ।
प्रकुर्वन्त्युषिता ह्येते विशेषाद्गुणसंचयम् ॥ ४८ ॥
शार्ङ्गधरात् ।

इति योगतरङ्गिण्यां स्नेहपानपाकविधिर्नाम पञ्चमस्तरङ्गः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठस्तरङ्गः ।

अथ स्वेदविधिः—

स्वेदश्चतुर्विधः प्रोक्तस्तापोष्मस्वेदसंज्ञितौ ।
उपनाहो द्रवः स्वेदः सर्वे वातार्तिहारिणः ॥ १ ॥
स्वेदौ तापोष्मजौ प्रायः श्लेष्मघ्नौ समुदीरितौ ।
उपनाहस्तु वातघ्नः पित्तसंसृष्टे द्रवो हितः ॥ २ ॥
महाबले महाव्याधौ शीते स्वेदो महान्मतः ।
दुर्बले दुर्बलः स्वेदो मध्ये मध्यतमो मतः ॥ ३ ॥

(+ येषां नस्यं प्रदातव्यं बस्तिश्चापि हि देहिनाम् ।
शोधनीयाश्च ये केचित्पूर्वं स्वेद्याश्च ते मताः ॥ ४ ॥)
स्वेद्या ऊर्ध्वं त्रयो प्लीहभगंदरार्शसस्तथा ।
अश्मर्या चाऽऽतुरो जन्तुः शमयेच्छस्त्रकर्मणा ॥ ५ ॥
पश्चात्स्वेद्यो हृते शल्ये मूढगर्भगदे तथा ।
काले प्रसूताऽकाले वा पश्चात्स्वेद्या नितम्बिनी ॥ ६ ॥
सर्वान्स्वेदान्निवाते च जीर्णाहारे च कारयेत् ।
स्विद्यमानशरीरस्य हृदयं शीतलैः स्पृशेत् ॥ ७ ॥
स्नेहाभ्यक्तशरीरस्य शीतैराच्छाद्य चक्षुषी ।
अजीर्णी दुर्बलो मेही क्षतक्षीणः पिपासितः ॥ ८ ॥
अतीसारी रक्तपित्ती पाण्डुरोगी तथोदरी ।
मद्यार्तो गर्भिणी चैव न हि स्वेद्या विजानता ॥ ९ ॥
एतानपि मृदुस्वेदैः स्वेदसाध्यानुपाचरेत् ।
मृदुस्वेदं प्रयुञ्जीत तथा हृन्मुष्कदृष्टिषु ॥ १० ॥
अतिस्वेदात्संधिपीडा दाहस्तृष्णा क्लमो भ्रमः ।
पित्तासृक्पिटिकाकोपस्तत्र शीतैरुपाचरेत् ॥ ११ ॥
तेषु तापाभिधः स्वेदो वालुकावस्त्रपाणिभिः ।
प्रस्तरैरम्लसिक्तैश्च काये रल्लकवेष्टिते ॥ १२ ॥
अथ वा वातनिर्नाशिद्रवक्वाथरसादिभिः ।
उष्णैर्घटं पूरयित्वा पार्श्वे छिद्रं विधाय च ॥ १३ ॥
विमुच्याऽऽस्यं त्रिखण्डां च धातुजां काष्ठजामथ ।
षडङ्गुलास्यां गोपुच्छां नाडीं कुर्यात्रिशुण्डिकाम् ॥ १४ ॥
सुखोपविष्टमभ्यक्तं गुरुप्रावरणावृतम् ।
हस्तिशुण्डिकया नाड्या स्वेदयेद्वातरोगिणम् ॥ १५ ॥
पुरुषायाममात्रां वा भूमिमुत्कीर्य खादिरैः ।
काष्ठैर्दग्ध्वा तथाऽभ्युक्ष्य क्षीरधान्याम्लवारिभिः ॥ १६ ॥
वातघ्नपत्रैराच्छाद्य शयानं स्वेदयेन्नरम् ।
एवं माषादिभिः स्विन्नैः शयानं स्वेदमाचरेत् ॥ १७ ॥
तथोपनाहस्वेदं च कुर्याद्वातहरौषधैः ।
प्रदिग्धदेहं वातार्तं क्षीरमांसरसान्वितैः ॥ १८ ॥

+ धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थः ख. पुस्तके वर्तते ।

---

१ ख. °री । मद्यार्तो । २ °वे वस्त्र° । ३ ध. °न्याद्दिहस्तिकाम् । सु°

अम्लपिष्टैः सलवणैः सुखोष्णैः स्नेहसंयुतैः ।
उपग्राम्यानूपमांसैर्जीवनीयगणेन च ॥ १९ ॥
दधिसौवीरकक्षीरैर्वीरतर्वादिना तथा ।
कुलित्थमाषगोधूमैरतसीतिलसर्षपैः ॥ २० ॥
शतपुष्पादेवदारुशेफालीस्थूलजीरकैः ।
एरण्डमूलबीजैश्च रास्नामूलकशिग्रुभिः ॥ २१ ॥
मिशिकृष्णाकुठेरैश्च लवणैरम्लसंयुतैः ।
प्रसारिण्यश्वगन्धाभ्यां बलया दशमूलकैः ॥ २२ ॥
गुडूच्या वानरीबीजैर्यथालाभं समाहृतैः
क्षुण्णैः स्विन्नैश्च वस्त्रेण बद्धैः संस्वेदयेन्नरम् ॥ २३ ॥
महाशाल्वणसंज्ञोऽयं योगः सर्वानिलार्तिहृत् ।
द्रवस्वेदस्तु वातघ्नद्रव्यक्वाथेन पूरितम् ॥ २४ ॥
कटाहं कोष्णकं चापि सूपविष्टोऽवगाहयेत् ।
नाभेः षडङ्गुलं यावन्मग्नः क्वाथस्य धारया ॥ २५ ॥
कोष्णया स्कन्धयोः सिक्तो भवेत्स्निग्धतनुर्नरः ।
एवं तैलेन दुग्धेन सर्पिषा स्वेदयेन्नरम् ॥ २६ ॥
एकान्तरे द्व्यन्तरे वा स्नेहो युक्तोऽवगाहने ।
शिरामुखै रोमकूपैर्धमनीभिश्च तर्पयेत् ॥ २७ ॥
शरीरे बलमाधत्ते युक्तः स्नेहोऽवगाहने ।
जलसिक्तस्य वर्धन्ते यथामूलेऽङ्कुरास्तरोः ॥ २८ ॥
तथा धातुविवृद्धिर्हि स्नेहसिक्तस्य जायते ।
नातः परतरः कश्चिदुपायो वातनाशनः ॥ २९ ॥
कार्पासास्थिकुलित्थकातिलयवैर्माषातसीषष्टिका-
मुद्गैरण्डपुनर्नवायुगलकैर्धान्याम्लपिष्टैः समैः ।
स्वेदो व्रीहिभवो बुधैर्निगदितो वातामयानां हितो
हन्यात्पृष्ठगतां रुजं त्रिकगतां पार्श्वाङ्घ्रिकटयूरुजाम्॥२९॥
शीतशूलस्योपरमे स्तम्भगौरवनिग्रहे ।
दीप्तेऽग्नौ मार्दवे जाते स्वेदनाद्विरतिर्मता ॥ ३० ॥
इति योगरत्नावल्यां स्वेदविधिः ।
इति योगतरङ्गिण्यां स्वेदनविधिर्नाम षष्ठस्तरङ्गः ॥ ६ ॥

---

१ ख. सिक्तः स्निग्धैः स्नि° । २ ख. °म्लसेकैः स° ।

अथ सप्तमस्तरङ्गः ।

अथ पञ्च कर्माणि—

वमनं रेचनं नस्यं निरूहश्चानुवासनम् ।
एतानि पञ्च कर्माणि कथितानि मुनीश्वरैः ॥ १ ॥

तत्र प्रथमं वमनविधिः—

शरत्काले वसन्ते च प्रावृट्काले च देहिनाम् ।
वमनं रेचनं चैव कारयेत्कुशलो भिषक् ॥ २ ॥
बलवन्तं कफव्याप्तं हृल्लासादिनिपीडितम् ।
तथा वमनसात्म्यं च धीरचित्तं च वामयेत् ॥ ३ ॥
विषदोषे स्तन्यरोगे मन्दाग्नौ श्लीपदेऽर्बुदे ।
हृद्रोगकुष्ठवीसर्पमेहाजीर्णभ्रमेषु च ॥ ४ ॥
विदारिकापचीकासश्वासपीनसवृद्धिषु ।
अपस्मारे ज्वरोन्मादे तथा रक्तातिसारिषु ॥ ५ ॥
नासाताल्वोष्ठपाके च कर्णस्रावेऽधिजिह्वके ।
गलशुण्ड्यामतीसारे पित्तश्लेष्मगदे तथा ॥ ६ ॥
मेदोगदेऽरुचौ चैव वमनं कारयेद्भिषक् ।
न वामनीयस्तिमिरी न गुल्मी नोदरी कृशः ॥ ७ ॥
नातिवृद्धो गर्भिणी च न स्थूलो न क्षतातुरः ।
मदार्तो बालको रूक्षः क्षुधितश्च निरूहितः ॥ ८ ॥
उदावर्त्यूर्ध्वरक्ती च क्षुच्छर्द्यः केवलानिली ।
पाण्डुरोगी कृमिव्याप्तः पठनात्स्वरघातकः ॥ ९ ॥
एतेऽप्यजीर्णव्यथिता वाम्या ये विषपीडिताः ।
कफव्याप्ताश्च ते वाम्या मधूककाथपानतः ॥ १० ॥
सुकुमारं कृशं बालं वृद्धं भीरुं न वामयेत् ।
पीत्वा यवागूमाकण्ठं क्षीरतक्रदधीनि च ॥ ११ ॥
असात्म्यैः श्लेष्मलैर्भोज्यैर्दोषानुत्क्लिश्य देहिनः ।
स्निग्धस्विन्नाय वमनं दत्तं सम्यक्प्रवर्तते ॥ १२ ॥
वमनेषु च सर्वेषु सैन्धवं मधुना हितम् ।
बीभत्सं वमनं दद्याद्विपरीतं विरेचनम् ॥ १३ ॥

---

१ ब. °वे द्विजे° । २ ब. च क्षुच्छर्दः ।

क्वाथद्रव्यस्य कुडवं स्थापयित्वा जलाढके ।
अर्धभागावशिष्टं च वमनेष्ववतारयेत् ॥ १४ ॥
क्वाथपाने नवप्रस्था श्रेष्ठा मात्रा प्रकीर्तिता ।
मध्यमा षण्मिता प्रोक्ता त्रिप्रस्था च कनीयसी ॥ १५ ॥
कल्कचूर्णावलेहानां त्रिपलं श्रेष्ठमात्रया ।
मध्यमं द्विपलं विद्यात्कनीयस्तु पलं भवेत् ॥ १६ ॥
वमने चापि वेगाः स्युरष्टौ पित्तान्त उत्तमाः ।
षड्वेगा मध्यमा वेगाश्चत्वारस्त्ववरा मताः ॥ १७ ॥
वमने च विरेके च तथा शोणितमोक्षणे ।
अर्धत्रयोदशपलं प्रस्थमाहुर्मनीषिणः ॥ १८ ॥
कफं कटुकतीक्ष्णोष्णैः पित्तं स्वादुहिमैर्जयेत् ।
सुस्वादुलवणाम्लोष्णैः संसृष्टं वायुना कफम् ॥ १९ ॥
कृष्णाराठफलं सिन्धुं कफे कोष्णैर्जलैः पिबेत् ।[1]
पटोलवासानिम्बैश्च पित्ते शीतजलैः पिबेत् ॥ २० ॥
सश्लेष्मवातपीडायां सक्षीरं मदनं पिबेत् ।
अजीर्णे कोष्णपानीयं सिन्धुं पीत्वा वमेत्सुधीः ॥ २१ ॥
वामनं पाययित्वा तु जानुमात्रासने स्थितम् ।
कण्ठमेरण्डनालेन स्पृशन्तं वामयेद्भिषक् ॥ २२ ॥
प्रसेको हृद्ग्रहः कोठः कण्डूर्दुश्छर्दिते भवेत् ।
अतिवान्ते भवेत्तृष्णा हिक्कोद्गारौ विसंज्ञता ॥ २३ ॥
जिह्वानिःसर्पणं चाक्ष्णोर्व्यावृत्तिर्हनुसंहतिः ।
रक्तच्छर्दिष्ठीवनं च कण्ठपीडा च जायते ॥ २४ ॥
वमनस्यातियोगे तु मृदु कुर्याद्विरेचनम् ।
वमनान्तःप्रविष्टायां जिह्वायां कवलग्रहः ॥ २५ ॥
स्निग्धाम्ललवणैर्हृद्यैर्घृतक्षीररसैर्हितः ।
फलान्यम्लानि खादेयुस्तस्य चान्येऽग्रतो नराः ॥ २६ ॥
निःसृतां तु लिहेद्द्राक्षां कल्कलिप्तां प्रवेशयेत् ।
व्यावृत्ताक्ष्णोर्घृताभ्यक्ते पीडयेच्च शनैः शनैः ॥ २७ ॥

---

१ ख. °मपि च° । बीभत्समस्य विपरीतं रूपम् । २ ख. तु तिलोद्भव° । ३ ख. °घृतेऽभ्यक्ते° ।

हनोर्मोक्षे स्मृतः स्वेदो रक्तच्छर्दिविधौ पुनः ।
रक्तपित्तविधानेन रक्तच्छर्दिमुपाचरेत् ॥ २८ ॥
धात्रीरसाञ्जनोशीरलाजचन्दनवारिभिः ।
क्वाथं कृत्वा पाययेच्च सघृतक्षौद्रशर्करम् ॥ २९ ॥
शाम्यन्त्यनेन तृष्णाद्याः पीडाश्छर्दिसमुद्भवाः ।
हृत्कण्ठशिरसां शुद्धिर्दीप्ताग्नित्वं च लाघवम् ॥ ३० ॥
कफपित्तविनाशश्च सम्यग्वान्तस्य चेष्टितम् ।
ततोऽपराह्णे दीप्ताग्निं मुद्गषष्टिकशालिभिः ॥ ३१ ॥
हृद्यैश्च जाङ्गलरसैः कृत्वा यूषं च भोजयेत् ।
तन्द्रा निद्राऽऽस्यदौर्गन्ध्यं पाण्डुश्च ग्रहणीविषम् ॥ ३२ ॥
सुवान्तस्य न पीडायै भवन्त्येते कदाचन ।
अजीर्णं शीतपानीयं व्यायामं मैथुनं तथा ॥ ३३ ॥
स्नेहाभ्यङ्गान्प्रदेहांश्च दिनैकं वर्जयेत्सुधीः ॥

इति योगतरङ्गिण्यां वमनविधिर्नाम सप्तमस्तरङ्गः ॥ ७ ॥

अथाष्टमस्तरङ्गः ।

अथ विरेकविधिः—

स्निग्धस्विन्नस्य वान्तस्य दद्यात्सम्यग्विरेचनम् ।
अवान्तस्य त्वधः स्रस्तो ग्रहणीं छादयेत्कफः ॥ १ ॥
मन्दाग्निं गौरवं कुर्याज्जनयेद्वा प्रवाहिकाम् ।
अथ वा पाचनैरामं बलासं च विपाचयेत् ॥ २ ॥
पित्ते विरेचनं युञ्ज्यादामोद्भूते गदे तथा ।
उदरे च तथाऽऽध्माने कोष्ठशुद्धौ विशेषतः ॥ ३ ॥
दोषाः कदाचित्कुप्यन्ति जिता लङ्घनपाचनैः ।
ये तु संशोधनैः शुद्धा न तेषां पुनरुद्भवः ॥ ४ ॥
बालवृद्धावतिस्निग्धः क्षतक्षीणो भयान्वितः ।
श्रान्तस्तृषार्तः स्थूलश्च गर्भिणी च नवज्वरी ॥ ५ ॥
नवप्रसूता नारी च मन्दाग्निश्च मदात्ययी ।
शल्योद्धृतश्च रूक्षश्च न विरेच्या विजानता ॥ ६ ॥

१ ख. °ष्माने । २ ख. °तः । भ्रान्त°

जीर्णज्वरी गरव्याप्तो वातरक्ती भगंदरी ।
अर्शःपाण्डूदरग्रन्थिहृद्रोगारुचिपीडिताः ॥ ७ ॥
योनिरोगप्रमेहार्तगुल्मप्लीहव्रणार्दिताः ।
विद्रधिच्छर्दिविस्फोटविषूचीकुष्ठसंयुताः ॥ ८ ॥
कर्णनासाशिरोवक्त्रगुदमेढ्रामयान्विताः ।
प्लीहशोथाक्षिरोगार्ताः कृमिक्षारानिलार्दिताः ॥ ९ ॥
शूलिनो मूत्रघातार्ता विरेकार्हा नरा मताः ।
बहुपित्तो मृदुः प्रोक्तो बहुश्लेष्मा च मध्यमः ॥ १० ॥
बहुवातः क्रूरकोष्ठो दुर्विरेच्यः स कथ्यते ।
मृद्वी मात्रा मृदौ कोष्ठे मध्यकोष्ठे तु मध्यमा ॥ ११ ॥
क्रूरे तीक्ष्णा मता द्रव्यैर्मृदुमध्यमतीक्ष्णकैः ।
मृदुर्द्राक्षापयश्चञ्चुतैलैरपि विरिच्यते ॥ १२ ॥
मध्यमस्त्रिवृतातिक्ताराजवृक्षैर्विरिच्यते ।
क्रूरः स्नुक्पयसा हेमक्षीरीदन्तीफलादिभिः ॥ १३ ॥
मात्रोत्तमा विरेकस्य त्रिंशद्वेगैः कफान्तका ।
वेगैर्विंशतिभिर्मध्या हीनोक्ता दशवेगकैः ॥ १४ ॥
द्विपलं श्रेष्ठमाख्यातं मध्यमं तु पलं भवेत् ।
पलार्धं च कषायाणां कनीयस्तु विरेचनम् ॥ १५ ॥
कल्कमोदकचूर्णानां कर्षं मध्वाज्यलेहतः ।
कर्षद्वयं पलं वाऽपि देयं रोगाद्यपेक्षया ॥ १६ ॥
पित्तोत्तरे त्रिवृच्चूर्णं द्राक्षाक्काथादिभिः पिबेत् ।
त्रिफलाक्काथगोमूत्रैः पिबेद्व्योषं कफार्दितः ॥ १७ ॥
त्रिवृत्सैन्धवशुण्ठीनां चूर्णमम्लैः पिबेन्नरः ।
वातार्दितो विरेकाय जाङ्गलानां रसेन वा ॥ १८ ॥
एरण्डतैलं त्रिफलाक्काथेन द्विगुणेन वा ।
युक्तं पीतं पयोभिर्वा नचिरेण विरिच्यते ॥ १९ ॥
त्रिवृता कौटजं बीजं पिप्पली विश्वभेषजम् ।
समृद्विकारसः क्षौद्रं वर्षाकाले विरेचनम् ॥ २० ॥
त्रिवृद्दुरालभोदीच्यशर्करामुस्तचन्दनम् ।
द्राक्षाम्बुना सयष्ट्याह्वं शीतलं च घनात्यये ॥ २१ ॥

---

१ ख. °मेहाम° । २ ख. °शोफाक्षि° । ३ ख. °धान्वुस्तैलै° ।

त्रिवृतां चित्रकं पाठामजाजीं सरलं वचाम् ।
हेमक्षीरीं च हेमन्ते चूर्णमुष्णाम्बुना पिबेत् ॥ २२ ॥
पिप्पलीं नागरं शुण्ठीं श्यामां त्रिवृतया सह ।
लिहेत्क्षौद्रेण शिशिरे वसन्ते च विरेचनम् ॥ २३ ॥
त्रिवृता शर्करातुल्या ग्रीष्मकाले विरेचनम् ।

अथाभयामोदकः—

अभया मरिचं शुण्ठी विडङ्गामलकानि च ।
पिप्पली पिप्पलीमूलं त्वक्पत्रं मुस्तमेव च ॥ २४ ॥
एतानि समभागानि दन्ती च त्रिगुणा भवेत् ।
त्रिवृदष्टगुणा ज्ञेया षड्गुणा च सिता मता ॥ २५ ॥
मधुना मोदकान्कृत्वा कर्षमात्रान्प्रमाणतः ।
एकैकं भक्षयेत्प्रातः शीतं चानु पिबेज्जलम् ॥ २६ ॥
तावद्विरिच्यते जन्तुर्यावदुष्णं न सेवते ।
पानाहारविहारेषु भवेन्निर्यन्त्रणः सदा ॥ २७ ॥
विषमज्वरमन्दाग्निपाण्डुकासभगंदरान् ।
दुर्नामकुष्ठगुल्मार्शोगलगण्डभ्रमोदरान् ॥ २८ ॥
विदाहप्लीहमेहांश्च यक्ष्माणं नयनामयान् ।
वातरोगांस्तथाऽऽध्मानं मूत्रकृच्छ्राणि चाश्मरीम् ॥ २९ ॥
पृष्ठपार्श्वोरुजघनजानूदररुजं जयेत् ।
सततं शीलनादेव पलितानि विनाशयेत् ॥ ३० ॥
अभयामोदका एते रसायनमनुत्तमम् ।

[*मृद्वीका कटुरोहिणी जलधरः शंपाकमज्जाशिवा
कृष्णा मूलपटोलिके त्रिवृदिला वृश्चीयपत्रं समम् ।
संक्काथ्याऽऽशु निपीत एष तु गणः संरेचयेदाश्वयं
ताम्बूलाशिनमग्निसेविनमिलागेहस्थितं मानवम् ॥ ३१ ॥]

अभयामोदकविरेकस्य कृ[त्य]माह—

पीत्वा विरेचनं शीतजलैः संसिच्य चक्षुषी ।
सुगन्धि किंचिदाघ्राय ताम्बूलं शीलयेद्बुरम् ॥ ३२ ॥

---

* अयं श्लोकः ख. पुस्तकस्थः ।

---

१ ख. औरकं । २ ख. सिन्धु । ३ ख. °नू । वाताम° ।

निवातस्थो न वेगांश्च धारयेन्न स्वपेत्तथा ।
शीताम्बु न स्पृशेत्क्वापि कोष्णं नीरं पिबेन्मुहुः ॥ ३३ ॥
बलासौषधपित्तानि वारि वान्ते यथा व्रजेत् ।
रेकात्तथा मलं पित्तं भेषजं च कफो व्रजेत् ॥ ३४ ॥

तत्र दुर्विरिक्तस्य लक्षणमाह—

दुर्विरिक्तस्य नाभेस्तु स्तब्धत्वं कुक्षिशूलता ।
पुरीषवातसङ्गं च कण्डूमण्डलगौरवम् ॥ ३५ ॥
विदाहोऽरुचिराध्मानं भ्रमश्छर्दिश्च जायते ।

तत्र विरेकस्यातियोगमाह—

तं पुनः पाचनैः स्नेहैः पक्त्वा संस्नेह्य रेचयेत् ।
तेनास्योपद्रवा यान्ति दीप्ताग्निर्लघुता भवेत् ॥ ३६ ॥

तस्योपशमनमाह—

विरेकस्यातियोगेन मूर्छा भ्रंशो गुदस्य च ।
शूलं कफातियोगः स्यान्मांसधावनसंनिभम् ॥ ३७ ॥
मेदोनिभं जलाभासं रक्तं चापि विरिच्यते ।

तस्य शान्तिमाह—

तस्य शीताम्बुभिः सिक्त्वा शरीरं तण्डुलाम्बुभिः ॥ ३८ ॥
मधुमिश्रैस्तथा शीतैः कारयेद्वमनं मृदु ।
सहकारत्वचः कल्को दध्ना सौवीरकेण वा ॥ ३९ ॥
पिष्टो नाभिप्रलेपेन हन्त्यतीसारमुल्बणम् ।
अजाक्षीरं गवां वाऽपि वैष्किरं हारिणं तथा ॥ ४० ॥
शालिभिः षष्टिभिः साकं मसूरैर्वाऽपि भोजयेत् ।
शीतैः संग्राहिभिर्द्रव्यैः कुर्यात्संग्रहणं भिषक् ॥ ४१ ॥

सुविरक्तत्वमाह—

लाघवे मनसस्तुष्टावनुलोमं गतेऽनिले ।
सुविरिक्तं नरं ज्ञात्वा पाचनं पाययेन्निशि ॥ ४२ ॥

तत्र रेचकस्य सेवनगुणमाह—

इन्द्रियाणां बलं बुद्धेः प्रसादो वह्निदीप्तता ।
धातुस्थैर्यं वयःस्थैर्यं भवेद्रेचनसेवनात् ॥ ४३ ॥

---

१ क. स्तपोवीरैः का° । २ °र्द वक्ष्मे° ।

तत्र विरेक(च)न्मध्ये यो निषेधस्तमाह—

प्रवातसेवां शीताम्बु स्नेहाभ्यङ्गमजीर्णताम् ।
व्यायामं मैथुनं चैव न सेवेत विरेचितः ॥ ४४ ॥

तत्र भोज्यानाह—

शालिषाष्टिकमुद्गाद्यैर्यवागूं भोजयेत्कृताम् ।
जङ्गलविष्किराणां वा रसैः शाल्योदनं हितम् ॥ ४५ ॥

इति शार्ङ्गधरात् ।

सारसंग्रहात्—

शंभोर्बीजं सटङ्कं बलिमरिचयुतं शृङ्गबेरं च तुल्यं
योज्यं नैकुम्भबीजं समशिखिसहितं मर्दितं याममेकम् ।
भुक्तं गुञ्जाद्विमात्रं शिशिरजलयुतं त्यक्तसंतप्तमुखे-
रिच्छाभेदी रसोऽयं प्रबलमलहरः सर्वरोगैकहर्ता ॥ ४६ ॥
(* व्योषवरैलामुस्तविडङ्गं पत्रमखिलसममत्र लवङ्गम् ।
सर्वेभ्यो द्वित्रिवृताकन्दं प्रबलमलहरमुष्णकबन्धम् ॥ १ ॥
शिवा कृष्णामूलं त्रिकटुकमजाजीजलधर-
त्रिवृद्धात्री भूमी तरुपटुविडङ्गामरसुमम् ।
दलं कुष्ठं हिङ्गुर्ज्वलन इति संपिष्य मृदुलं
जलैरावेग्युत्थैर्मलहरमिदं सूष्णपयसा ॥ २ ॥)

अथ नाराचो रसः—

जेपालेन समैः सूतव्योषटङ्कणगन्धकैः ।
नाराचः स्याद्रसो माषमात्रः सर्पिःसितायुतः ॥ ४७ ॥
हन्ति संग्रहमानाहमामशूलं नवज्वरम् ।
जीर्णज्वरं विरेकेण शीतलाम्बुनिषेवणात् ॥ ४८ ॥

इति नाराचो रसः रसरत्नप्रदीपात् ।

अथ विचित्रविद्याधरः—

वराम्बुना देशसमाख्यबीजं सुवर्णमित्रं कुसुमाभिधानम् ।
विचित्रविद्याधरनामकोऽयं मलं विना मुञ्चति माऽऽममेव ॥ ४९ ॥

---

* इदं श्लोकद्वयं ख. पुस्तकस्थम् ।

ख. °जं [illegible] म° । २ ख. ग. °मू । वेगाऽ° ।

इति विचित्रविद्याधरः।

अथ इच्छाविभेदी रसः—

शुण्ठीतीक्ष्णरसेन्द्रटङ्कणबलिप्रोक्तं समं तत्त्रिधा
कुम्भीबीजयुतं विमर्द्य स भवेदिच्छाविभेदी रसः।
बल्लः शर्करयाऽन्वितो हि चुलकं पुंसः सुखं रेचयेत्
निःशेषं मलदोषमेव विनिहन्त्युच्चैर्यथेमं हरिः॥ ५०॥

इतीच्छाविभेदी रसः।

अथ नाराचरसः—

तुल्यं पारदटङ्कणं समरिचं गन्धाश्मतुल्यं त्रिभि-
र्विश्वं च त्रिगुणं ततो नवगुणं जेपालबीजं क्षिपेत्।
खल्वे दण्डयुगं विमर्द्य विधिवत्संन्यस्य पर्णे ततः
स्विन्नं गोमयवह्निना स तु भवेन्नाराचनामा रसः॥५१॥
गुञ्जैकप्रमितो रसो हिमजलैः संसेवितो रेचयेत्।
यावन्नोष्णजलं भजेत्खलु नरो भोज्यं तु दध्योदनम्॥५२॥

इति नाराचरसः।

रेचनानां तु सर्वेषां दध्यन्नं स्तम्भने हितम्।
आमान्ते च प्रदातव्यमन्यथा मुद्गयूषकम्॥ ५३॥

इति योगतरङ्गिण्यां विरेकविधिर्नामा-
ष्टमस्तरङ्गः॥ ८॥

अथ नवमस्तरङ्गः।

अथ प्रथमं बस्तिविधिः।

बस्तिर्द्विधाऽनुवासाख्यो निरूहश्च ततः परम्।
यः स्नेहैर्दीयते स स्यादनुवासननामकः॥ १॥
कषायक्षीरतैलैर्वा निरूहः स निगद्यते।
बस्तिभिर्दीयते यस्मात्तस्माद्बस्तिरिति स्मृतः॥ २॥
मृगाजसूकरगवां महिषस्यापि वा भवेत्।
मूत्रकोशस्तु बस्तिः स्यात्तदलाभेऽन्यचर्मजः[३]॥ ३॥
नेत्रं कार्यं सुवर्णादिधातुमृद्वृक्षवेणुभिः।
नलैर्दन्तैर्विषाणाग्रैर्मणिभिर्वा विधीयते॥ ४॥

---

१ ख. °बाऽधिकूपचु°। २ ग. °वदुष्ण°। ३ क. °र्मं च ने°।

आतुराङ्गुष्ठमानेन मूले स्थूलं विधीयते ।
कनिष्ठिकापरीणाहमग्रे च गुटिकामुखम् ॥ ५ ॥
मुद्गच्छिद्रयुतं वक्त्रे गोपुच्छसदृशं दृढम् ।
षडङ्गुलमितं तच्च किं वा स्याद्द्वादशाङ्गुलम् ॥ ६ ॥
तन्मूले कर्णिके द्वे च कार्ये भागाच्चतुर्थकात् ।
योजयेत्तत्र बस्तिं च बन्धद्वयविधानतः ॥ ७ ॥

तत्र मात्रामाह—

उत्तमस्य पलैः षड्भिर्मध्यमस्य पलैस्त्रिभिः ।
पलेनार्धेन हीनस्य युक्ता मात्राऽनुवासने ॥ ८ ॥
भोजयित्वा यथाशास्त्रं कृतचङ्क्रमणं ततः ।
उत्सृष्टानिलविण्मूत्रं योजयेत्स्नेहबस्तिना ॥ ९ ॥
सुप्तस्य वामपार्श्वे वा वामजङ्घाप्रसारिणः ।
प्रकुञ्चितान्यजङ्घस्य नेत्रं स्निग्धे गुदे न्यसेत् ॥ १० ॥
वामेन पाणिना बस्तिकण्ठमालम्ब्य धीरधीः ।
बस्तिं संपीडयेत्पश्चान्मध्यवेगोऽन्यपाणिना ॥ ११ ॥
जृम्भाकासक्षवादींश्च बस्तिकाले न कारयेत् ।
त्रिंशन्मात्रामितः कालः प्रोक्तो बस्तेस्तु पीडने ॥ १२ ॥
ततः प्रणिहितः स्नेह उत्तानो वाक्शतं भवेत् ।
प्रसारितैः सर्वगात्रैर्यथावीर्यं प्रसर्पति ॥ १३ ॥
ताडयेत्तलयोरेनं त्रींस्त्रीन्वाराञ्शनैः शनैः ।
स्फिजोश्चैव ततः श्रोणीं शय्यां चैव क्षिपेत्ततः ॥ १४ ॥
जाते विधाने च ततो कुर्यान्निद्रां यथासुखम् ।
सतैलः सपुरीषश्च स्नेहः प्रत्येति यस्य तु ॥ १५ ॥
उपद्रवं विना चैव स सम्यगनुवासितः ।
अनेन विधिना देयाः सप्त वाऽष्टौ च बस्तयः ॥ १६ ॥
अनायाते त्वहोरात्रे स्नेहं संशोधनैर्हरेत् ।
अतिसंक्षेपतः प्रोक्तो बस्तिरेषोऽनुवासनः ॥ १७ ॥

अथ निरूहबस्तिः ।

निरूहबस्तिर्बहुधा भिद्यते कारणान्तरैः ।
तैरेव तस्य नामानि कृतानि मुनिपुङ्गवैः ॥ १८ ॥

---

१ च. द्वौ नवापि वा । अ॰ ।

निरूहस्थापरं नाम प्रोक्तमास्थापनं बुधैः ।
स्वस्थानस्थापनाद्दोषधातूनां स्थापनं मतम् ॥ १९ ॥
निरूहस्य प्रमाणं च प्रस्थं पादोत्तरं मतम् ।
मध्यमं प्रस्थमुद्दिष्टं हीनं च कुडवास्त्रयः ॥ २० ॥
(* अनुवास्यस्तु रूक्षः स्यात्तीक्ष्णाग्निः केवलानिली ।
नानुवास्यस्तु कुण्ठी वै मेही स्थूली तथोदरी ॥ १ ॥
न स्थाप्या नानुवास्याः स्युरजीर्णोन्मादतृड्युताः ।
शोकमूर्छारुचिभयाश्वासकासक्षयातुराः ॥ २)
अतिस्निग्धः क्लिष्टदोषः क्षतोरस्कः कृशस्तथा ।
आध्मानच्छर्दिहिक्कार्शःकासश्वासप्रपीडितः ॥ २१ ॥
गुदशोफातिसारार्तो विषूचीकुष्ठसंयुतः ।
गर्भिणी मधुमेही च नाऽऽस्थाप्यश्च जलोदरी ॥ २२ ॥
वातव्याधावुदावर्ते वातासृग्विषमज्वरे ।
मूर्छातृष्णोदरानाहमूत्रकृच्छ्राश्मरीषु च ॥ २३ ॥
वृद्ध्यसृग्दरमन्दाग्निप्रमेहेषु निरूहणम् ।
शूलाम्लपित्ते हृद्रोगे योजयेद्विधिवद्बुधः ॥ २४ ॥
स्नेहबस्तिवदत्रापि विधिरन्यो निरूहणे ।
(+ मगधामधुकामयबिल्ववचामिसिपुष्करमूलसटीशिखिभिः ।
मदनामरदारुयुतैर्विपचेत्पयसा गुदबस्तिषु तैलमिदम् ॥ १॥)
गुडतिसिडिका कुडवस्तु भवेदपि चात्र मूत्रकुडवद्वितयम् ।
मिसिरामठराढकसिन्धुयुतं नृनिरूहणं तु विहितं मुनिभिः॥ २५ ॥

इति द्विआद्यो निरूहबस्तिः ।

अथोत्तरबस्तिः–

अतःपरं प्रवक्ष्यामि बस्तिमुत्तरसंज्ञितम् ।
द्वादशाङ्गुलमानेन नेत्रं कुर्यात्सकर्णिकम् ॥ २६ ॥
मालतीपुष्पवृन्ताभं छिद्रं सर्षपनिर्गमम् ।
पञ्चविंशतिवर्षाणामधोमात्रा द्विकार्षिकी ॥ २७ ॥

* धनुश्चिह्नान्तर्गततो ग्रन्थः ख. पुस्तकस्थः । + अयमपि श्लोकः ख- पुस्तकस्थः ।

१ ख. नेत्रं वा समक° । ग. नेत्रमये वृक° ।

तदूर्ध्वं पलमात्रा हि स्नेहस्योक्ता भिषग्वरैः।
स्थितस्य जानुमात्रे च पीठेऽन्विष्य शलाकया ॥ २८ ॥
स्निग्धया मेढ्रमार्गं च ततो नेत्रं नियोजयेत्।
अनुवासक्रमः सर्वोऽप्यन्यत्रापि निवेदितः ॥ २९ ॥
स्त्रीणां दशाङ्गुलं नेत्रं स्थूलं प्रोक्तं कनिष्ठया।
मुद्गच्छिद्राननं योज्यं योन्यन्तश्चतुरङ्गुलम् ॥ ३० ॥
द्व्यङ्गुलं मूत्रमार्गे तु सूक्ष्मं नेत्रं नियोजयेत्।
मूत्रकृच्छ्रविकारेषु बालानामेकमङ्गुलम् ॥ ३१ ॥
शनैर्निष्कम्पमाधेयं सूक्ष्मं नेत्रं विचक्षणैः।
योनिमार्गेषु नारीणां स्नेहमात्रा द्विपालिका ॥ ३२ ॥
द्विकार्षिकी च बालानां मूत्रमार्गे निरूपिता।
बस्तौ शुक्ररुजः पुंसां स्त्रीणामार्तवजा रुजः ॥ ३३ ॥
हन्यादुत्तरबस्तिस्तु नोचितो मेहिनां क्वचित्।

इत्युत्तरबस्तिः।

अथ नेत्रबस्तिरुच्यते—

नेत्रसंतर्पणार्थं च नेत्रबस्तिं प्रकल्पयेत् ॥ ३४ ॥
वातातपरजोहीनदेशे चोत्तानशायिनः।
नेत्रक्षेत्रं परित्यज्य सार्धं च द्व्यमङ्गुलम् ॥ ३५ ॥
सर्वतश्चाप्यथ मसीं जलं दत्त्वा प्रमर्दयेत्।
तेन पिण्डे नालवालं दृढं संधिविवर्जितम् ॥ ३६ ॥
कृत्वा नवीनतैलेन शुक्लभागं द्रवेण वै।
पूरयेच्च यथा पक्ष्म पूरितं चैव जायते ॥ ३७ ॥
नेत्रे यत्नं प्रकुर्वीत विकाशस्तु तथैव च।
बस्तौ कफे संधिरोगे मात्रा पञ्चशतं विदुः ॥ ३८ ॥
कफे वाते कृष्णरोगे सप्तमात्राशतं मतम्।
दृष्टिरोगेष्वष्टशतमधिमन्थे सहस्रकम् ॥ ३९ ॥
शुष्केऽतिकुटिले ह्रस्वे स्याद्द्वादशशती मता।
पित्तरोगे नवशतं सहस्रं वातरोगिणाम् ॥ ४० ॥
एकाहं वा त्र्यहं वाऽपि पञ्चाहं वेष्यतेऽथ वा।

१ क. शुक्लेति°।

द्रवं चापाङ्गतो नीत्वा नीलद्रव्यं विलोक्य च ॥ ४१ ॥
सुखं निरीक्षयेत्पश्चान्नेत्रबस्तिविधिस्त्वयम् ।
निर्वृतिर्व्याधिशान्तिश्च क्रियालाघवमेव च ॥ ४२ ॥
सम्यग्योगे सुखं सुप्तिर्वैशद्यं वर्णपाटवम् ।
शोफाश्रुपातगुरुता मौग्ध्यं स्यादृतितर्पिते ॥ ४३ ॥
रूक्षाविलं सरक्तं च नेत्रं स्याद्धीनतर्पितम् ।
रूक्षः स्निग्धः क्रमश्चात्र प्रयोज्यः संप्रदायतः ॥ ४४ ॥

इति नेत्रबस्तिर्वृद्धवात्रेयात् ।

अथ शिरोबस्तिः—

अभ्यङ्गः परिषेकश्च पिचुर्बस्तिरिति क्रमात् ।
तैलं मूर्ध्नि चतुर्धैवं बलवच्चोत्तरोत्तरम् ॥ ४५ ॥
एतेषां च परा मात्रा यावत्स्रावश्च नेत्रयोः ।
सूचीभिरिव तोदश्च केशभूमिषु जायते ॥ ४६ ॥
स्नेहं पिचुप्लुतं कृत्वा प्रदद्यान्मस्तकोपरि ।
ऊर्ध्वजत्रुविकारेषु पिचुतैलं प्रशस्यते ॥ ४७ ॥
शिरोबस्तिश्चर्मकृतो द्विमुखो द्वादशाङ्गुलः ।
शिरःप्रमाणं तं कृत्वा चर्मबन्धेन यन्त्रयेत् ॥ ४८ ॥
अथ वा संधिरोधं च चमसीभिः प्रयोजयेत् ।
ततस्तैलं न्यसेत्तावद्यावत्संपूर्णता भवेत् ॥ ४९ ॥
तावद्धार्यस्तु यावत्स्यात्कर्णनासामुखस्रुतिः ।
वेदनोपशमो वाऽपि मात्राणां वा सहस्रकम् ॥ ५० ॥
विना भोजनमेवात्र शिरोबस्तिर्विधीयते ।
विमोच्याथ शिरोबस्तिं युगपत्तु विमर्दयेत् ॥ ५१ ॥
इति शिरोबस्तिः ।

अथ बस्तिमात्रा-

दक्षजानुकरावर्तश्छोटिकां चाङ्गुलिद्वयात् ।
निमेषोन्मेषकाले वा बस्तौ मात्रा कृता बुधैः ॥ ५२ ॥

---

१ ख. °पिते । रू° । २ क. विवर्जयेत । ३ ख. वर्ते छोटि° । ४ ख. [illegible]-वम् । वि° ।

इति बस्तिमात्रा ।

अथ बस्त्यवगाहनविधिः ।

कटाहे मृन्मये पात्रे किं वा पक्ककमूलके ।
ताम्रादिजेऽथ वा पात्रे किं वा पाषाणसंभवे ॥ ५३ ॥
आकण्ठमग्नो निवसेन्मनुजः प्रातरेव वै ।
रोमान्तेष्विह कूपेषु स्थित्वा मात्राशतत्रयम् ॥ ५४ ॥
तान्विभिद्य ततः स्नेहश्चतुर्भिर्गच्छति त्वचम् ।
पञ्चभिश्च मजेद्रक्तं षड्भिर्मांसं प्रपद्यते ॥ ५५ ॥
मेदःस्थानं सप्तशतैरष्टभिश्चास्थिषु व्रजेत् ।
नवभिर्याति मज्जानं ततो मात्रां न कारयेत् ॥ ५६ ॥
ततस्तु हरते रोगान्वातपित्तकफोद्भवान् ।
मात्राणां त्रिचतुःपञ्चषट्सप्तवसुनन्दकैः ॥ ५७ ॥
शतैः स्नेहः क्रमाद्याति धातुषु स्नेहगाहने ।
स्नेहावगाह मात्राणां द्विचत्वारिंशता शतैः ॥ ५८ ॥
कालः सुखकरोऽन्योऽस्माद्बलाबलमपेक्षते ।
स्रोतसां मार्दवकरः कफपित्तविनाशनः ॥ ५९ ॥
धातूनां पुष्टिजननो बलवर्णकरः परः ।
वातरोगानशेषांश्च जयेदेष विशेषतः ॥ ६० ॥
यथा मूलेऽम्बुसंसिक्तो वृक्षः पल्लवितो भवेत् ।
स्नेहसिक्तस्तथा मर्त्यः पृथुधातुबलो भवेत् ॥ ६१ ॥
इति बस्त्यवगाहविधिः ।

अथ कर्णपूरणमात्राविधिः ।

रसाद्यैः पूरणं कर्णे भोजनात्प्राक्प्रशस्यते ।
तैलाद्यैः पूरणं कर्णे भास्करेऽस्तमुपागते ॥ ६२ ॥
स्वेदयेत्कर्णदेशं तु परिवर्तनशायिनः ।
मूत्रैः स्नेहे रसैः कोष्णैः पूरयेच्च ततो भिषक् ॥ ६३ ॥
स्वस्थस्य पूरयेत्स्नेहैर्मात्राशतमवेदने ।
शतत्रयं श्रोत्रगदे शिरोरोगे तथैव च ॥ ६४ ॥
कर्णं प्रपूरयेत्सम्यक्स्नेहाद्यैर्मात्रयोक्तया ।

---

१ ग. °कमूल° । २ ख. °मौ वासेत प्रहरं प्रा° ।

नोच्चैः श्रुतिर्न बाधिर्यं स्यान्नित्यं कर्णपूरणात् ॥ ६५ ॥
इति प्रयोगपारिजातात्कर्णपूरणमात्राविधिः ।

कृष्णात्रेयात् ।

निद्राकरो देहसुखश्चक्षुष्यः पादरोगहा ॥ ६६ ॥
पादत्वङ्मृदुकर्ता च पादाभ्यङ्गः प्रशस्यते ।
शुचौ समे सुपर्यङ्के गतस्वस्थतमो नरः ॥ ६७ ॥
उत्तानशायी संभूय तैलाभ्यङ्गं समाचरेत् ।
तद्विशेषो नवाभ्यङ्गः शिरोनासाक्षितापजित् ॥ ६८ ॥
शिरोभ्यक्तेन तैलेन नाङ्गं किंचिदुपस्पृशेत् ।
तपो विद्यां धनं चक्षुरायुः कीर्तिं प्रजां हरेत् ॥ ६९ ॥
श्रोत्राक्षिबलदं पित्तश्रमतृड्दाहमेहनुत् ।
वाते पित्ते कफे रक्ते संनिपाते तथैव च ॥ ७० ॥
मदमूर्छाप्रलापेषु तृष्णाजीर्णज्वरेषु च ।
संतप्ते सतताजीर्णे मार्गश्रान्ते विशेषतः ॥ ७१ ॥
बाले वृद्धे च तरुणे तैलाभ्यङ्गः सदोत्तमः ।
कृष्णात्रेयात् ।

इति योगतरङ्गिण्यां संक्षेपतो बस्तिविधिर्नाम नवमस्तरङ्गः ॥ ९ ॥

अथ दशमस्तरङ्गः ।

अथ नस्यविधिः ।

नस्यं तत्कथ्यते धीरैर्नासाग्राह्यं यदौषधम् ।
नावनं सूक्ष्मकर्मेति यस्य नामद्वयं मतम् ॥ १ ॥
तस्य भेदद्वयं प्रोक्तं रेचनं स्नेहनं तथा ।
रेचनं कर्षणं प्रोक्तं स्नेहनं बृंहणं मतम् ॥ २ ॥
कफपित्तानिलध्वंसे पूर्वमध्यापराह्णके ।
दिनस्य गृह्यते नस्यं रात्रावप्युत्कटे गदे ॥ ३ ॥

नस्यनिषेधमाह—

नस्यं त्यजेद्भोजनादौ दुर्दिने चापतर्पिते ।
तथा नवप्रतिश्यायी गर्भिणी गरदूषितः ॥ ४ ॥

---

१ क. °तास्थिता° । २ क. पुस्तके नस्तकस्य इतिपाठान्तरम् । नासिकायां कर्मभिः चिकित्सा चैव तत्परतकर्म इति च टिप्पणी । ३ ख. °नं नस्यक° ।

अजीर्णी दत्तबस्तिश्च पीतस्नेहोदकासवः ।
क्रुद्धः शोकाभिभूतश्च तृषार्तो वृद्धबालकौ ॥ ५ ॥
वेगावरोधी स्नातश्च स्नातुकामश्च वर्जयेत् ।

नस्यदाने च क्रममाह—

अष्टवर्षस्य बालस्य नस्यकर्म समाचरेत् ॥ ६ ॥
अशीतिवर्षादूर्ध्वं च नावनं नैव दीयते ।

तस्य क्रममाह—

अथ वै रेचन नस्यं ग्राह्यं तैलैः सुतीक्ष्णकैः ॥ ७ ॥
तीक्ष्णभेषजसिद्धैर्वा स्नेहैः क्वाथै रसैस्तथा ।

नस्यस्य बिन्दुमात्रामाह—

नासिकारन्ध्रयोरष्टौ षट् चत्वारश्च बिन्दवः ॥ ८ ॥
प्रत्येकं रेचनं योज्यं मुख्यमध्यान्त्यमात्रया ।

तस्य नस्यस्य मात्रामाह—

नस्यकर्मणि दातव्यं शाणैकं तीक्ष्णमौषधम् ॥ ९ ॥
हिङ्गु स्याद्यवमात्रं तु माषैकं सैन्धवं मतम् ।
क्षीरं चैवाष्टशाणं स्यात्पानीयं च त्रिकार्षिकम् ॥ १० ॥
कार्षिकं मधुरद्रव्यं नस्यकर्मणि योजयेत् ।
षडङ्गुला द्विवक्त्री वा नली चूर्णं तया धमेत् ॥ ११ ॥
तीक्ष्णं कोलमितं वक्त्रवातैः प्रधमनं हितम् ।

वैरेचनं यथा—

नस्यं स्याद्गुडशुण्ठीभ्यां पिप्पल्या सैन्धवेन वा ॥ १२ ॥
जलपिष्टेन तेनाक्षिकर्णनासाशिरोगदाः ।
मन्याहनुगलोद्भूता नश्यन्ति भुजपृष्ठजाः ॥ १३ ॥
मधूकसारकृष्णाभ्यां वचामरिचसैन्धवैः ।
नस्यं कोष्णजलैः पिष्टं दद्यात्संज्ञाप्रबोधनम् ॥ १४ ॥
अपस्मारे तथोन्मादे संनिपातेऽपतन्त्रके ।
सैन्धवं श्वेतमरिचं सर्षपाः कुष्ठमेव च ॥ १५ ॥

---

१ प. 'वं चक्र' ।

बस्तमूत्रेण पिष्टानि नस्यं तन्द्रानिवारणम् ।
रोहीतमत्स्यपित्तेन भावितं मरिचं वचा ॥ १६ ॥
कट्फलं चेति चूर्णं हि देयं प्रधमनं बुधैः ।

अथ बृंहणप्रकारः—

मर्शश्च प्रतिमर्शश्च द्वौ भेदौ स्नेहने मतौ ॥ १७ ॥
मर्शस्य तर्पणी मात्रा मुख्या शाणैः स्मृताऽष्टभिः ।
मध्यमा च चतुःशाणैर्हीना शाणमिता मता ॥ १८ ॥

नस्यदाने दिनमर्यादामाह—

एकैकस्मिंस्तु मात्रेयं देया नासापुटे बुधैः ।
मर्शस्य द्विस्त्रिवेलं च बुद्ध्वा दोषबलाबलम् ॥ १९ ॥
एकान्तरं द्व्यन्तरं वा नस्यं दद्याद्विचक्षणः ।
त्र्यहं पञ्चाहमथ वा सप्ताहं वा सुयन्त्रितः ॥ २० ॥
मर्शः शिरोविरेके च व्यापदो विविधाः स्मृताः ।
दोषोत्क्लेशात्क्षयाच्चापि विज्ञेयास्ता यथाक्रमात् । २१ ॥
शिरोनासाक्षिरोगेषु सूर्यावर्तार्धभेदके ।
दन्तरोगे बले हीने मन्याबाह्वंसजे गदे ॥ २२ ॥
मुखशोषे कर्णनादे वातपित्तगदे तथा ।
अकालपलिते चैव केशश्मश्रुप्रपातने ॥ २३ ॥
युज्यते बृंहणं नस्यं स्नेहैर्वा मधुरद्रवैः ।

यथा—

सशर्करं पयःपिष्टं मृष्टमाज्येन कुङ्कुमम् ॥ २४ ॥
नस्यप्रयोगतो हन्याद्वातरक्तभवां रुजम् ।
भ्रूशङ्खाक्षिशिरःकर्णसूर्यावर्तार्धभेदकान् (कम्) ॥ २५ ॥
नस्यं स्यादणुतैलेन तथा नारायणेन वा ।
माषादिना वा सर्पिर्भिस्तत्तद्भेषजसाधितैः ॥ २६ ॥
तैलं कफे सवाते च केवले पवने वसा ।
दद्यान्नस्यं सदा पित्ते सर्पिर्मज्जानमेव वा ॥ २७ ॥
माषात्मगुप्तारास्नाभिर्बलारुबुकरौहिषैः ।
कृतोऽश्वगन्धया क्वाथो हिङ्गुसैन्धवसंयुतः ॥ २८ ॥

---

१ अ. °पा । कट्फलं चे° । २ म. केवलं दिनमर्यादा दे° । ३ अ. स्यादिदं चै° ।

कोष्णो नस्यप्रयोगेण पक्षाघातं सकम्पकम्।
जयेदर्दितवातं च मन्यास्तम्भापबाहुकौ॥ २९॥
प्रतिमर्शस्य मात्रा तु द्वित्रिबिन्दुमिता मता।
प्रत्येकयोर्नासिकयोः स्नेहेनेति विनिश्चितम्॥ ३०॥

तत्र बिन्दुप्रमाणमाह–

स्नेहे ग्रन्थिद्वयं यावन्निमग्नं चोद्धृतं ततः।
तर्जन्याश्च स्रवेत्तस्या यः स बिन्दुरुदाहृतः॥ ३१॥
एवंविधैरष्टसंख्यैर्बिन्दुभिः शाण उच्यते।
स देयो मर्शनस्येषु प्रतिमर्शो द्विबिन्दुकः॥ ३२॥
समयाः प्रतिमर्शस्य बुधैः प्रोक्ताश्चतुर्दश।
प्रभाते दन्तकाष्ठान्ते गृहान्निर्गमने तथा॥ ३३॥
व्यायामाध्वव्यवायान्ते विण्मूत्रान्तेऽञ्जने कृते।
कवलान्ते भोजनान्ते दिवास्वप्नोत्थिते तथा॥ ३४॥
वमनान्ते तथा सायं प्रतिमर्शः प्रयुज्यते।
प्रतिमर्शेन शाम्यन्ति रोगाश्चैवोर्ध्वजत्रुजाः॥ ३५॥
बिभीतनिम्बकश्मारीशिवाः शैलुश्च काकिनी।
एकैकतैलनस्येन पलितं नश्यति ध्रुवम्॥ ३६॥
इति योगतरङ्गिण्यां नस्यविधिर्नाम दशमस्तरङ्गः॥ १०॥

अथैकादशस्तरङ्गः।

अथ धूमपानविधिः–

धूमस्तु षड्विधः प्रोक्तः शमनो बृंहणस्तथा।
रेचनः कासहा चैव वामनो व्रणशोधनः॥ १॥
शमनस्य तु पर्यायो मध्यः प्रायोगिकस्तथा।
बृंहणस्य च पर्यायौ स्नेहनो मृदुरेव च॥ २॥
रेचनस्य तु पर्यायौ शोधनस्तीक्ष्ण एव च।

एतेषां धूमस्य निषेधमाह–

अधूमार्हाश्च खल्वेते शीतो भीतश्च दुःखितः॥ ३॥
दत्तबस्तिर्विरिक्तश्च रात्रौ जागरितस्तथा।
पिपासितश्च दाहार्तस्तालुशोषी तथोदरी॥ ४॥

---

१ क. ग. °कश्चो नाशि° । २ क. °ते भान्तो क्षी°।

शिरोभितापी तिमिरी छर्द्याध्मानप्रपीडितः ।
क्षतोरस्कः प्रमेहार्तः पाण्डुरोगी च गर्भिणी ॥ ५ ॥
रूक्षः क्षीणोऽभ्यवहृतक्षीरक्षौद्रघृतासवः ॥
भुक्तान्नदधिमत्स्यश्च बालो वृद्धः कृशस्तथा ॥ ६ ॥
अकाले चातिपीतश्च धूमः कुर्यादुपद्रवान् ।
धूमो द्वादशमाद्वर्षाद्दीयतेऽशीतितो न च ॥ ७ ॥
कासश्वासप्रतिश्यायमन्याहनुशिरोरुजः ।
वातश्लेष्मविकारांश्च हन्याद्धूमः सुयोजितः ॥ ८ ॥
धूमप्रयोगात्पुरुषः प्रसन्नेन्द्रियवाङ्मनाः ।
दृढकेशद्विजश्मश्रुः सुगन्धिवदनो भवेत् ॥ ९ ॥
वदनेन पिबेद्धूमं वदनेनैव संत्यजेत् ।
नासिकाभ्यां ततः पीत्वा मुखेनैव वमेत्सुधीः ॥ १० ॥
शरावसंपुटे क्षिप्त्वा कल्कमङ्गारदीपितम् ।
छिद्रे नेत्रं निवेश्याथ व्रणं तेनैव धूपयेत् ॥ ११ ॥
एलादिकल्कं शमने स्निग्धं सर्जरसं मृदौ ।
रेचने तीक्ष्णकल्कं च कासघ्ने क्षुद्रिकोपणम् ॥ १२ ॥
वामने स्नायुचर्माद्यं दद्याद्धूमस्य पानकम् ।
व्रणे निम्बवचाद्यं च धूपनं तु प्रशस्यते ॥ १३ ॥
अन्येऽपि धूमा गेहेषु कर्तव्या रोगशान्तये ।
मयूरपिच्छं निम्बस्य पत्राणि बृहतीफलम् ॥ १४ ॥
मरिचं हिङ्गु मांसी च बीजं कार्पाससंभवम् ।
छागरोमाणि निर्मोकं विष्ठा बैडालिकी तथा ॥ १५ ॥
गजदन्तस्य चूर्णं हि किंचिद्घृतविमिश्रितम् ।
गृहेषु धूपनं दत्तं सर्वान्बालग्रहाञ्जयेत् ॥ १६ ॥
पिशाचान्राक्षसान्हत्वा सर्वज्वरहरो भवेत् ।

इत्यपराजितो धूमः ।

नेत्राणि धातुजान्याहुर्नलवंशभवान्यपि ॥ १७ ॥
चतुर्विंशत्यङ्गुलानि खण्डानि त्रीणि शुक्तितः ।
योजितानि त्रिखण्डं यं नलिका नेत्रसंज्ञिता ॥ १८ ॥

इति योगतरङ्गिण्यां धूमपानविधिर्नामैकादशस्तरङ्गः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशस्तरङ्गः ।

अथ रक्तस्रुतिः—

शरत्काले स्वभावेन कुर्याद्रक्तस्रुतिं नरः ।
त्वग्दोषग्रन्थिशोफाद्या न स्यू रक्तस्रुतेर्यतः ॥ १ ॥
विस्रता द्रवता रागश्चलनं विलयस्तथा ।
भूम्यादिपञ्चभूतानामेते रक्ते गुणाः स्मृताः ॥ २ ॥

रुधिरस्वरूपमाह—

इन्द्रगोपनिभं ज्ञेयं प्रकृतिस्थमसंहतम् ।
अन्यत्सर्वमशुद्धं हि विज्ञेयं रुधिरं नृणाम् ॥ ३ ॥

तेषां रक्तस्रावः प्रशस्त इत्याह—

शोथे दाहेऽङ्गपाके च रक्तवर्णे सृजः स्रुतौ ।
वातरक्ते तथा कुष्ठे सपीडे दुर्जयेऽनिले ॥ ४ ॥
पाणिरोगे श्लीपदे च विषदुष्टे च शोणिते ।
ग्रन्थ्यर्बुदापचीक्षुद्ररोगरक्ताधिमन्थिषु ॥ ५ ॥
विदारीस्तनरोगेषु वपुषश्चातिगौरवे ।
रक्ताभिष्यन्दतन्द्रायां पूतिघ्राणस्य हेतवे ॥ ६ ॥
यकृत्प्लीहविसर्पेषु विद्रधौ पिडकोद्गमे ।
कर्णोष्ठघ्राणवक्त्राणां पाके दाहे शिरोरुजि ॥ ७ ॥
उपदंशे रक्तपित्ते रक्तस्रावः प्रशस्यते ।

येन रक्तमोक्षकरणं तद्विधिमाह—

एषु रोगेषु शृङ्गैर्वा *जलौकालाबुकैरपि ॥ ८ ॥
अथवाऽपि शिरावेधे रक्तस्रावः प्रशस्यते ।
पञ्चकर्म विशुद्धस्य पीतस्नेहस्य देहिनः ॥ ९ ॥
सर्वाङ्गशोथयुक्तानामुदरश्वासकासिनाम् ।
छर्द्यतीसारदुष्टानां पाण्डूनां स्विन्नदेहिनाम् ॥ १० ॥

---

* जलौका° इत्यत्रेयं टिप्पणी क. पुस्तके—जलौकसः [illegible] ताः द्वादश सविषा निर्विषाश्च सविषाः ॥ ६ ॥ तावन्त्य एव निर्विषाः ६ कलुषजलादौ सविषाः अकलुषजले निर्विषाः [illegible] । [illegible] आतिः [illegible] । जलौका [illegible]।

---

१ क. °स्य पार्थिवाम् । स्वि° ।

ऊनषोडशवर्षस्य गतसप्ततिकस्य च ।
अघातप्लुतरक्तस्य शिरामोक्षो न शस्यते ॥ ११ ॥
गृह्णाति शोणितं शृङ्गं दशाङ्गुलमितं स्थलात् ।
जलौका हस्तमात्रं तु तुम्बं च द्वादशाङ्गुलम् ॥ १२ ॥

तत्र रक्तमोक्षेऽङ्गुलप्रमाणमाह—

पद्मङ्गुलमात्रं तु शिरा सर्वाङ्गशोधनी ।

तत्र सावशेषरक्तस्रावितमाह—

रक्ते दुष्टेऽवशिष्टेऽपि व्याधिर्नैव प्रकुप्यति ॥ १३ ॥
सावशेषमतः स्राव्यं रेक्ते नातिक्रमो मतः ।

अतिरक्तस्रावितस्य लक्षणमाह—

आन्ध्यमाक्षेपकं तृष्णां तिमिरं च शिरोरुजम् ॥ १४ ॥
पक्षघातं श्वासकासौ हिक्कां दाहं च पाण्डुताम् ।
कुरुतेऽतिस्रुतं रक्तं मरणं वा करोति हि ॥ १५ ॥

तस्य क्रिया—

देहस्योत्पत्तिरसृजा देहस्तेनैव धार्यते ।
विना तेन व्रजेज्जीवो रक्षेद्रक्तमतो बुधः ॥ १६ ॥
शीतोपचारैः कुपिते स्रुतरक्तस्य मारुते ।
कोष्णेन सर्पिषा शोथं शनकैः परिषेचयेत् ॥ १७ ॥

तस्य हितमाह—

क्षीणस्यैणशशोरभ्रहरिणच्छागमांसजः ।
रसः समुचितः पाने क्षीरं वा षष्टिका हिता ॥ १८ ॥
पीडा शान्तिर्लघुत्वं च व्याधेरुद्रेकसंक्षयः ।
मनःस्वास्थ्यं भवेच्चिह्नं सम्यग्विस्राविते‌ऽसृजि ॥ १९ ॥

तस्य निषेधमाह—

व्यायाममैथुनक्रोधशीतस्नानप्रवातकान् ।
एकासनं दिवा निद्रां क्षाराम्लकटुभोजनम् ॥ २० ॥
शोकं वाऽपि मद्याजीर्णं त्यजेद्यावद्बली भवेत् ।

१ ख. ग. °तं वमेत् । भ° । २ क. रक्तं नैव कदाचन । आ° । ३ ख. °कांक्षं ।

तत्र त्रिदोषरुधिरचिह्नमाह—

फेनि रूक्षं भवेत्सूची निस्तोदि पवनादसृक् ॥ २१ ॥
विसृतास्यावपीताभं कोष्णं पित्तेन जायते।
मन्दगं बहलं स्निग्धं मांसपेशीप्रभं कफात् ॥ २२ ॥
द्विदोषदुष्टं संसृष्टं रुधिरं पूतिगन्धिकम्।
सर्वलक्षणसंपन्नं काञ्जिकाभं च जायते ॥ २३ ॥
विषदुष्टं भवेच्छ्यावं नासिकोन्मार्गगं तथा।
मिश्रं काञ्जिकसंकाशं सर्वकुष्ठकरं भवेत् ॥ २४ ॥

इति शार्ङ्गधरात्।

इति योगतरङ्गिण्यां रुधिरमोक्षविधिनामा द्वादशस्तरङ्गः ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशस्तरङ्गः।

अथ राजार्हरसवत्यादिगुणाः।

आग्नेय्यां दिशि कर्तव्यमावासस्य महानसम्।
गवाक्षजालमार्गाढ्यमर्धभित्त्युपलेपितम् ॥ १ ॥
अग्निस्थानं यतस्तत्र भोक्तुरग्निस्तु वर्धते।
जाठरोऽग्निरिति प्रायो वृद्धवैद्योक्तिविश्रुतिः ॥ २ ॥
चुल्ली तत्र प्रकर्तव्या पूर्वपश्चिममायता।
मृन्मयादीनि भाण्डानि क्षालितानि च वारिणा ॥ ३ ॥
तेषु यत्पच्यते द्रव्यं गुणवत्सर्वसंमतम्।

तत्र भाण्डस्य गुणमाह—

मृद्भावे पचेल्लोहे चक्षुरर्शोविकारनुत्।
कांस्यजे पाचितं वह्नि तद्धितं मतिदं शुचि ॥ ४ ॥
पथ्यं ताम्रमये सिद्धमरुच्यं त्वम्लपित्तकृत्।
सौवर्णे राजते पाच्यमाढ्यभूमिभुजां गृहे ॥ ५ ॥
तत्पात्रं सर्वदोषघ्नं धिषणोत्सवदं सदा।
संकीर्णे पात्रसंभारे मार्गे वा ग्रामवर्जिते ॥ ६ ॥

---

१ क. °ष्टं त्रिदुष्टं पू°।

अथ पाकविधिः—

स्थापयेन्मुद्गवल्लमुद्गः सिद्धान्नं पात्रकान्तरे ।
भक्तं स्वपात्रके स्थाप्यं न स्थाप्यं पात्रकान्तरे ॥ ७ ॥
घृतं काष्ठायसाः स्थाप्यं मांसमांसरसौ पुनः ।
स्थापयेद्राजते हैमे पात्रे लोहेऽथ काष्ठजे ॥ ८ ॥
पत्रादि बहुविधं शाकं स्थाप्यं काष्ठाश्मलोहजे ।
पक्वान्नं पिष्टजं भक्ष्यं स्थाप्यं कांस्येऽथ दारुजं ॥ ९ ॥
शृतं क्षीरं स्थापनीयं पात्रे काष्ठस्य वा मृदः ।
पानीयं पायसं तक्रं मृन्मयेष्वेव धारयेत् ॥ १० ॥
काञ्चने स्फाटिके वाऽथ वैडूर्यादिविचित्रिते ।
धारयेत्सर्वदा पात्रे रागखाण्डवसक्तुकान् ॥ ११ ॥
एतेषु स्थापितं द्रव्यं पात्रेषु गुणदं भवेत् ।
सर्वदा सुखदं हृद्यमन्यथा दोषकारकम् ॥ १२ ॥

अथ महानसोपयोग्युपकरणानि—

वस्तूनि भोजनार्हाणि विविच्यानि[3] पुनः पुनः ।
सर्वाणि गुणयुक्तानि स्थापितानि महानसे ॥ १३ ॥

अथ सर्ववस्तून्याह—

दार्व्यास्या(?)मार्जनी बाढा पूतहण्डी सुकूर्चिका ।
घर्षणी वैणवं पात्रं जलपूर्णं स्थलं ततः ॥ १४ ॥
वह्निसंजननग्रावा कुद्दालः सुकुठारकः ।
दारुखण्डानि शुष्काणि हस्तमात्राणि चेन्धनम् ॥ १५ ॥
अजीर्णान्यगुरूणीह कीटवर्ज्यानि सन्ति च ।
अम्बरीषक्षालनी च मुसलं चाप्युलूखलम् ॥ १६ ॥
शिला शिलासुतः शूर्पं चतुरस्रा च पाट्टिका ।
संदंशकौ च दर्व्यश्च वस्त्रखण्डचतुष्टयम् ॥ १७ ॥
नलिका छुरिका चैव शूलानि च कटाहकम् ।
वह्निसंचालनार्थाय दर्वी दीर्घा सुलोहजा ॥ १८ ॥
इत्यादिवस्तुजातैः स्याद्गुणाढ्यं तन्महानसम् ॥

---

१ ग. °ष्वं विने तु पा° । २ ग. °गवाण्डायस° । ३ ग. °विधानि । ४ ग. °स्यावासा° ।

अथान्नरक्षार्थं विषदुष्टान्नपरीक्षार्थं च सद्वैद्यस्थापनम् ।

राजा राजगृहासन्ने प्राणाचार्यं निवेशयेत् ॥ १९ ॥
सर्वदा स भवत्येवं सर्वत्र प्रतिजागृविः ।
अन्नपानं विषाद्रक्षेद्विशेषेण महीपतेः ॥ २० ॥
योगक्षेमौ तदायत्तौ धर्माद्या यन्निबन्धनाः ।
तस्माद्वैद्येन सततं विषाद्रक्ष्यो नराधिपः ॥ २१ ॥

अथ सद्वैद्यलक्षणम् ।

आयुर्वेदकृताभ्यासः सर्वत्र प्रियदर्शनः ।
उक्तिहेतुसमायुक्त एष वैद्यो विधीयते ॥ २२ ॥
क्रोधपारुष्यमात्सर्यमायाशादिविवर्जितम् ।
जितेन्द्रियं क्षमावन्तं शीलशौचदयान्वितम् ॥ २३ ॥
कुलीनं धार्मिकं स्निग्धं सुसत्यं सन्मते स्थितम् ।
अलुब्धमशठं भक्तं कृतज्ञं प्रियदर्शनम् ॥ २४ ॥
मेधाविनमविभ्रान्तमनुरक्तं हितैषिणम् ॥ २५ ॥
पटुं प्रगल्भं निपुणं दक्षमालस्यवर्जितम् ।
सर्ववैद्यगुणैर्युक्तं नित्यसंनिहितागदम् ॥ २६ ॥
महानसे प्रयुञ्जीत वैद्यं सद्वैद्यपूजितम् ।
वैद्यः पुरोहितो मन्त्री दैवज्ञश्च चतुर्थकः ॥ २७ ॥
द्रष्टव्याः मानवैरेते नित्यं श्रेयोभिवृद्धये ।

अत्रैव विदेहः—

दैवज्ञो मन्त्रविद्वैद्यः पुरोधाश्च चतुर्थकः ॥ २८ ॥
एते राज्ञा सदा पोष्याः कृच्छ्रेणापि यथाऽर्भकाः ।
वैद्यविद्वज्जनामात्या यस्य राज्ञः प्रियंवदाः ॥ २९ ॥
आरोग्यधर्मकोशाश्च प्रहीयन्तेऽस्य न क्वचित् ।
गतश्रीर्गणकान्द्वेष्टि गतायुश्च चिकित्सकान् ॥ ३० ॥
गतश्रीश्च गतायुश्च ब्राह्मणान्द्वेष्टि भारत ।
[* क्वचिद्धर्मः क्वचिन्मैत्री क्वचिदर्थः क्वचिद्यशः ।
कर्माभ्यासः क्वचिच्चेति चिकित्सा नास्ति निष्फला ॥ १ ॥

* धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थो ग. पुस्तकस्थः ।

१ क. °मूलस्थादि° ।

चिकित्सितेश्वरं यो वै न निष्क्रीणाति दुर्मतिः ।
स यत्करोति सुकृतं तत्सर्वं भिषगश्नुते ॥ २ ॥]
संचयं च प्रकोपं च प्रसरं स्थानमेव च ॥ ११ ॥
दोषाणामिह यो वेद स भवेद्भिषगुत्तमः ।

कुवैद्यः

कुवैद्यः कर्कशो दीनः स्वाधीनः स्वयमागतः ॥ १२ ॥
पञ्च वैद्या न पूज्यन्ते धन्वन्तरिसमा अपि ।
न स्वप्यात्रोगिसदने न भुञ्जीतात्मदापनम् ॥ १३ ॥
विनाऽऽह्वानं न गच्छेच्च न ब्रूयान्मरणं भिषक् ।
निघण्टुना विना वैद्यो विद्वान्व्याकरणं विना ॥ १४ ॥
आयुधेन विना योद्धा त्रयो हास्यविभागिनः ।
ज्योतिषं व्यवहारं च प्रायश्चित्तं चिकित्सितम् ॥ १५ ॥
विना शास्त्रेण यो ब्रूयात्तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ।
सुश्रुतं न श्रुतं येन हारीतं न तु हारितम् ॥ १६ ॥
नाऽऽलोकि चरकं शास्त्रं स वैद्यो वैद्यनिन्दितः ।
सुश्रुतं सुश्रुतं येन किमन्यैर्बहुभिः श्रुतैः ॥ १७ ॥
सुश्रुतं न श्रुतं येन किमन्यैर्बहुभिः श्रुतैः ।

इति योगतरङ्गिण्यां राजार्हरसवत्यादिगुणकथनं नाम त्रयोदशस्तरङ्गः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशस्तरङ्गः ।

अथ सूपकारप्रशंसा—

पितृपैतामहो दक्षः शास्त्रीयो मिष्टपाचकः ॥ १ ॥
शौचवानतिभक्तश्च सूपकारः स उच्यते ।

उक्तं च—

भवेयुर्धार्मिकाः स्निग्धाः सूपकाराः क्रमागताः ॥ २ ॥
धृतोष्णीषाश्च शुचयस्तथा वैद्यवशे स्थिताः ।
नृपामित्रद्विषो दक्षा वलक्षकुलसंभवाः ॥ ३ ॥
सर्वपाकेषु निष्णाता दयावन्तो विचक्षणाः ।
अन्येऽपि तत्र वै केचिद्भवन्ति परिचारकाः ॥ ४ ॥

तेऽपि चैवंविधा योज्यास्तत्कृत्यमतोऽपि तादृशः ।
सूपकारपतिस्तत्र भाव्यो वैद्यगुणान्वितः ॥ ५ ॥
क्षणं न विश्वसेत्तांस्तु तस्य प्राणसमाश्रयात् ।
जीवनं जीविनामन्नमृतूक्तं विधिपाचितम् ॥ ६ ॥
तदेवाविधिना युक्तं परिणामे विषोपमम् ।
ऋतूनां लक्षणं ज्ञात्वा ततस्तद्विधिमाचरेत् ॥ ७ ॥
अत एवात्र वक्ष्यामि तद्विधं तद्धिताहितम् ।

इति योगतरङ्गिण्यां सूपकारप्रशंसा नाम चतुर्दशस्तरङ्गः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशस्तरङ्गः ।

अथ ऋतुचर्या:—

शिशिरः पुष्पसमयो ग्रीष्मो वर्षाः शरद्धिमः ।
माघादिमासयुग्मैः स्युर्ऋतवः षट् क्रमादिमे ॥ १ ॥
ग्रीष्मो मेषवृषौ प्रोक्तः प्रावृण्मिथुनकर्कटौ ।
सिंहकन्ये स्मृता वर्षास्तुलावृश्चिकयोः शरद् ॥ २ ॥
धनुर्ग्राहौ च हेमन्तो वसन्तः कुम्भमीनयोः ।
गङ्गाया दक्षिणे देशे वृष्टेर्बहुलभावतः ॥ ३ ॥
उभौ मुनिभिराख्यातौ प्रावृड्वर्षाभिधावृतू ।
तस्या पूर्वोत्तरे देशे हिमप्रचुरभावतः ॥
एतावुभौ समाख्यातौ हेमन्तशिशिरावृतू ॥ ४ ॥

अथ प्रत्यह्नि ऋतवः:—

अह्नोंऽशः प्रथमो वसन्तसमयो मध्यो निदाघस्तथा
यः शेषः खलु तस्य सोऽत्र समयो हेमन्तसंज्ञो मतः ॥
यामिन्याः प्रथमस्तु यः स शिशिरो मध्यश्च तस्याः शर-
च्छेषस्तु मुनीश्वरैरभिहितः कालो हि वर्षाभिधः ॥ ५ ॥

अथायनविचारः:—

शिशिराद्यैस्त्रिभिस्तैस्तु विद्यादयनमुत्तरम् ।
वर्षादिभिस्त्रिभिस्तैस्तु विज्ञेयं दक्षिणायनम् ॥ ६ ॥

उत्तरायणमादानं यदादत्ते नृणां बलम् ।
मार्गस्वभावात्तीक्ष्णोष्णरूक्षा अत्रार्कमारुताः ॥ ७ ॥
क्षपयन्ति भुवः सौम्यान्गुणानाग्नेयमित्यदः ।
दक्षिणायनमाख्यातं विसर्गोऽत्र बली शशी ॥ ८ ॥
सौम्यत्वाद्बलमाधत्ते विसर्गाः प्राणिनामतः ।
हेमन्ते शिशिरे चाग्र्यं विसर्गादानयोर्बलम् ॥ ९ ॥
शरद्वसन्तयोर्मध्यं हीनं वर्षानिदाघयोः ॥ १० ॥

इत्ययनविचारः ।

अथ ऋतुलक्षणानि तत्राऽऽदौ हेमन्तः—

तुषारजालैः पिहितानि यत्र सबाष्पनीराणि मुखानि भानुः ।
प्रातः प्रसन्नानि करैः करोति दिशां वधूनामिव खण्डितानाम्॥११॥
प्रियङ्गुपुंनागकलोध्ररेणुव्रजैर्नभो वाति हिमाद्रिवायुः ।
आच्छादयन्धूमवितानलीढं विद्यादृतुं तं हिमनामधेयम् ॥ १२ ॥
नीहारानिलसंस्पर्शाद्बलवान्मारुतो यतः ।
अतो हेमन्तसमये सेव्या शुण्ठी हरीतकी ॥ १३ ॥
तिलतैलेन शिरसो गात्रस्याभ्यङ्गमाचरेत् ।
सेवेताऽऽदित्यकिरणाग्निर्धूमं च हुताशनम् ॥ १४ ॥
माञ्जिष्ठं चापि कौशेयं लोमजं चित्रमम्बरम् ।
नव्यं सेव्यं च धनिभिः सद्म जोङ्गकधूपितम् ॥ १५ ॥
हेमन्ते कटुतिक्तोष्णमम्लक्षारं घृतं दधि ।
गोधूमतिलमाषेक्षुविकारान्भक्षयेद्बहून् ॥ १६ ॥
औदकानूपमांसानि शूलपक्वानि वाऽन्यथा ।
हेमन्ते सेवयेन्नित्यमाशु शीतार्तिशान्तये ॥ १७ ॥
कस्तूरिकागुरुविमिश्रितकुङ्कुमार्द्र-
देहो निषेव्य रमणी रतिखेदखिन्नः ।
शीते कृती हिमविशालनिशासु धन्य-
स्तारुण्यपीनकुचयोगनिरस्तशीतः ॥ १८ ॥
निर्वातं गृहमासवाश्च विमलाः स्निग्धानि मांसानि च
क्षीरं सान्द्रतरं दधीनि संसराण्याज्यानि भूयांसि च ।

१ प. रमणरा° ।

तूल्यां पीनपयोधरा च हुतभुक्तैलं सुखोष्णं जलं
द्विस्त्रिर्भोजनमौषधामयमहो हेमन्तकाले हितम् ॥ १९ ॥

इति हेमन्तः।

अथ शिशिरः—

यत्रामृतद्युतिकरव्रजसंनिकाशै-
र्व्याप्ता दिशश्च पिहिताश्च तुषारजालैः।
रुद्धं नभश्च समुदीक्ष्य ततो भियेव
वह्नेर्दिशं स भजते शिशिरे विवस्वान् ॥ २० ॥
हिमोक्तचर्या शिशिरेऽपि कार्या
पथ्याऽत्र पथ्याऽसह पिप्पलीभिः।
पिष्टान्नकैः सूरणशृङ्गवेर-
मिश्रैस्तु भोज्यं मनुजैर्नियोज्यम् ॥ २१ ॥

इति शिशिरः।

अथ वसन्तः।

यत्रागस्त्यहरित्प्रवृत्तपवनव्याधूतचूतव्रजा-
रामोद्दामपरागपुञ्जपिहितं व्योमानिशं राजते।
छन्नं रेणुचयैरिव स्मरविभोर्यात्रोद्धुतैरिच्छतो
जेतुं सर्वजगद्धि स स्मरसखो ज्ञेयो वसन्तोदयः ॥ २२ ॥
तत्र श्लेष्मा बलोपेतो रुणद्धि जठरानलम्।
रोगान्करोति बहुशस्तेन एव कफं जयेत् ॥ २३ ॥
वान्ती रेको मृदुश्च प्रहिजलमन(नि)लः पङ्कतिः क्षौद्रपथ्ये
जीर्णं गोधूममुद्गाढकिचणकयवाद्यन्नमस्निग्धमेतत्।
तिक्तस्तीक्ष्णः कषायः कटुरपि च रसो जाङ्गलं मांसमह्नि
स्वापत्यागस्तृतीयेऽहनि तु निधुवनं पथ्यमेतद्वसन्ते ॥ २४ ॥
दधि दुग्धं गुरुस्निग्धमम्लं च मधुरं रसम्।
अक्षौद्रं द्राक्षमहनि स्वापं च सुरतं त्यजेत् ॥ २५ ॥

इति वसन्तः।

अथ ग्रीष्मः—

---

१ ग. °श्च दिदिशश्च।

यत्र प्रचण्डतरचण्डकरप्रताप-
संशोषितद्रुमलतातृणवारिपूरः।
उज्जृम्भते पवनवेगविकीर्णरेणु-
च्छन्ना भवन्ति च दिशः स निदाघकालः॥ २६ ॥

तीक्ष्णांशुरतितीक्ष्णांशुर्ग्रीष्मे संक्षिपतीव यत्।
प्रत्यहं क्षीयते श्लेष्मा तेन वायुर्विवर्धते॥ २७॥
स्निग्धच्छायं गृहं सेव्यं सेव्या पथ्या गुडान्विता।
शालीणमुद्गगोधूमशालितण्डुलशर्करम्॥ २८॥
तण्डुलीयककूष्माण्डद्राक्षामलकसेरुकम्।
कराम्बुजककालिङ्गखर्जूरकपरूषकम्॥ २९॥
पथ्यमन्नं तथा चान्यद्वातपित्तहरं भजेत्।
सुधौतानि च वस्त्राणि सेव्यान्यातपशान्तये॥ ३०॥
भोज्यं शीतं च मधुरं फलं तृष्णाहरं मृदु।
स्निग्धं द्रवं रसालादि पानकं शीतलं पिबेत्॥ ३१॥
सक्तूनालोडिताञ्शीतवारिणा साज्यशर्करान्।
भक्षयेच्छीतलं वारि पिबेदेलेन्दुवासितम्॥ ३२॥

निषेधः—

त्यजेत्कटुकतीक्ष्णोष्णलवणाम्लविदाहकृत्।
व्यायामं सीधुपानं च ग्रीष्मे चार्कांशुसेवनम्॥ ३३॥

अथ सेव्यम्।

आरामभूरुहनिरस्तरविप्रतापा
वाप्यः प्रसन्नकमलाः कमलाकराश्च।
नद्यश्च चन्दनरसो घनसारमिश्रः
सेव्याः स्रजो विधुरुचश्च निदाघकाले॥ ३४॥

उक्तं च—

आरामाः शीतलाः शिशिरमपि जलं सेव्यु सैलं च निद्रा
श्वेतं सूक्ष्मं च वस्त्रं स्रगपि सुकुसुमा चन्द्रपाटीरलेपः।

---

* म. पुस्तके निदाघकाल इत्यस्याग्रे—विदाघे भास्करः प्राप्ततेजाः क्षिपति भानुभिः, इतीदमर्धं दृश्यते।

सायं तोयावगाहः सरसि सरिति वा फुल्लपङ्केरुहायां
सश्वेता साज्यसक्तुर्व्यजनमरुदपि ग्रीष्मकाले हितायं ॥ ३५ ॥
पक्वाम्लिकाहारकृरामन्थः शर्करयाऽन्वितः ।
मारिचैलेन्दुयुक्पीतो दाहतृष्णोष्णतापहः ॥ ३६ ॥
दिवा स्वापं प्रकुर्वीत शीतले भवनोदरे ।
पित्तं शाम्यति तेनात्र ग्रीष्मे वायुर्न चीयते ॥ ३७ ॥

इति ग्रीष्मः ।

अथ वर्षाः ।

यत्र व्योम चितं चयैर्जलमुचां भूमिर्नवैः शाड्वलैः
क्वापि क्वापि तु नूतनाम्बुपटलच्छन्नोच्चनिम्नस्थली ।
भेकैः पक्वपलाण्डुपाण्डुरुचिभिस्तोयाशया सेविता
नीपैः सर्वदिशश्च सोऽस्तु जगतो हर्षाय वर्षागमः ॥ ३८ ॥
पेयं कूपजलं ससैन्धवयुता भक्ष्याऽभया प्रावृषि
स्थैर्यं सौधतले सुखोष्णसलिले स्नानं मुहुर्मर्दनम् ।
स्नेहैर्नाति विधीयते निधुवनं भोज्यं च योज्यं जनै-
राज्यं सामिषमीनमक्ष्यमुचितं साम्लं सदध्यादिकम् ॥३९॥

इति वर्षाः ।

अथ शरत्

यत्रोज्ज्वला जलमुचो लसदिन्दुबिम्ब-
भारं नभो विकचनीरजकैरवाणि ।
नीराणि मानसनिभानि सतां विभान्ति
स्वच्छानि काशकुसुमानि च सा शरत्स्यात्॥ ४० ॥
चितं प्रावृषि यत्पित्तं शरद्येतत्प्रकुप्यति ।
तेन शर्करया सार्धं सेवनीया हरीतकी ॥ ४१ ॥
ऐक्षवं शालयो मुद्गाः सरोम्भः क्वथितं पयः ।
शरद्येतानि पथ्यानि प्रदोषे चेन्दुरश्मयः ॥ ४२ ॥
रसालां पानकं मिष्टं क्षैरेयं स्वादुतक्रकम् ।
कषायं मधुरं तिक्तं शीतलं जाङ्गलं पलम् ॥ ४३ ॥
धात्रीं पटोलं सर्पिश्च कारवेल्लं भजेदिह ।
तीक्ष्णमम्लं च लवणं दधि तैलातपातपम् ॥ ४४ ॥

दिवास्वप्नं पुरोवातं शरत्काले विवर्जयेत् ।

इति शरत् ।

पूर्वर्तुमाससप्ताहाद्भाविनो विधिमाचरेत् ॥ ४५ ॥
ऋतोर्लक्षणसंयोगादृतुसंधिर्यतो भवेत् ।

इति योगतरङ्गिण्यामृतुषट्कवर्णनं नाम पञ्चदशस्तरङ्गः ॥ १५ ॥

अथ षोडशस्तरङ्गः ।

अथ सिद्धान्नादिपाकगुणकथनम् ।

तत्र भक्तम्—

तण्डुलानम्भसा धौतान्द्विस्त्रिर्वा मौक्तिकाकृतीन् ।
पृथौ शरावे स्थाल्यास्यस्थिते सच्छिद्रे दृढे ॥ १ ॥
परितो वस्त्रखण्डेन विसंधिपरिवेष्टिते ।
निक्षिप्य पिण्डवत्कृत्वा वर्तुलान्स्थापयेत्क्षणम् ॥ २ ॥
यावद्बाष्पोद्गमस्तस्मात्ततस्तांस्तु शलाकया ।
तेन च्छिद्रेण निक्षिप्य पचेत्तत्राथ कोमले ॥ ३ ॥
निर्मण्डं स्रावयेत्पश्चात्सर्पिस्तत्राल्पमर्पयेत् ।
क्षणमाच्छाद्य गृह्णीयाद्भक्तं राजार्हमुत्तमम् ॥ ४ ॥

नलपाकस्तु—

नीरे चतुर्दशगुणे तण्डुलानां च पोटलीम् ।
सूक्ष्माम्बरेण संबध्य दोलायन्त्रक्रमेण तु ॥ ५ ॥
पचेदुपरि यावत्स्याद्बुद्बुदानां समुद्भवः ।
मण्डवच्च जलं पश्चात्पोटलीमुद्धरेत्ततः ॥ ६ ॥
घटिकार्धं तथाऽऽस्थाप्य ततो भक्तं समाहरेत् ।

अन्ये तु—

यथोचिते जले धौतांस्तण्डुलान्विपचेत्सुधीः ॥ ७ ॥
मण्डं संस्राव्य सर्पिस्तु तत्र किंचिद्विनिक्षिपेत् ।
ज्वलन्तमेकमङ्गारं तदुपर्यर्पयेदथ ॥ ८ ॥

---

१ ग. 'द्' । अहो अह° ।

घटिकानन्तरं दर्व्योपरिभागं विनिर्हरेत् ।
भक्तं विभक्तमेतत्तु राजयोग्यं मनोहरम् ॥ ९ ॥
सद्यः शालेयमन्नं शशिकरनिकरप्रोज्ज्वलं सिद्धसारं
भ्राम्यद्बाष्पच्छलेन त्रिदशपुरसुधाधेयमाधुर्यधुर्यम् ।
अन्योन्यं नैव लग्नं परिमलभरितागारवेदीविभागे
स प्राप्नोति प्रसन्नः प्रमथपरिवृढो यस्य पुंसः सदा स्यात् ॥ १० ॥

तत्र भक्तगुणाः—

भक्तं वह्निकरं पथ्यं तर्पणं मूत्रलं लघु ।
रसे पाके च मधुरं वातपित्तहरं परम् ॥ ११ ॥
वृष्यं कृशहितं नापि श्लेष्मलं बलकारकम् ।
सुधौतं प्रस्रुतं कोष्णं विशदं गुणवन्मतम् ॥ १२ ॥
अधौतमस्रुतं शीतं गुरुवृष्यं कफप्रदम् ।

अथ भृष्टतण्डुलभक्तम्—

भृष्टतण्डुलजं भक्तं रुचिकृत्कफजिल्लघु ॥ १३ ॥
वातपित्तहरं ग्राहि ज्वरयक्ष्मातिसारनुत् ।

अथ नानाधान्यभक्तगुणाः—

यस्य धान्यस्य यद्भक्तं तस्य तद्गुणमुद्दिशेत् ॥ १४ ॥

अथ पीतभक्तम्—

सर्पिषि षड्भिभृष्टानां तण्डुलानां सितत्विषाम् ।
षड्गुणेऽम्भसि सिद्धानां तथा तत्र वटीः क्षिपेत् ॥ १५ ॥
घृतभृष्टा अष्टमांशा लवणं चोचितं ततः ।
काश्मीरं पयसा किंचित्पिष्टा सूक्ष्मं समावपेत् ॥ १६ ॥
मरीचैलालवङ्गेन्दूनयदि दद्यान्न रामठम् ।
किंचिदाज्यं पुनर्दत्त्वा पिधाय स्थापयेद्बुधः ॥ १७ ॥
एवं मांसादिभिरपि पीतभक्तं प्रकुर्वते ।
पीतभक्तं गुरुस्निग्धं वृष्यं बल्यं कफप्रदम् ॥ १८ ॥
पित्तवातहरं स्वादु रुच्यमोजःप्रभाकरम् ।

अथेक्षुरससाधितं भक्तम्—

इक्ष्वम्बुसाधितं भक्तं वातपित्तज्वरापहम् ॥ १९ ॥

---

१ ग. °द्दाश्चतुर्थांशा ।

वृष्यं बल्यं गुरु स्वादु रसे पाके कफप्रदम् ।

अथ तक्रसिद्धं भक्तम्—

तक्रसिद्धं तु यद्भक्तं ग्रहण्यर्शःश्रमापहम् ॥ २० ॥
वातघ्नं बलदं श्लेष्मपित्तरक्तविवर्धनम् ।

अथ यवागूः

यवागूः षड्गुणे तोये संसिद्धा विरलद्रवा ॥ २१ ॥
यवागूर्ग्राहिणी तृष्णाज्वरघ्नी बस्तिशोधिनी ।

अथ विलेपी—

चतुर्गुणाम्बुसंसिद्धा विलेपी घनसिक्थिका ॥ २२ ॥
विलेपी दीपनी बल्या हृद्या संग्राहिणी लघुः ।
व्रणाक्षिरोगिणां पथ्या तर्पणी तृड्ज्वरापहा ॥ २३ ॥

अथ पेया—

पेया सिक्थान्विता तोये चतुर्दशगुणे कृता ।
पेया कुक्षिगदक्लान्तिज्वरस्तम्भातिसारजित् ॥ २४ ॥
रुच्यग्निकृल्लघुर्दोषमलस्वेदानुलोमिनी ।

अथ मण्डः—

मण्डश्चतुर्दशगुणे सिद्धस्तोये त्वसिक्थकः ॥ २५ ॥
मण्डो ग्राही लघुः शीतो दीपनो धातुसाम्यकृत् ।
स्रोतोमार्दवकृत्पित्तज्वरश्लेष्मश्रमापहः ॥ २६ ॥
वाट्यमण्डो यवैर्भृष्टैर्लाजमण्डस्तु शालिभिः ।
वाट्यमण्डो लघुर्ग्राही शूलानाहत्रिदोषनुत् ॥ २७ ॥
नवज्वरेऽपि पथ्योऽयं पटोलमगधान्वितः ।
लाजमण्डो लघुर्ग्राही हृद्यः पाचनदीपनः ॥
अतीसारग्रहण्यर्शोरोचकारुक्त्रिदोषजित् ॥ २८ ॥
संसिद्धा विरलद्रवा रसगुणे तोये यवागूर्मता
पेया सिक्थसमान्विता अनुगुणे तोये कृता कीर्तिता ॥
पानीये घनसिक्थकाम्बुधिगुणे सिद्धा विलेपी भवेत्
मण्डः शक्रगुणे जले विरचितः सिक्थेन शून्यः स्मृतः ॥ २९ ॥
तृष्णादिड्ग्रहपाप्मरेकगुरुताहन्त्री यवागूर्मता
पेया दोषमलक्लमज्वरवपुस्तम्भातिसारे हिता ॥

आबाल्यग्रहणीज्वरव्रणतृगातङ्के विलेपी वरा ।
मण्डस्तृड्ज्वररेकवान्त्यरुचिहा स्याद्धातुसाम्यप्रदः[1] ॥३०॥

अथाष्टगुणमण्डः—

तण्डुलैरर्धमुद्गांशैः किंचिद्भृष्टैः सुपाचितैः ।
हिङ्गुसिन्धूत्थधनिकातिलत्रिकटुसाधितः ॥ ३१ ॥
ज्ञेयः सोऽष्टगुणो मण्डो ज्वरदोषत्रयापहः ।
रक्तक्षुद्वर्धनः प्राणप्रदो बस्तिविशोधनः ॥ ३२ ॥

अथ यूषाः—

तत्र वैदलयूषः

यूषः कृतो वैदलानामष्टादशगुणेऽम्बुनि ।
यूषो बल्यो लघुः पाके रुच्यः कण्ठ्यः कफापहः ॥ ३३ ॥

तत्र मुद्गयूषः—

मुद्गानामुत्तमो यूषो दीपनः शीतलो लघुः ।
व्रणोर्ध्वजत्रुरुग्दाहकफपित्तज्वरास्रजित् ॥ ३४ ॥

इति शुद्धमुद्गयूषः ॥

अथ दाडिमामलकयूषः—

दाडिमामलकाभ्यां तु मुद्गयूषः सुसाधितः ।
पित्तवातहरः पथ्यो लघुरग्निप्रदः सरः ॥ ३५ ॥

इति दाडिमामलकयूषः ।

अथ मुद्गामलकयूषः

मुद्गामलकयूषस्तु भेदनः कफपित्तजित् ।
तृड्दाहशमनः शीतो मूर्छाभ्रममदापहः ॥ ३६ ॥

इति मुद्गामलकयूषः ।

अथ कुलित्थयूषः—

कुलित्थयूषो गुल्मार्शःकफवाताश्मशर्कराः ॥ ३७ ॥
तूणीप्रतूणीमेदांसि मेहं हन्त्यग्निकृत्सरः ॥

इति कुलित्थयूषः ।

---

[1] ग. °कृतत्र त्रि°।

अथ सूपमूलकयूषः—

सूपमूलकयोर्यूषो गलग्रहकफज्वरान् ।
हन्ति श्वासकफश्यायकासमेदोरुचिक्रिमीन् ॥ ३८ ॥

इति सूपमूलकयूषः ।

अथ चणकयूषः—

चणकैर्विदलैर्यूषोऽनुष्णस्तुवरको लघुः ।
रक्तपित्तप्रतिश्यायकासपित्तकफापहः ॥ ३९ ॥

इति चणकयूषः ।

अथ मकुष्ठयूषः—

मकुष्ठयूषः संग्राही पित्तश्लेष्मज्वरापहः ।
लघुः संतर्पणः पथ्यो हृद्यः पीनसकासजित् ॥ ४० ॥

इति मकुष्ठयूषः ।

अथ कृताकृतयूषौ—

यूषः कृताख्यो लवणस्नेहकट्वादिसाधितः ।
अकृतस्तैर्विना सिद्धः क्रमाद्गुरुलघू च तौ ॥ ४१ ॥

इति कृताकृतयूषौ ।

यूषा गोरसधान्याम्लफलाम्लादिभिरन्विताः ।
यथोत्तरं गुरुतरा वातघ्ना रुचिकारिणः ॥ ४२ ॥
यैरन्नैरौषधैर्यैश्च कृता मण्डादयो बुधैः ।
विचार्य तद्गुणानेतांस्तद्गुणानेव निर्दिशेत् ॥ ४३ ॥

इति यूषाः ।

अथ सूपाः—

कण्डितैर्वैदलैः किंचिदाज्यपीतादधिप्लुतैः ।
सिद्धैश्चतुर्गुणे तोये यथोचितपटुश्रितैः ॥ ४४ ॥
नातिद्रवघनैराज्ये छकृते रामठान्वितैः ।
सूपः स्यात्साधनोऽन्नस्य रोचनः पाचनोऽग्निकृत् ॥ ४५ ॥
पथ्यः स्निग्धो बलकरो वातश्लेष्मगदे हितः ॥ ४६ ॥

इति सामान्यसूपरन्धनप्रकारगुणः ।

अथ कुल्माषः—

अर्धं विकसितं यावत्तावत्स्विन्नाः ससैन्धवाः ।
सरामठाः स्युः कुल्माषा मुद्गजा माषजा अपि ॥ ४७ ॥
मुद्गसूपो लघुर्ग्राही कफपित्तहरो हिमः ।
स्वादुर्नेत्र्योऽनिलहरः कुल्माषः शुक्रवर्धनः ॥ ४८ ॥

इति मुद्गसूपः ।

अथ माषसूपः—

माषसूपश्च कुल्माषः स्निग्धो वृष्योऽनिलापहः ।
उष्णः संतर्पणो बल्यः सुस्वादू रुचिकारकः ॥ ४९ ॥

अथाऽऽढकीसूपः—

आढकीसूप उद्दिष्टः श्लेष्मपित्तहरो हिमः ।
किंचित्कषायो रुचिकृत्साज्यो दोषत्रयप्रणुत् ॥ ५० ॥

अथ चाणकसूपः—

चाणकः सूप आख्यातो रोचनः पाचनः परः ।
बलासपित्तनुद्बल्यो रक्तजिन्नातिवातलः ॥ ५१ ॥

अथ कलायसूपः—

कलायसूपः सुस्वादुर्वातलो रक्तपित्तजित् ।
शूलाध्मानकरो मेध्यश्छर्द्यरोचकनाशनः ॥ ५२ ॥

अथ मकुष्ठसूपः—

मकुष्ठसूपोऽल्पबलः पाचनो दीपनो लघुः ।
चक्षुष्यो बृंहणो वृष्यः पित्तश्लेष्मास्ररोगनुत् ॥ ५३ ॥

अथ मसूरसूपः—

मसूरसूपः संग्राही शीतलो मधुरो लघुः ।
कफपित्तास्रजिद्वर्ण्यो विषमज्वरनाशनः ॥ ५४ ॥

इति मसूरसूपः ।

अथ राजमाषसूपः—

राजमाषभवः सूपः स्वादू रूक्षः कषायकः ।
ग्राही गुरुर्वातकरः स्तन्यकृद्रुचिकारकः ॥ ५५ ॥

इति राजमाषसूपः ॥

अथ निष्पावसूपः-

निष्पावसूपः पित्तास्रमूत्रस्तन्यानिलप्रदः ।
विदाह्युष्णो गुरुः शोफकफकृच्छुक्रलः सरः ॥ ५६ ॥
इति निष्पावसूपः ॥

[*अथ वर्तुलसूपः-

सूपो वर्तुलजः शीतो ग्राही रूक्षो लघुः शुचिः ।
कफपित्तास्रजित्स्वादुविपाको रोचकापहः ॥ १ ॥]

अथ कुलित्थसूपः-

कुलित्थसूपो वातघ्नः कटुपाकः कषायकः ।
कफावरोधी पित्तास्रकरोऽश्मश्वासकासजित् ॥ ५७ ॥

अथ द्वित्रिवैदलसूपगुणाः-

द्वित्रिवैदलजः सूपो गुरुः कफबलप्रदः ।
वातहा मधुरः पाके शुक्रलो रोचकापहः ॥ ५८ ॥

अथ नानान्नसूपगुणाः-

अन्नस्य यस्य यः सूपस्तस्य तद्गुणमुद्दिशेत् ।

अथ सतुषवितुषसूपगुणागुणाः-

सतुषो गुरुराध्मानकरः सूप उदाहृतः ॥ ५९ ॥
वितुषस्तु लघुः पथ्यो ज्वरे कासे क्षयेऽरुचौ ।
इति सूपाः ॥

अथ पर्पटाः-

पटुजीरकबाह्लीकस्वर्जिकामरिचान्विताः ॥ ६० ॥
अरोचकजिगीषूणां पर्पटाः पुरतो मताः ।
माषजाः[1] पर्पटा बल्या रोचनाः पाचनाः सराः ॥ ६१ ॥
गुरवो रक्तपित्ताग्निकफदा बहुवर्चसः ।

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थो ग. पुस्तकस्थः ।

---

१ ग. बहुजी° ।

अथ मुद्गजाः—

मुद्गजाः पर्पटाः पथ्या ज्वराक्षिश्रवणामये ॥ ६२ ॥
अरोचकच्छिदः स्निग्धा लघवो दीपनाशनाः ।

अथ तण्डुलपर्पटाः—

ताण्डुलाः पर्पटा मिष्टा रसे पाकेऽपि कोमलाः ॥ ६३ ॥
बल्या वृष्या बृंहणाश्च रोचकाः पाचकाः सराः ।

अथ कृशरा—

तण्डुलैर्मौक्तिकाकारैः कण्डितैर्न च खण्डितैः ॥ ६४ ॥
चतुर्थभागैर्माषस्य वैदलैः परिमिश्रितैः ।
यथोचिताम्बुसंसिद्धैः सहिङ्गुलवणार्द्रकैः ॥ ६५ ॥
सस्नेहा कामिनी चेयं कृशरा शिशिरे हिता ।
कृशरा दुर्जरा बल्या गुर्वी वातविनाशिनी ॥ ६६ ॥
बलपुष्टिमलश्लेष्मपित्तरेतःप्रदा सरा ॥
इति माषतण्डुलकृशरा ॥

अथ मुद्गतण्डुलकृशरा—

मुद्गतण्डुलजा ज्ञेया कृशराऽल्पबला लघुः ॥ ६७ ॥
भुक्ततो दुर्जरा बल्या पुष्टिकृत्तर्पणी हिमा ॥
इति मुद्गतण्डुलजा कृशरा ।

अथ पायसम्—

अर्धावशिष्टे क्वथनाद्दुग्धेऽष्टांशान्सुतण्डुलान् ॥ ६८ ॥
पचेन्नातिद्रवघनं परमान्नमिदं स्मृतम् ।
पायसं दुर्जरं बल्यं धातुपुष्टिप्रदं गुरु ॥ ६९ ॥
विष्टम्भि पित्तरक्ताग्निमारुतान्निर्हरेत्क्रमात् ।

अथ पोलिका—

गोधूमपोलिका बल्या कफला वातनुद्गुरुः ॥ ७० ॥
शुक्रला मधुरा पाके पित्तघ्नी बृंहणी सरा ।

अथाङ्गारकर्करी—

गोधूमचूर्णं वस्वंशचणकक्षोदमिश्रितम् ॥ ७१ ॥

---

१ क. 'तैः तथो' ।

यवानीहिङ्गुलवणैः किंचिदाज्यैश्च मोदितम् ।
संमर्द्य चक्रिकास्तस्य कार्या निम्नास्तु मध्यतः ॥ ७२ ॥
निर्धूमाङ्गारसंमृष्टा अदग्धास्ताम्ररोचिषः ।
अङ्गारकर्करी बल्या बृंहणी शुक्रला लघुः ॥ ७३ ॥
दीपनी कफहृद्रोगपीनसश्वासवातनुत् ।

अथ मण्डकाः—

कुकूलखर्परभ्राष्ट्रे खराङ्गारैर्विपाचितः ॥ ७४ ॥
मण्डको लघुरुष्णस्तु पथ्यो दोषत्रयापहः ।
रेतःपुष्टिप्रमादृष्टिप्रदः स्निग्धश्च बृंहणः ॥ ७५ ॥
स शीतस्तु कफस्थौल्यबलशुक्रगुरुत्वकृत् ।
सदुग्धखण्डोऽतिगुरुर्वृष्यबृंहणतर्पणः ॥ ७६ ॥
मण्डकोऽङ्गारमृष्टस्तु लघुर्दोषत्रयापहः ।

॥ इति मण्डकाः ॥

अथ मण्डपूरिका—

श्वेतमण्डकमास्तीर्य सितामुपरि निक्षिपेत् ॥ ७७ ॥
चतुष्पत्रं तु तं कृत्वा बहिर्नैति यथा सिता ।
सूत्रेण बद्ध्वा प्रतलेद्यावत्कुरुकुरायते ॥ ७८ ॥
घृते विसूत्रांस्तान्कृत्वा स्थापयेद्भाजने शुभे ।
खण्डमण्डो गुरुर्वृष्यो बृंहणो बलवर्णयोः ॥ ७९ ॥
कफशुक्राग्निमान्द्यानां जनकः पित्तवातनुत् ।
स्यात्खण्डपूरितो मण्डो मण्डपूरीति सा लघुः ॥ ८० ॥
रसे पाके च मधुरा बलौजोवर्णशुक्रकृत् ।

इति मण्डपूरिका ।

अथ यमला रोटिका—

यमला रोटिका गुर्वी मधुरा रसपाकयोः ॥ ८१ ॥
वातपित्तास्ररोगघ्नी सरा शुक्रबलप्रदा ।

इति यमला रोटिका ।

अथ पूरिका—

वैदलैश्चणकैः स्विन्नैः सगुडैः सूक्ष्मपेषितैः ॥ ८२ ॥

किं वा सलवणाजाजीहिङ्गुभिः पूरणीकृतैः ।
एतैर्भृताश्च तालिता घृते गोधूमपूरिकाः ॥ ८३ ॥
पूरिका मधुरा बल्या श्रमवातामयापहा ।
शुक्रला बृंहणी श्वासपथ्या हृद्रोगनाशिनी ॥ ८४ ॥
इयं सलवणा लघ्वी श्लेष्मवातविनाशिनी ।

अथ वेष्टनी—

माषजां मुद्गजां वाऽपि पिष्टीमावेष्ट्य युक्तितः ॥ ८५ ॥
लवणार्द्रकहिङ्ग्वाढ्यां क्षोदैर्गोधूमजैरथ ।
तितऊपरि संसिद्धां वेष्टनीमिति तां जगुः ॥ ८६ ॥
वेष्टनी शुक्रला बल्या गुर्वी पित्तकफप्रदा ।
वातघ्नी मधुरा पाके हिता श्रमवतां सदा ॥ ८७ ॥

इति वेष्टनी ।

अथ कचवल्ली—

इयमाज्ये तु तालिता कचवल्लीति भण्यते ।
कचवल्ली सरा वृष्या बृंहणी तर्पणी गुरुः ॥
बलौजःपुष्टिकृद्वर्ण्या वातघ्नी कफपित्तला ॥ ८८ ॥

इति कचवल्ली ॥

अथ वटकः—

लवणमरिचहिङ्गुशृङ्गवेरैः समुपचितो वरमाषजः सुपक्वः ।
अतिसुरभिघृतेऽथ वा सुतैले विशति मुखं वटकः सुपुण्यभाजः ॥ ८९ ॥
पवनारुचिदैन्यजये भटकः क्षपितार्दितकम्पमरुत्कटकः ।
रसनातलरङ्गधरो नटकः कफपित्तविकारकरो वटकः ॥ ९० ॥
(*दधितुल्यस्तु वटको बल्यो वृष्यश्च बृंहणः
रक्तपित्तकफातङ्ककर्ता हर्ता मरुद्रुजाम् ॥ ९१ ॥)

इति वटकः ।

अथ काञ्जीकवटकः—

बाह्लीकधूपजुषि निर्मलवारिपूर्णे
कुण्डे यथोचितपटूत्तमराजिकाद्यैः ।

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतोऽयं श्लोकः क. पुस्तकस्थः ।

साधूषिताः कतिचिदेव दिनानि रुच्या
वाताश्च काञ्जिकवटाः कफपित्तलाः स्युः ॥ ९२ ॥

इति काञ्जिकवटकः ।

अथ *ध्वांसीवटी—

माषस्य क्षालिता दाली शुष्कयन्त्रेण पेषिता ।
तस्याः स्थूला वटी तैले घृते वा पाचिता चिरम् ॥ ९३ ॥
हिङ्गुना धूपिते तक्रे नव्यपात्रे तु संस्थिता ।
तत्र ता वटिकाः क्षिप्ताः क्लिन्नास्तक्रं निपीय च ॥ ९४ ॥
नाम्ना ध्वांसीवटीति स्यात्कैश्चित्पुष्पवटीरिता ॥ ९५ ॥
बाह्लीकार्द्रकजीरकोषणगणैः प्रत्येकशः संस्कृतै-
र्गच्छन्ती शतपत्रपुष्पलघुतां ध्वांसीवटी पूरिता ।
तक्रे हिङ्गुकधूपधूमकलुषे सम्यक्प्लुता पाण्डुरा
भुक्तानामपि सौरभेण जनयेज्जिह्वालतालोलताम् ॥ ९६ ॥
रुच्या ध्वांसीवटी वृष्या मृद्वी शुक्रबलप्रदा ।
वातघ्नी पुष्टिदा लध्वी कफपित्तास्रदायिनी ॥ ९७ ॥

इति पुष्पवटी ।

अथ मुद्गवटी—

ध्वांसीवटीवद्रचिता मुद्गैर्मुद्गवटी भवेत् ।
मुद्गवटचो(टी) गुरू रुच्या वातपित्तास्रदा मता ॥ ९७ ॥
श्लेष्मला पुष्टिबलकृच्छुक्रला मृदुलाऽल्पतृड् ॥ ९८ ॥

अथ पक्वटयः—

तोयेन चणकचूर्णं सलवणहिङ्गु प्रनिर्मथ्य ।
स्नेहे तप्ते पक्वा अक्षमिताः पक्ववटिकाः स्युः ॥ ९९ ॥
सवेसवारलवणे क्षिप्तास्तक्रे सवेसने(?)
क्वथिताः कोमला वटचः पक्ववटचः प्रकीर्तिताः ।
पक्ववटचोऽतिरुचिरा वातपित्तकफापहाः ॥ १०० ॥

---

* ग. पुस्तके क्वचित्क्वचिद्ध्वाङ्क्षीरयपि पाठो दृश्यते ।

---

१ क. °ञ्च दधिता । २ ग. °दृढा भ° ।

बलशुक्ररुचिस्थौल्यकान्तिदा लघवः स्मृताः ।

इति पक्ववट्यः ।

अथ खण्डिता—

चाणकं चूर्णमालोड्य वारिणा क्राथयेन्मृदु ॥ १ ॥
सपद्येतद्घनं ज्ञात्वा तदुत्तार्य समं क्षिपेत् ।
पीठे हस्ततलाघातैः समीकृत्याथ शीतलम् ॥ २ ॥
छुरिकाग्रेण तत्खण्डान्युक्तितो रचयेद्बुधः ।
तप्तस्नेहे च तलितान्मरिचाम्लादिभिर्युतान् ॥ ३ ॥
यस्य तुष्टो जगन्नाथः सोऽश्नात्येतान्नरो भुवि ।
खण्डिता शुक्रला बल्या पित्तरक्तमरुत्प्रणुत् ॥ ४ ॥
श्लेष्मला रुचिकृत्कान्तिपुष्टिविड्बन्धदा गुरुः ।

इति खण्डिता ।

अथ पत्रवट्यः—

नागवल्ल्यादिपत्राणि पिष्टैः सपटुहिङ्गुभिः ॥ ५ ॥
आप्लुत्याऽऽप्लुत्य संवेष्ट्य सुस्विन्नान्खण्डितान्पुनः ।
तप्ते स्नेहे च तलितान्मरिचाद्यैः प्रलेपितान् ॥ ६ ॥
सोऽश्नात्येतान्महेशोऽस्ति यस्य तुष्टो मनीषिणः ।
पत्रवट्योऽतिरुचिरा वातपित्तकफापहाः ॥ ७ ॥
बलशुक्ररुचिस्थौल्यवह्निकान्तिमतिप्रदाः ।

इति पत्रवट्यः ।

अथ माषमुद्गजेण्डर्यौ—

माषपिष्टयथ वा मुद्गपिष्टी सपटुरामठा ॥ ८ ॥
जीरकार्द्रकसंयुक्ता पिण्डिता मुष्टिमात्रया ।
तृणाम्बुगर्भिते पात्रे सुस्विन्ना तलिता ततः ॥ ९ ॥
खाद्येयमुण्ड(मिण्ड)री शुष्का किंवाऽऽम्लाद्यैः प्रलेपिता ।
माषेण्डर्युदिता बल्या रोचिकाऽनिलजिद्गुरुः ॥ १० ॥
शुक्रला बृंहणी वाऽथ मुद्गजा माषजा लघुः ।

इति माषमुद्गजेण्डर्यौ ।

अथ शुष्कवटी-

मापादिवटिकाः शुष्का रन्धिता लवणादिभिः ॥ ११ ॥
तत्तदन्नगुणा ज्ञेया विशेषाच्छुक्रपुष्टिदाः ।

इति शुष्कवटी ।

अथ पानकम्-

द्राक्षाम्लिकापरूषादिजलं शर्करयाऽन्वितम् ॥ १२ ॥
मरिचार्द्रककर्पूरचातुर्जातादिसंस्कृतम् ।
पानकं द्विविधं तत्स्यादम्लानम्लविभेदतः ॥ १३ ॥
द्राक्षाखर्जूरकाश्मर्यैः समधूकपरूपकैः ।
पञ्चसाराभिधं पानं चन्द्रचूर्णावचूर्णितम् ॥ १४ ॥
द्राक्षादिपानकं हृद्यं मूत्रलं तृट्श्रमापहम् ।
पित्तवातक्लमच्छर्दिदाहमोहमदप्रणुत् ॥ १५ ॥
पञ्चसाराभिधं पित्ततृष्णादाहश्रमापहम् ।
माधवं श्रमदाहास्रतृष्णापित्तक्लमापहम् ॥ १६ ॥
परूपकानां कोलानां हृद्यं विष्टम्भि पानकम् ।
पक्वाम्लीकां सखण्डां पयसि समुचिते साधु निर्मथ्य पूतं
तत्तोयं पानकं स्यात्त्रुटिशशिमरिचैश्चूर्णितैः पूर्णगर्भम् ।
अम्लीकापानकं हन्त्यरुचिमदमरुत्पित्ततृट्छर्दिदाहं
भ्रान्तिं श्रान्तिं च वान्तिप्रबलमलमलं तालुकण्ठास्यशोषम् ॥१७॥

इति पानकम् ।

अथ च्छिन्नपानकम्-

सितामतिसितां वारिण्यालोड्य च चतुर्गुणे ।
मृत्पात्रे स्थापयेत्तत्तु त्रुटीन्दूपणभूषितम् ॥ १८ ॥
मालतीपाटलापद्ममाल्याद्यामोदितं हिमम् ।
आमिक्षां तु चतुर्धौतां मृत्पात्रे निर्मलाम्बुना ॥ १९ ॥
छित्वा तण्डुलवत्तत्र निक्षिपेत्तद्दशांशतः ।
बद्ध्वाऽम्बरेण तद्वक्त्रं स्थापयेच्छीतले स्थले ॥ २१ ॥
जायते धरणीपालयोग्यं तच्छिन्नपानकम् ।
दाहमूर्छाभ्रमच्छर्दिश्रमतृट्क्लमजिल्लघु ॥ २० ॥
रक्तपित्तारुचिघ्नं च प्रीणनं छिन्नपानकम् ॥ २२ ॥

इति च्छिन्नपानकम् ।

अथ रागखाडवः—

आममाम्रं त्वचा हीनं द्विस्त्रिर्वा खण्डितं ततः ।
मृष्टमाज्ये मनागस्तं खण्डपाकेऽथ युक्तितः ॥ २३ ॥
सुपक्कं च समुत्तार्य मरिचैलेन्दुवासितम् ।
स्थापितं स्निग्धमृद्भाण्डे *रागखाडवसंज्ञितम् ॥ २४ ॥
पुष्टिदो बलदः पित्तवातास्रारुचिनाशनः ।
स्निग्धो गुरुस्तर्पणश्च सुस्वादू रागखाडवः ॥ २५ ॥

इति रागखाडवः ।

अथ शिखरिणी—

खाडवा मधुराम्लादिरससंयोगसंभवाः ।
दीपना बृंहणा रुच्यास्तीक्ष्णा हृद्याः श्रमापहाः ॥ २६ ॥
दधि बलयं तुल्यसितं त्वर्धपयोगालितं शनकैः ।
मरिचैलाशशिसहितं भवति रसालाभिधं लोके ॥ २७ ॥
रसाला शुक्रला बल्या रोचना वातपित्तजित् ।
स्निग्धा गुरुः प्रतिश्यायं विशेषेण विनाशयेत् ॥ २८ ॥

इति शिखरिणी ।

अथ वासवती—

रसालैवातितप्ते च मृद्भाण्डे स्थापिताऽल्पके ।
अतिशीतस्थले यावच्छीतं तद्भाजनं भवेत् ॥ २९ ॥
एषा वासवती नाम्ना तद्गुणा जायते लघुः ।
वासवत्या कृता यस्मात्तस्माद्वासवती मता ॥ ३० ॥

इति वासवती ।

अथ संधानम्—

राजिका जीरलवणनिशा द्वे कटुतैलके ।
फलं मूलं च पुष्पं च घर्मे स्थाप्यं दिनत्रयम् ॥ ३१ ॥
ततश्चाल्पतरं याति श्लथसंधानकं स्मृतम् ।

---

* ग. पुस्तके क्वचित्खाण्डव इत्यपि पाठो दृश्यते ।

---

१ क. 'रहृद्या'

निम्बाम्रबिम्बीवार्ताकमार्द्रकं त्रपुसीफलम् ॥ ३२ ॥
कूष्माण्डशिम्बीमरिचपिप्पलीबिल्वटिण्डुकम् ।
सूरणः कदलीकन्दो मूलकं वेणवाङ्कुरः ॥ ३३ ॥
एतदन्यच्च संधेयमृतुदेशोद्भवं नृभिः ।
तेषु वार्ताकमुत्स्वेद्य संधेयं चान्यदामकम् ॥ ३४ ॥
एवं निम्बादिकं सर्वं कटुतैले विनिक्षिपेत् ।
स्थापयेद्वर्षमात्रं तु तत ऊर्ध्वं प्रयुज्यते ॥ ३५ ॥
संधानं पित्तकृत्सर्वं रुचि वह्निप्रदं सरम् ।
अत्र वस्तु विशेषत्वात्प्रविचार्यौ गुणागुणौ ॥ ३६ ॥
इति निम्बादिसंधानगुणाः ।

अथ मांससंधानम्–

लावका अन्यखण्डा वा संस्वेद्या इक्षुज रसे ।
ततः फाणितमध्यस्थाः किं वा सार्षपतैलगाः ॥ ३७ ॥
तिष्ठन्ति तादृशा एव न भजन्ते तु विक्रियाम् ।

अथ तित्तिरिसंधानम्–

स्वेद्यं निर्गलिते दध्नि तैले पक्त्वा तु तित्तिरिम् ॥ ३८ ॥
तं पुनस्तैलसंयुक्तं निम्बुतोये विनिक्षिपेत् ।
इति तित्तिरिसंधानम् ।

अथ वराहमांससंधानम्–

वराहाजिनमुद्धृत्य निशाराजी पटूत्तमैः ॥ ३९ ॥
संमर्द्य घर्मे संशोष्य क्षालितं हिङ्गुसंयुतम् ।
सनिम्बुकरसं शुष्कं क्षिपेत्तैले सहिङ्गुके ॥ ४० ॥

अथ मत्स्यसंधानम्–

कटुतैले सुसंपक्का मत्स्यखण्डाः ससैन्धवाः ।
स्थापिताः सार्षपे तैले सदा तिष्ठन्ति तादृशाः ॥ ४१ ॥
मांसमत्स्यकसंधानं पित्तश्लेष्महरं सरम् ।
रुचिकृत्पाचनं हृद्यं लघुवातनिबर्हणम् ॥ ४२ ॥

अथ फेणिकादिघृतपक्वमन्नम्–

घृतेन मोदयित्वा तु शमितां मर्दयेद्दृढम् ।

ततो दधि समादाय किंचित्संमर्दयेच्छनैः ।
किंचित्किंचिज्जलं क्षिप्त्वा श्लथयेत्तां विधानवित् ॥ ४३ ॥
ततस्तल्लोम्बिकाः कुर्यान्नातिस्थूलकृशाः शनैः ।
स्थाप्यास्ता आर्द्रवस्त्रान्तर्गृहीत्वैकां ततो बुधः ॥ ४४ ॥
स्नेहस्निग्धे दीर्घपट्टे वेल्लयेद्वेल्लनेन ताम् ।
सतण्डुलरजःसर्पिःपङ्कलिप्तां तु वेष्टयेत् ॥ ४५ ॥
छित्त्वा छित्त्वा विरचयेल्लोम्बिकां वेल्लयेच्च ताम् ।
अच्छित्त्वा वा विधातव्या लोम्बिकैकैव वेल्लिता ॥ ४६ ॥
घृतमध्ये च तलिता फेनिका पुटिनी भवेत् ।
बहिः खण्डप्रलिप्ता वा न लिप्ता वाऽतिकोमला ॥ ४७ ॥
पूर्णिमाचन्द्रसदृशी मृदुला नवनीतवत् ।
वातपित्तहरा बल्या किंचित्कफकरी सरा ॥ ४८ ॥
सुस्निग्धा मधुरा शीता वृष्या गुर्वी च फणिका ।
इति गोधूमफणिका ।

अथ माषफणिका—

माषशृङ्गाटशालूकक्षीररम्भासमुद्भवाम् ॥ ४९ ॥
फणिकां रचयन्त्येके न तथैवोत्तमा मता ।

अथ नवनीतफणिका—

दुग्धे स्वेद्यं धौतमुद्गद्विदलं समतण्डुलम् ॥ ५० ॥
नवनीतेन दध्ना वा पिष्टीकृत्य वटांश्चरेत् ।
घृते पचेद्बहिः खण्डचूर्णेनोद्धूलयेदिमान् ॥ ५१ ॥
फेणिका नवनीतस्य वातपित्तहरा सरा ।
गुर्वी वृष्या बृंहणी च सुस्निग्धा मधुरा हिमा ॥ ५२ ॥

अथ माषफेणी—

निस्तुषां माषदालीकां द्वित्रिः सूक्ष्मां तु पेषयेत् ।
शिलायां पिष्टिकामेतां नवनीतेन संयुताम् ॥ ५३ ॥
गाढवस्त्रमयः पोऽच्छिद्रितः पूरितस्तथा ।
भ्रामयेच्च घृते तप्ते तं निष्पीड्य तु वर्तुलाम् ॥ ५४ ॥
सिद्धां निष्कास्य सितया लिप्तां तां मर्दयेत्करे ।
अतिबल्या माषफेणी गुर्वी स्निग्धाऽतिशुक्रला ॥ ५५ ॥

किंचिदुष्णाऽनिलहरा कफपित्तकरी सरा ।

अथ लड्डुकाः—

अथ दधिलड्डुकः ।

वस्त्रबद्धा समं चूर्णं ताण्डुलं स्वल्पसैन्धवम् ॥ ५६ ॥
संमर्द्य गोलकीकृत्य घृते पक्त्वा शनैः शनैः ।
पाके सितायां आलिप्तो जायते दधिमोदकः ॥ ५७ ॥
बल्यो वातहरो हृद्यः पिपासादाहनाशनः ।
वृष्यश्च बृंहणो रुच्यः पित्तघ्नो दधिमोदकः ॥ ५८ ॥

अथ शमितालड्डुकाः ।

शमितामष्टमांशेन सर्पिषा मोदितां पुनः ।
मर्दितामम्भसा पश्चाद्वर्तितां काष्ठपट्टके ॥ ५९ ॥
नातिस्थूलकृशान्सेवांस्तालितान्पाकितान्पुनः ।
खण्डपाकेन तान्पश्चाद्बध्नीयात्पिण्डवद्बुधः ॥ ६० ॥

अथान्यप्रकारः—

घृतेन शमिता मिश्रा मर्दिता पाणिना दृढा ।
अम्बु दत्त्वा ततश्चक्रीं कृत्वा सर्पिषि पाचयेत् ॥ ६१ ॥
पक्वां निष्कास्य तां पिष्ट्वा सूक्ष्मं दत्त्वा घृतं पुनः ।
सितामेरण्डमरिचद्राक्षाखर्जूरखण्डकान् ॥ ६२ ॥
नारिकेलान्त्रखण्डांश्च बध्नीयात्तस्य मोदकान् ।
अन्येऽपि विविधाः ख्याता गोधूमस्य च लड्डुकाः ॥ ६३ ॥
गोधूमलड्डुकाः स्निग्धा गुरवः शीतलाः सराः ।
वातपित्तहराः श्लेष्मशुक्रमन्दाग्निकारकाः ॥ ६४ ॥

अथ माषमुद्गलड्डुकाः—

माषस्य पिष्टिका किंवा मुद्गस्य धवलद्युतिः ।
गलिता निर्गलच्छिद्रात्तलिता तप्तसर्पिषि ॥ ६५ ॥
पाकीकृता विबद्धा च मोदको जायते वरः ।
माषस्य तु गुरुः स्निग्धो मोदको वातनाशनः ॥ ६६ ॥
उष्णः संतर्पणो वृष्यो मुद्गजस्तु हिमो लघुः ।

अथ मत्स्यलड्डुकाः—

गतत्वक्कमत्स्यखण्डानि तक्रेणोत्सादयेन्मनाक् ॥ ६८ ॥

---

१ ग. मितां पश्चा° ।

ततो निष्कण्टकीकृत्य तक्रेणातिविमर्दयेत् ।
अथ वस्त्रेण निर्गाल्य स्विन्नशालूकगिभितम् ॥
तं कल्कं पेषयेत्पट्टे तत्पिण्डीं च समाचरेत् ॥ ६९ ॥
तस्या निर्वर्तयेत्सेवान्घृते तप्ते पचेद्भृशम् ।
कर्पूरैलायुते पाके पाके खण्डस्य पाचयेत् ॥ ७०
मत्स्यजा लड्डुका बल्या गुरवः कफकारकाः ।
वृष्यानिलहराः प्रोक्ताः किंचित्पित्तप्रकोपिनः ॥ ७१ ॥

अथ मांसलड्डुकाः—

एवमेव विधातव्याः स्विन्नमांसस्य लड्डुकाः ।
गुणा मांसानुसारेण ज्ञातव्या लड्डुकेष्वपि ॥ ७२ ॥

अथ शालूकलड्डुकाः—

शालूकं वितुषं स्विन्नं श्लक्ष्णपिष्टीकृतं पुनः ।
सेवान्निर्वर्त्य विपचेद्घृते खण्डेन पाचयेत् ॥ ७३ ॥
शालूकलड्डुको रूक्षो दुर्जरः कफपित्तहः ।
किंचित्कषायो विष्टम्भी शूलाध्मानकरो हिमः ॥ ७४ ॥
एवं सूरणशृङ्गाटककसेरुकमलाक्षजाः ।
कूष्माण्डार्द्रकरम्भादिलड्डुका अपि तद्गुणाः ॥ ७५ ॥

इति सूरणादिमोदकाः ।

अथ बिन्दुमोदकाः—

चाणकं चूर्णमालोड्य वारिणा तत्र योजिते ।
किंचिच्च तण्डुलं चूर्णं नातिसान्द्रद्रवं तु तत् ॥ ७६ ॥
पाचयन्निर्गलच्छिद्रसमुद्गात्तप्तसर्पिषि ।
यावनालनिभांस्तांस्तु बिन्दूनादाय शार्करैः ॥ ७७ ॥
पङ्कैरालिप्य बध्नीयान्मोदकान्बिल्वमानतः ।
कर्पूरैलासुरभितानथ वा मण्डकीकृतान् ॥ ॥ ७८ ॥
चतुरस्रीकृतान्वाऽथ किं वा मुक्तान्समाचरेत् ।
लघुर्वृष्यो बृंहणश्च पित्तश्लेष्मानिलापहः ॥ ७९ ॥
तर्पणः शीतलो रूक्षो मधुरो बिन्दुमोदकः ।

अथ कूष्माण्डादिबीजमोदकाः—

सर्षपीपाद्भिभृष्टानां बीजानां गतचर्मणाम् ॥ ८० ॥

क. [1]निष्कां वर्ती कृत्वा स[1]।

खण्डेन पाकितानां च मोदकाः स्युर्मनोरमाः ।
गुरुर्वृष्यो बलस्थौल्यवर्णशुक्रकफप्रदः ॥ ८१ ॥
पित्तानिलास्रजिच्छीतो मधुरो बीजमोदकः ।

अथ दुग्धप्रकाराः—

दुग्धं विनष्टं निस्तोयं शनैर्भृष्टं तु खर्परे ॥ ८२ ॥
ससितं गालितं वस्त्रे निःस्नेहो दधिसक्तुकः ।

अथ स्नेहदुग्धसक्तुकः—

पाकपिण्डीकृतं दुग्धं नवमृन्मयभाजने ॥ ८३ ॥
मर्दितं गालितं वस्त्रे जायते दुग्धसक्तुकः ।

अथ क्षीरवटी—

गर्भिता मरिचैर्नष्टक्षीरजा वटका वटी ॥ ८४ ॥
पक्त्वा घृते क्षिपेत्क्षीरे खण्डपाकेऽथवा वरे ।

अथ क्षीरमोदकः—

नष्टं दुग्धं शिलापिष्टं माषतण्डुलपिष्टयुक् ॥ ८५ ॥
घृते पक्त्वाऽथ संचूर्ण्य खण्डपाकविमिश्रितम् ।
मोदकादिप्रकाराणां हेतुतामुपगच्छति ॥ ८६ ॥

अथ स्वादुलड्डुकाः—

घनीभूतं शृतं दुग्धं शमितशांविमिश्रितम् ।
निर्गलच्छिद्रया तप्तसर्पिषि प्रपचेद्द्रुतम् ॥ ८७ ॥
पाकितं खण्डपाकेन सङ्लोपणचर्णिना ।
जायते राजयोग्योऽयं सुस्वादुर्दुग्धमोदकः ॥ ८८ ॥

अथ दुग्धमण्डकाः—

कार्पासास्थ्यम्बुसंपूर्णा विस्तीर्णा स्याच्च हण्डिका ।
चुल्ल्यां स्थाप्य ततस्तस्या अधो ज्वाल्यो हुताशनः ॥८९॥
रीतिस्थालकमेकं तु तन्मुखेऽधोमुखं न्यसेत् ।
तत्तप्तं घनदुग्धाक्तपोतेन शनकैर्दिहेत् (?)॥ ९० ॥
मुहुर्मुहुर्भवेद्यावत्स्थूलं मण्डकमात्रया ।
ततो युक्त्या विनिष्कास्य मण्डकं छुरिकादिभिः ॥ ९१ ॥
मीनाण्डिकैलाकर्पूरैश्चूर्णितैरवधूलयेत् ।

अथ दुग्धकरञ्जिका—

पूर्ववल्लोम्बिकां कृत्वा स्थालके तां प्रपूरयेत् ॥ ९२ ॥
शर्करामरिचैलाभिः सेन्दुभिश्चन्द्रखण्डवत् ।
कृत्वा स्थाप्या शुभे पात्रे पयःसंस्था कराञ्जिका ॥ ९३ ॥
एवं पयःशृङ्गाटका अपि ।

अथ क्षीरशाकम्—

विनष्टदुग्धं खण्डं च तलयेत्तप्तसर्पिषि ।
तन्निर्द्रवं खण्डसमं क्षीरशाकमुदीर्यते ॥ ९४ ॥
सर्वं क्षीरभवं भक्ष्यं दृष्टिशुक्रप्रदं हिमम् ।
गुरु श्लेष्मकरं स्निग्धं बृंहणं वातपित्तजित् ॥ ९५ ॥

अथ लपसी—

घृते तप्ते विनिक्षिप्य शमितां भर्जयेच्छनैः ।
ततोऽल्पमल्पं निक्षिप्य क्षीरं सर्वसमं पचेत् ॥ ९६ ॥
ततः खण्डांशकं दत्त्वा पचेदाघृतदर्शनम् ।
लवङ्गलोपणवती लपसीका प्रजायते ॥ ९७ ॥
लपसीका गुरुस्निग्धा वृष्या बल्याऽतिबृंहणी ।
श्लेष्मला वातपित्तघ्नी मधुरा रसपाकयोः ॥ ९८ ॥

अथ भैमी—

श्वेतं गोधूमचूर्णं प्रचुरघृतयुतं सत्रिनेत्रत्वगेला-
द्राक्षाखर्जूरशुण्ठीमरिचशशिसितापूर्णगर्भं पचेत्तत् ।
मन्दं मन्दं कटाहे पटु पटुनि घृते ताम्रवर्णा च भैमी
स्यादेषा शीतकाले स्वजनपरिवृतैर्भुज्यते भाग्यभाग्भिः ॥९९॥

अथ चन्द्रहासा—

स्थूलं गोधूमचूर्णं हिमकरकिरणप्रोज्ज्वलं भृष्टमाज्ये
क्षिप्तं दुग्धे सखण्डे मृदुपटगलिते पाचितं मन्दमन्दम् ।
कर्पूरैलोषणाढ्यं भवति लपसिका चन्द्रहासाभिधाना
वृष्या पित्तानिलघ्नी गुरुरपि कफला बृंहणी चातिबल्या ॥ १०० ॥

अथ शुद्धघेवरः—

क्षीरेण मर्दितं चूर्णं गोधूमानां हि गालितम् ।
विस्तार्य सर्पिषा पाच्यं कटाहेऽथ सितान्वितम् ॥ १ ॥
घृतपूरोऽयमुद्दिष्टः कर्पूरमरिचान्वितः ।

अथ नारिकेरजो घृतपूरः—

शमितां मर्दितां क्षीरैः सितात्रिनयनान्विताम् ॥ २ ॥
आज्ये पचेन्मन्दमन्दं घृतपूरोऽपरो मतः ।

अथ दुग्धघेवरः—

पाकपिण्डीकृतं क्षीरं शर्कराचूर्णमिश्रितम् ॥ ३ ॥
घृतपूरविनिर्माणं स्वादुस्वल्पसुसर्पिषि ।

अथ शालिपिष्टजो घेवरः—

सुशालिपिष्टं घनदुग्धमिश्रं सशर्करं वस्त्रपुनीतमेतत् ॥ ४ ॥
घृते सुपक्वं पृथुलीकृतं बुधैर्निगद्यते शालिजघेवरोऽयम् ।

अथ कसेरुघेवरः—

कसेरुचूर्णं निक्षिप्य पाकपिण्डीकृतं पयः ॥ ५ ॥
कसेरुघेवरं कुर्यात्पूर्ववत्खण्डमण्डितम् ।

अथाऽऽम्ररसघेवरः—

पक्वाम्रस्य घृते तप्ते रसन्तलनपिण्डितः ॥ ६ ॥
शुद्धशर्करया युक्तो घृतपूरोऽतिसुन्दरः ।
एवं शृङ्गाटकादीनां घृतपूरो भवेदपि ॥ ७ ॥
घृतपूरो गुरुर्वृष्यो हृद्यः पित्तानिलापहः ।
सद्यः प्राणप्रदो बल्यः सुरुच्योऽग्निप्रदीपनः ॥ ८ ॥
विचार्य वस्तुसंयोगं घृतपूरस्य बुद्धिमान् ।
गुणांस्तथा वदेद्द्रव्यः प्रधानं तु गुणे स्मृतम् ॥ ९ ॥

अथ गोरसयावक इति केचिद्गुह्यक इति संस्कृते—

शमितां सर्पिषा भृष्टां सितैलादिसमन्वितम् ।
क्षिप्त्वाऽन्यशमिता(तां) लम्बपुटे संग्रथितानने ॥ २१० ॥

---

१ ग. गोह्या संधानेति ।

घृते पचेत्ततः खण्डे रसीभूते तु पाकयेत् ॥
गुह्यको बृंहणो वृष्यो हृद्यः पित्तानिलापहः ॥ ११ ॥
मधुरोऽतिगुरुः पाके किंचित्संधानकृत्सरः ॥

अथापूपकम्

शमितां गुडतोयेन समेन परिमर्दिताम् ॥ १२ ॥
घृते विस्तार्य विपचेत्सुवृत्तः स्यादपूपकः ॥
अपूपः पुष्टिदो बल्यो हृद्यो गुरुतरः स्मृतः ॥ १३ ॥
पित्तानिलहरो वृष्यः सुपक्वो रुचिकारकः ।

अथ दधिवटिका

शालिपिष्टं युतं दध्ना मर्दयित्वा घृते पचेत् ॥ १४ ॥
वटिकावद्विधायैतत्खण्डपाके विपाचयेत् ।
पित्तानिलहरी वृष्या दधिवटयमृतोपमा ॥ १५ ॥
बृंहणी रुचिकृद्वह्निमान्द्यश्लेष्मबलप्रदा ।

अथ जिलेबी कुण्डलीति संस्कृते—

द्विप्रस्था शुद्धशमिता चतुर्गोधूमगालिता ॥ १६ ॥
विमर्द्य पयसा स्थाप्यं यावदम्लत्वमाप्नुयात् ।
सच्छिद्रे नारिकेलस्य पात्रे तत्पङ्कमाहरेत् ॥ १७ ॥
परिभ्राम्य घृते तप्ते पचेत्तन्मन्दवह्निना ।
सुपक्वां कङ्कणाकारां सितालेहे विनिक्षिपेत् ॥ १८ ॥
सा तु कुण्डलिका नाम्ना क्वचिच्च जलवल्लिका ।
जलवल्ली सरा वृष्या बृंहणी तृप्तिपुष्टिदा ॥ १९ ॥
धातुस्तम्भकरी हृद्या विशेषाद्बलतुष्टिदा ।

अथ मण्ठः—

शमितां तुर्यसर्पिष्कां गाढं संमर्द्य वारिणा ॥ २० ॥
चक्राकारां तु तां कृत्वाऽनेकच्छिद्रपरम्पराम् ।
तलयेत्सर्पिषि प्राज्ये यावद्व्रजति शोणताम् ॥ २१ ॥
खण्डपाकेन संपाक्य स्थापयेन्मण्ठमुत्तमम् ।
मण्ठो गुरुर्वातपित्तक्षेण्यारुचिहरः परः ॥ २२ ॥

श्लेष्मलस्तर्पणो वृष्यो बृंहणो बलकारकः ।

अथेन्दुरसा—

तृतीयभागखण्डेन मिश्रितं षष्टिपिष्टकम् ॥ २३ ॥
शुभमीषद्दधियुतं मर्दयेद्दृढपाणिना ।
एवं सुमर्दितं कृत्वा स्थापयेत्सकलां निशाम् ॥ २४ ॥
ततोऽन्यस्मिन्दिने तत्तु चित्रितं निस्तुषैस्तिलैः ।
विधायापूपकं तस्य तापिकायां घृते पचेत् ॥ २५ ॥
ततोऽमृतरसप्रख्या वातघ्ना बलवर्धना ।
अरोचकहरा हृद्या सुशीता कफहारिणी ॥ २६ ॥

अथ कंसारः—

घृते तप्ते विनिक्षिप्य शमितां भर्जयेच्छनैः ।
समं खण्डं तत्र दद्यादेलयोपस्करान्वितम् ॥ २७ ॥
स्निग्धे पात्रे विनिक्षिप्य चतुरस्रीकृतं तु तत् ।
कंसारः स्यान्नातिपित्तश्लेष्मलः पवनापहः ॥ २८ ॥
विष्टम्भारोचकहरो नातिस्निग्धो गुरुस्त्वयम् ।

अथ सक्तुः—

सक्तवः शीतला रूक्षाः सराः पित्तकफच्छिदः ॥ २९ ॥
श्रमक्लमभ्रमान्दाहं निघ्नन्ति बलशुक्रदाः ।

अथ यवसक्तुः—

सक्तवो यवजाः शीता दीपना लघवः सराः ॥ ३० ॥
कफपित्तहरा रूक्षा लेहनाः पानतस्तु ते ।
सद्यो बलप्रदाः पथ्या घर्मादिक्लान्तदेहिनाम् ॥ ३१ ॥
इति केवलयवसक्तुः ।

अथ यवचणकसक्तवः—

निस्तुषैर्भर्जितैः पिष्टैः सयवैश्चणकैः कृताः ।
सक्तवः शर्करासर्पिर्युक्ता ग्रीष्मेऽतिपूजिताः ॥ ३२ ॥
पीताः शुक्रबलस्थैर्यशैत्यतृप्तिरुचिप्रदाः ।
पिण्डी प्रोक्ता गुरुस्तेषां द्रवत्वाल्लेहिका लघुः ॥ ३३ ॥

---

१ क. 'ध्या घर्मो' ।

इति यवचणकसक्तवः ।

अथ चणकसक्तवः—

शीताः संग्राहिणो रूक्षास्तर्पणा वातकारकाः ।
पित्तश्लेष्मच्छिदोऽसृग्दाः सक्तवो हरिमन्थजाः ॥ ३४ ॥

इति चणकसक्तवः ।

अथ लाजसक्तुः—

लाजसक्तुर्लघुर्ग्राही रक्तपित्तवमिप्रणुत् ।
वातश्लेष्मगदे पथ्यस्तर्पणः प्राणवर्धनः ॥ ३५ ॥

अथ सक्तुनिषेधः—

न भुक्त्वा न रदैश्छित्त्वा न निशायां न वा बहून् ।
न जलान्तरितान्नद्भिः सक्तूनद्यान्न केवलान् ॥ ३६ ॥

अथ कुल्माषाः—

कुल्माषा गुरवो रूक्षा वातला भिन्नवर्चसः ।
कफमेदःशुक्रपुष्टिबलमन्दानलत्वदाः ॥ ३७ ॥

अथ लाजाः—

लाजा लघुतराः शीता बल्याः पित्तकफच्छिदः ।
वम्यतीसारदाहास्रमेहमेदस्तृषापहाः ॥ ३८ ॥

अथ धानागुणाः—

भृष्टा यवादिजा धाना कण्डितात्यं च निस्तुषा ।
धाना विष्टम्भिनी रूक्षा कफमेदोहरा गुरुः ॥ ३९ ॥
ईषद्वातकरी पित्ता बलघ्नी दुर्जरा अपि ।

अथ पृथुकगुणाः—

पृथुका गुरवो बल्याः श्लेष्मला वातनाशनाः ॥ ४० ॥
दुर्जराः शुक्ररुचिदा आमविष्टम्भकारिणः ।

अथ होलकः—

शिम्बीधान्यैरर्धपक्वैः सुभृष्टैर्होलको मतः ॥ ४१ ॥
होलकोऽल्पानिलो मेदःकफघ्नः स्वस्वभावतः ।

---

१ ग. °च्छिदस्तद्वत् ।

[*अथ त्रंविका (रुचिका)-

अपक्वभृष्टैर्गोधूमै रुचिका वातपित्तहा ॥ ४२ ॥
कफमेदोबलस्थैर्यधातुपुष्टिप्रदा लघुः ।]

अथ पुष्करम्-

यावनालोऽर्धपक्वस्तु भृष्टोऽग्नौ पुष्कराभिधः ॥ ४३ ॥
+पुष्करं मधुरं रुच्यं बलकृल्लघु शीतलम् ।
त्रिदोषशमनं क्षीणहितं शुक्रकरं परम् ॥
तलाजा लघवो रूक्षास्ततो न्यूनगुणा मताः ॥ ४४ ॥

अथ चणकहोलकः-

लघुः क्षतजपित्तनुत्कफहरो मरुत्कोपनो
हिमो रुचिविवर्धनस्तुवरकश्च रूक्षस्तथा ।
विबन्धकृदपि प्रमाद्बलकरोऽल्पपुंस्त्वः स्मृतो
नृणां चणकहोलकः सपदि तुष्टिपुष्टिप्रदः× ॥ ४५ ॥

अथ मांसरन्धनप्रकारगुणागुणाः-

भूचरखेचरजलचरजन्तुपलं द्विकरलं यदिह ।
भवति तदा स्नेहपलं देयं लवणार्धपलमच्छम् ॥ ४६ ॥
शाणं तुद्धूलनकं मरिचाद्यं शाणयुगलं स्यात् ।
मत्स्यपलेषु सपादं द्रव्यं देयं तु मांसस्य ॥ ४७ ॥
तत्सुज्ञैर्मांसवदे(?)त्तलकेष्वल्पं ततः किंचित् ।
न्यूनाधिकं च देयं लोको यस्माच्च भिन्नरुचिः ॥ ४८ ॥
हिङ्गु स्नेहं च लवणं पानीयं व्यञ्जनेऽखिले ।
अनुक्तमपि दातव्यं पारम्पर्याच्च योगतः ॥ ४९ ॥
भृष्टं स्विन्नं च तलितं शुष्कं चापि प्रलेहितम् ।
भरितं वाऽपि शूल्यं च तान्दूरं वटकीकृतम् ।
इत्यादिर्बहुधा पाको मांसस्य मुनिभिः स्मृतः ॥ २५० ॥

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थो ग. पुस्तकस्थः । + क. त्रिवन्नमन्न तु पुष्करम् । × पुष्टिप्रद इत्यस्याग्रे वक्ष्यमाणो ग्रन्थो ग. पुस्तके—अथ ह्रा(वा) रिगतचरादिनदग्धो(ग्धं) वारि बद्धस्य जीरकटुपटुलवङ्गक्षोदैर्हिङ्गुप्रमोदि । प्रपिबति मुहुरन्ते भोजनस्य प्रकामं स तु पुनरपि भोक्तुं कान्तते तावदेव ॥ १ ॥

अथ भृष्टादिलक्षणम्—

सुस्विन्नं पललं सम्यग्लवणादियुतं पुनः ।
कटाहे सघृते भृष्टं तद्भृष्टं समुदीर्यते ॥ ५१ ॥
स्विन्नं सोपस्करं चैतत्स्विन्नमित्यभिधीयते ।
संस्वेद्य तलितं स्नेहे प्राज्ये तत्तलितं पलम् ॥ ५२ ॥
सोपस्करं तु यन्मांसं सिद्धं शोषितमायसे ।
पात्रे तु शुष्कतां यातं तच्छुष्कं पललं स्मृतम् ॥ ५३ ॥
विधिवत्पाचितं पश्चात्स्नेहाम्लेन परिप्लुतम् ।
मरिचाढ्येन तन्मांसं प्रलेहितमिति स्मृतम् ॥ ५४ ॥
अग्निभृष्टं मरीतं स्याल्लवणाद्येन संयुतम् ।
अङ्गारपूर्णगर्तस्य मलसं पार्श्वतः क्वचित् ॥ ५५ ॥
विलम्बिपक्वं विधिवत्ताण्डूरपललं स्मृतम् ।

अथ वा—

कोष्टिकोयां वियत्येव बहिर्वह्नौ पलं पचेत् ॥ ५६ ॥
तत्ताण्डूरं विपक्वं स्यात्पलस्नेहादिसंस्कृतम् ।
संविध्य पलखण्डानि शूलेनाऽऽयसजेन हि ॥ ५७ ॥
निर्धूमाग्नौ सलवणाज्यानि तानि शनैः पचेत् ।
शूलपक्वमिदं मांसं नवनीतोपमं मृदु ॥ ५८ ॥
संस्वेद्य पिष्टं च पुनर्वटकीकृतमल्पशः ।
सोपस्करं पलं ज्ञेयं वटकीकृतमुत्तमम् ॥ ५९ ॥

अथ सर्वमांसप्रक्षालनप्रकारः—

धौतं केवलतोयेन हिङ्गुतक्राम्बुना ततः ।
खण्डीकृतं पलं धौतं निजगन्धं जहाति हि ॥ २६० ॥

अथ मांसरन्धनवेसवारः—

हरिद्राव्योषसिन्धूत्थहिङ्गुधान्याकदाडिमैः ।
साजाजिभिर्वेसवारः सो(स)रसोऽयमुदाहृतः ॥ २६१ ॥

इति वेसवारः ।

इति श्रीयोगतरङ्गिण्यां सिद्धान्नादिपाकगुणकथनं नाम षोडशस्तरङ्गः ॥ १६ ॥

---

१ क. °कार्यवि° । २ क. °हिर्वेद्रुवत्ते । ३ क. तत्राढूरं । ४ क. °पलं स्नेहादि° । ५ म. °रा धौतशीघ्रम्° ।

अथ सप्तदशस्तरङ्गः।

अथ दिनचर्या—

प्रातःकाले समुत्तिष्ठेत्स्वस्थो रक्षार्थमायुषः।
दध्यादर्शकसिद्धार्थबिल्वगोरोचनस्रजाम् ॥ १ ॥
वाजिवारणगोविप्रहरिद्राशतपर्वणाम्।
दर्शनं स्पर्शनं कार्यं प्रबुद्धेन शुभावहम् ॥ २ ॥
प्रतिबिम्बं घृते पश्येत् चिरंजीवितकाङ्क्षया।
वैद्यः पुरोहितो मन्त्री दैवज्ञश्च तुरीयकः ॥ ३ ॥
द्रष्टव्याः प्रातरेवैते नित्यं श्रेयोभिवृद्धये।
द्विपुरीषं चतुर्मूत्रं विधिवद्द्विश्च भोजनम् ॥ ४ ॥
दिवा जागरणं कुर्याद्रात्रौ निद्रां च मैथुनम्।
आयुषे भोजने जीर्णे वेगानामविधारणम् ॥ ५ ॥
ब्रह्मचर्यमहिंसा च साहसानां च वर्जनम्।
न वेगितोऽन्यकार्ये स्यान्न वेगानीरयेद्बलात् ॥ ६ ॥
लोभशोकभयक्रोधान्मनोवेगान्विधारयेत्।
वातविण्मूत्रजृम्भाश्रुक्षतोद्गारवमीन्द्रियैः ॥ ७ ॥
क्षुत्तृष्णोच्छ्वासनिन्द्राणां धृत्योदावर्तसंभवः।
गुदादिमलमार्गाणां शौचं कान्तिबलप्रदम् ॥ ८ ॥
मेध्यं पवित्रं चाऽऽयुष्यं पापालक्ष्मीविनाशनम्।
पादप्रक्षालनं पादमूलरोगश्रमापहम् ॥ ९ ॥
तुष्टिप्रसाधनं वृष्यं रक्षोघ्नं प्रीतिवर्धनम्।
भक्षयेद्दन्तपवनं दन्तमांसान्यबाधयन् ॥ १० ॥
जिह्वानिर्लेखनेनापि जिह्वानिर्लेखनं चरेत्।
मुखं प्रक्षालयेद्धीमान्पश्चाद्गण्डूषकं चरेत् ॥ ११ ॥
वैगन्ध्यारुचिदन्तास्यजिह्वारोगमलाक्तताः।
दन्तधावनतो न स्युः स्युः प्रमार्धीविशुद्धताः ॥ १२ ॥
अर्के वीर्यं वटे दीप्तिः करञ्जे विजयो भवेत्।
प्लक्षे चैवार्थसंपत्तिर्बदर्यां मधुरो ध्वनिः ॥ १३ ॥

---

१ ग. °न्यधावय°। २ क. °मलीकृताः।

खदिरे मुखसौगन्ध्यं, बिल्वे तु बहुलं धनम् ।
उदुम्बरे वयोवृद्धिराम्रे त्वारोग्यमेव च ॥ १४ ॥
[1]कदम्बे तु धृतिर्मेधा जाम्बवे तु दृढा श्रुतिः ।
शिरीषे कीर्तिसौभाग्ये आयुरारोग्यमेव च ॥ १५ ॥
अपामार्गे धृतिर्मेधा [2]प्रजाशक्तिस्तथा ध्वनिः ।
दाडिम्यां सुन्दराकारः ककुभे कुटजे तथा ॥ १६ ॥
जातीतगरमन्दारैर्दुःस्वप्नं च विनश्यति ।
न खादेन्मुखशोषार्तिकासहिक्कावमीषु च ॥ १७ ॥
दुर्बलो जीर्णयुक्तश्च मूर्छार्तो मदपीडितः ।
शिरोरुजार्तस्तृषितः श्रान्तः पानक्लमान्वितः ॥ १८ ॥
अर्दिती कर्णशूली च दन्तरोगी नवज्वरी ।
ओष्ठरोगी तथा तालुजिह्वारोगसमन्वितः ॥ १९ ॥
जिह्वानिर्लेखनं रौप्यं सौवर्णं ताम्रजं तथा ।
तन्मलापहरं शस्तं मृदु श्लक्ष्णं दशाङ्गुलम् ॥ २० ॥
मुखवैरस्यदौर्गन्ध्यशोषजाड्यहरं सुखम् ।
असंचार्यो मुखे पूर्णो गण्डूषः कवलोऽन्यथा ॥ २१ ॥
खदिरक्षीरवृक्षादिभेदाम्लकवलग्रहः ।
अरोचकास्यवैरस्यमलपूतिप्रसेकजित् ॥ २२ ॥
गण्डूषमथ कुर्वीत शीतेन पयसा मुहुः ।
कफकण्डूमलहरं मुखान्तःशुद्धिकारकम् ॥ २३ ॥
सुखोष्णोदकगण्डूषः कफारुचिमलापहः ।
दन्तजाड्यहरश्चापि मुखलाघवकारकः ॥ २४ ॥

निषेधः—

विषमूर्छामदार्तानां शोषिणां रक्तपित्तिनाम् ।
कुपिताक्षिमलक्षीणरूक्षाणां स न शस्यते ॥ २५ ॥
मुखप्रक्षालनं शीतपयसा रक्तपित्तजित् ।
मुखस्य पिडिकाशोषनीलिकाव्यङ्गनाशनम् ॥ २६ ॥
कुर्याद्वाऽपि कदुष्णेन पयसाऽपि विशोधनम् ।
कफवातहरं स्निग्धं मुखदोषविनाशनम् ॥ २७ ॥

१ ग. च । अपामार्गे धृ० । २ ग. च कदम्बे तु धृ० । ३ ग. प्रज्ञा श०।

अथ नस्यम्—

कटुतैलादि नस्यार्थे नित्याभ्यासेन योजयेत् ।
प्रातः श्लेष्मणि मध्याह्ने पित्ते सायं समीरणे ॥ २८ ॥
सुगन्धिवदनाः स्निग्धनिःस्वना विमलेन्द्रियाः ।
निर्वलीपलितव्यङ्गा भवेयुर्नस्यशीलिनः ॥ २९ ॥

अथाञ्जनम्—

सौवीरमञ्जनं नित्यं हितमक्ष्णोः प्रकीर्तितम् ।
लोचने भवतस्तेन मनोज्ञे सूक्ष्मदर्शने ॥ ३० ॥

अथाञ्जने निषेधः—

रात्रौ जागरितः श्रान्तश्छर्दितो भुक्तवांस्तथा ।
ज्वरातुरः शिरःस्नातो नाक्ष्णोरञ्जनमाचरेत् ॥ ३१ ॥
पञ्चरात्रान्नखश्मश्रुकेशलोमानि कृन्तयेत् ।
केशश्मश्रुनखादीनां कर्तनं संप्रसाधनम् ॥ ३२ ॥
पौष्टिकं धन्यमायुष्यं शौचं कान्तिकरं परम् ।
उत्पाटयेत्तु लोमानि नासाया न कदाचन ॥ ३३ ॥
तदुत्पाटनतो दृष्टेर्दौर्बल्यं त्वरया भवेत् ।

अथ केशप्रसाधनकरणम्—

केशपाशस्य कुर्वीत प्रसाधन्या प्रसाधनम् ॥ ३४ ॥
केशप्रसाधनं केश्यं रजोजन्तुमलापहम्[१] ।

अथाऽऽदर्शगुणाः—

आदर्शालोकनं प्रोक्तं मङ्गल्यं कान्तिकारकम् ॥ ३५ ॥
पुष्टिदं बल्यमायुष्यं पापालक्ष्मीविनाशनम् ।

व्यायामगुणाः—

लाघवं कर्मसामर्थ्यं दीप्तोऽग्निर्मेदसः क्षयः ॥ ३६ ॥
विभक्तघनगात्रत्वं व्यायामादुपजायते ।
व्यायामदृढगात्रस्य व्याधिर्नैवोपजायते ॥ ३७ ॥
विरुद्धं वा विदग्धं वा भुक्तं शीघ्रं विपच्यते ।
शीघ्रं भवन्ति नैतस्य वलीशिथिलतादयः ॥ ३८ ॥

---

१ क. °म् । अतथीदर्शनं ।

न चैनं सहसाऽऽक्रम्य जरा समधिरोहति ।
सामान्यो न जनः कश्चिदेनमाक्रष्टुमीहते ॥ ३९ ॥
शङ्कन्तेऽस्माच्च बलिनः पराभवमरातयः ।
स सदा गुणमाधत्ते बलिनां स्निग्धभोजिनाम् ॥ ४० ॥
वसन्ते शीतसमये सुतरां स हितो मतः ।
अन्यदाऽपि च कर्तव्यो बलार्धेन यथाबलम् ॥ ४१ ॥

अर्धबललक्षणम्—

हृदयस्थो यदा वायुर्वक्त्रं शीघ्रं प्रपद्यते ।
मुखशोषं च लभते तद्बलार्धस्य लक्षणम् ॥ ४२ ॥
किंवा ललाटे नासायां गात्रसंधिषु कक्षयोः ।
यदा संजायते स्वेदो बलार्धं तु तदा दिशेत् ॥ ४३ ॥

निषेधः—

भुक्तवान्कृतसंभोगः कासी श्वासी कृशः क्षयी ।
रक्तपित्ती क्षती शोथी न तं कुर्यात्कदाचन ॥ ४४ ॥
अतिव्यायामतः कासो ज्वरश्छर्दिः श्रमः क्लमः ।
तृष्णा क्षयः प्रतमको रक्तपित्तं च जायते ॥ ४५ ॥

अभ्यङ्गः—

अभ्यङ्गमाचरेन्नित्यं सर्वेष्वङ्गेषु यत्नतः ।
शिरःश्रवणपादेषु तं विशेषेण शीलयेत् ॥ ४६ ॥

तैलमाह—

सार्षपं गन्धतैलं च यत्तैलं पुष्पवासितम् ।
अन्यद्द्रव्ययुतं तैलं न दुष्यति कदाचन ॥ ४७ ॥
अभ्यङ्गो वातकफहृच्छ्रमशान्तिं बलं स्मृतिम् ।
निद्रां वर्णं मृदुत्वं च कुरुते दृष्टिपुष्टिकृत् ॥ ४८ ॥
स केश्यः शीलितो मूर्ध्नि कपालेन्द्रियतर्पणः ।
चक्षुष्पुष्टिप्रदः प्रोक्तः केशभूमिगदापहः ॥ ४९ ॥
न कर्णरोगो न मलो न च मन्या हनुग्रहः ।
नोच्चैः श्रुतिर्न बाधिर्यं स्यान्नित्यं कर्णपूरणात् ॥ ५० ॥

कर्णरसपूरणम्—

रसाद्यैः पूरणं कर्णे भोजनात्प्राक्प्रशस्यते ।
तैलाद्यैः पूरणं कर्णे भास्करेऽस्तमुपागते ॥ ५१ ॥
पादाभ्यङ्गस्तु तत्स्थैर्यनिद्रादृष्टिप्रसादकृत् ।
पादसुप्तिश्रमस्तम्भसंकोचस्फुटनप्रणुत् ॥ ५२ ॥
व्यायामक्षुण्णवपुषं पद्भ्यां संमर्दितं नरम् ।
व्याधयो नोपसर्पन्ति वैनतेयमिवोरगाः ॥ ५३ ॥

स्नेहावगाहनगुणाः—

स्नेहावगाहनं वातशमनं धातुपुष्टिदम् ।
अद्भिः संसिक्तमूलानां तरूणामिव पल्लवाः ॥ ५४ ॥
वर्धन्ते हि तथा नृणां स्नेहसिक्तास्तु धातवः ।

निषेधः—

नवज्वरी ह्यजीर्णी च नाभ्यक्तव्यः कथंचन ॥ ५५ ॥
तथा विरिक्तो वान्तश्च निरूढो यश्च मानवः ।
पूर्वयोः कृच्छ्रता व्याधेरसाध्यत्वमथापि वा ॥ ५६ ॥
शेषाणामामयानां च वह्नेः सादादयो गदाः ।
उद्वर्तनं कफहरं मेदोघ्नं शुक्रवर्धनम् ॥ ५७ ॥
बल्यं शोणितदं कान्तित्वक्प्रसादमृदुत्वकृत् ।
मुखलेपाद्दृढं वक्त्रं नेत्रं कान्तं सरोजवत् ॥ ५८ ॥
पिडकाव्यङ्गरहितं सुगन्धद्युति जायते ।

स्नानगुणाः—

दीपनं वृष्यमायुष्यं स्नानमोजोबलप्रदम् ॥ ५९ ॥
कण्डूमलश्रमस्वेदतन्द्रातृड्दाहपाप्मनुत् ।
बाह्यः सेकैस्तु शीताद्यैः रूष्माऽन्तर्याति पीडितः ॥ ६० ॥
नरस्य स्नानमात्रस्य दीप्यते तेन पावकः ।
शीतेन पयसा स्नानं रक्तपित्तप्रशान्तिकृत् ॥ ६१ ॥
तदेवोष्णेन तोयेन बल्यं वातकफप्रणुत् ।
शिरःस्नानमचक्षुष्यमत्युष्णेनाम्बुना सदा ॥ ६२ ॥
कफवातप्रकोपे तु हितं तच्च प्रकीर्तितम् ।
अशीतेनाम्भसा स्नानं पयःपानं युवस्त्रियः ॥ ६३ ॥

---

१ ग. पिण्डका° । २ ग. °गण्डयु° ।

एतद्भो मानवाः पथ्यं स्निग्धमल्पं च भोजनम् ।
यः सदाऽऽमलकैः स्नानं करोति स विनिश्चितम् ॥ ६४ ॥
वलीपलितनिर्मुक्तो जीवेद्वर्षशतं नरः ।

स्नाननिषेधः—

स्नानं ज्वरेऽतिसारे च नेत्रकर्णानिलार्तिषु ॥ ६५ ॥
आध्मानपीनसाजीर्णभुक्तवत्सु विगर्हितम् ।
स्नानस्यानन्तरं सम्यग्वस्त्रेण तनुमार्जनम् ॥ ६६ ॥
कान्तिप्रदं शरीरस्य कण्डूत्वग्दोषनाशनम् ।
कौशेयं चित्रवस्त्रं वा रक्तवस्त्रं तथैव च ॥ ६७ ॥
वातश्लेष्महरं तत्तु शीतकाले विधारयेत् ।
मेध्यं सुशीतं पित्तघ्नं काषायं वस्त्रमुच्यते ॥ ६८ ॥
तद्धारयेदुष्णकाले तच्चापि लघु शस्यते ।
शुक्लं तु शुभदं वस्त्रं शीतातपनिवारणम् ॥ ६९ ॥
न चोष्णं न च शीतं वा तत्तु वर्षासु धार्यते ।
यशस्यं धार्यमायुष्यं श्रीदमानन्दवर्धनम् ॥ ७० ॥
स्वच्छं वशीकरं हृद्यं नवं निर्मलमम्बरम् ।
कदाऽपि न जनैः सद्भिर्धार्यं मलिनमम्बरम् ॥ ७१ ॥
तत्तु कण्डूक्रिमिकरं ग्लान्यलक्ष्मीकरं परम् ।
पट्टवस्त्रं त्रिदोषघ्नं स्वच्यमानन्दवर्धनम् ॥ ७२ ॥
वशीकरं पवित्रं च शुक्रपुष्टिबलप्रदम् ।
कुङ्कुमं चन्दनं चापि कृष्णागुरुविनिश्रितम् ॥ ७३ ॥
उष्णं कफानिलहरं शीतकाले तदिष्यते ।
चन्दनं घनसारेण वालुकेन च मिश्रितम् ॥ ७४ ॥
सुगन्धि परमं शीतमुष्णकाले प्रशस्यते ।
चन्दनं घुसृणोपेतं मृगनाभिविमिश्रितम् ॥ ७५ ॥
न चोष्णं न च शीतं च वर्षाकाले प्रशस्यते ।
अनुलेपस्तृषामूर्छादौर्गन्ध्यश्रमदाहजित् ॥ ७६ ॥
सौभाग्यतेजस्त्वग्वर्णप्रीत्योजोबलवर्धनः ।
स्नानानर्हमनुष्याणामनुलेपोऽपि नो हितः ॥ ७७ ॥

भूषणगुणाः—

---

१ क. °र्तिशोनिषु । २ क. पुस्तके °न कुङ्कुमोपेतामिति पाठान्तरम् ।

सुगन्धिपुष्पपत्राणां धारणं कान्तिकारकम् ।
पापरक्षोग्रहहरं कामौजःश्रीविवर्धनम् ॥ ७८ ॥
भूषणैर्भूषयेदङ्गं यथायोग्यं विधानतः ।
शुचि सौभाग्यसंतोषदायकं काञ्चनं स्मृतम् ॥ ७९ ॥
ग्रहदृष्टिहरं पुष्टिकरं दुःस्वप्नाशनम् ।
पापदौर्भाग्यशमनं रत्नाभरणधारणम् ॥ ८० ॥
माणिक्यं तरणेः सुजातममलं मुक्ताफलं शीतगो-
र्माहेयस्य च विद्रुमं मरकतं सौम्यस्य गारुत्मतम् ।
देवेज्यस्य च पुष्परागमसुरामात्यस्य वज्रं शने-
र्नीलं निर्मलमन्ययोश्च गदिते गोमेदवैडूर्यके ॥ ८१ ॥
वासःस्रक्स्वर्णरत्नानां धारणं प्रीतिवर्धनम् ।
रक्षोघ्नं सुष्ठु चौजस्यं सौभाग्यकरमुत्तमम् ॥ ८२ ॥
सततं सिद्धियन्त्रस्य महौषध्यास्तथैव च ।
रोचनासर्षपादीनां मङ्गल्यानां च धारणम् ॥ ८३ ॥
आयुर्लक्ष्मीकरं रक्षोहरं मङ्गलदं शुचि ।
हिंस्रादिभयविध्वंसि वशीकरणमुत्तमम् ॥ ८४ ॥
देवगोविप्रवृद्धानां गुरूणां चैव पूजनम् ।
आयुष्यं वृद्धिदं पुण्यमलक्ष्मीकलिखण्डनम् ॥ ८५ ॥
ततो भोजनवेलायां कुर्यान्मङ्गलदर्शनम् ।
तस्य प्रदक्षिणं नित्यमायुर्लक्ष्मीविवर्धनम् ॥ ८६ ॥
लोकेऽस्मिन्मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः ।
हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाऽष्टमः ॥ ८७ ॥
पादुकारोहणं कुर्यात्पूर्वं भोजनतः परम् ।
पादरोगहरं वृष्यं चक्षुष्यं चाऽऽयुषे हितम् ॥ ८८ ॥
शरीरे जायते नॄणां वाञ्छा नित्यं चतुर्विधा ।
बुभुक्षाऽथ पिपासा च सुषुप्तिः सुरतस्पृहा ॥ ८९ ॥
भोजनेच्छाविघातात्स्यादङ्गमर्दोऽरुचिः श्रमः ।
तन्द्रा लोचनदौर्बल्यं धातुदाहो बलक्षयः ॥ ९० ॥
विघातेन पिपासायाः शोषः कण्ठास्ययोर्भवेत् ।
श्रवणस्यावरोधश्च रक्तशोषो हृदि व्यथा ॥ ९१ ॥
निद्राविघाततो जृम्भा शिरोलोचनगौरवम् ।
अङ्गमर्दश्च तन्द्रा च स्यादन्नापाक एव च ॥ ९२ ॥

भवेन्मूत्राशयेऽपाने मुष्कयोः श्वयथुर्यथा ।
मूत्ररोधः प्रमेहश्च वातकुण्डलिकादयः ॥ ९३ ॥
दृष्टेराच्छिन्नता शुक्राश्मरी शुक्रस्य धारणात् ।
बुभुक्षितो न योऽश्नाति तस्याऽऽधारेन्धनक्षयात् ॥ ९४ ॥
क्षामी भवति कायाग्निर्यथा चाग्निर्निरिन्धनः ।

आहारव्यवस्था—

आहारं पचति शिखी दोषामाहारवर्जितः पचति ।
दोषक्षये च धातून् धातुक्षेण्ये तथा प्राणान् ॥ ९५ ॥
आहारः प्रीणनः सद्यो बलकृद्देहधारणः ।
स्मृत्यायुःशक्तिवर्णौजःसत्त्वशोभाविवर्धनः ॥ ९६ ॥
याममध्ये न भोक्तव्यं यामयुग्मं न लङ्घयेत् ।
याममध्ये रसोत्पत्तिर्यामयुग्मे बलक्षयः ॥ ९७ ॥
उद्गारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गो यथोचितः ।
लघुता क्षुत्पिपासा च जीर्णाहारस्य लक्षणम् ॥ ९८ ॥
ज्वरितं ज्वरमुक्तं वा दिनान्ते भोजयेल्लघु ।
श्लेष्मक्षये प्रवृद्धोष्मा बलवाननलस्तदा ॥ ९९ ॥

अथाऽऽह चरकः—

सज्वरं विज्वरं वाऽपि मात्रया लघु भोजयेत् ।
विनापायेऽन्यथा तद्धि ज्वरवेगाभिवर्धनम् ॥ १०० ॥
आहारं तु रहः कुर्यान्निर्हारमपि सर्वदा ॥ १०१ ॥

निर्हारो मलमूत्रोत्सर्गः ।

उक्तं च—

आहारनिर्हारविहारयोगाः सदैव सद्भिर्विजने विधेयाः । इति ॥
रुचिः पाको बलं पुष्टिर्जायते चाऽऽमयक्षयः ।

अथ हेमपात्रम्—

* दोषहृद्दृष्टिदं पथ्यं बलौजःशुक्रकान्तिदम् ॥ २ ॥
यशस्यं निर्विकारं च हैमं भोजनभाजनम् ।

---

* ग. पुस्तकस्थमिदमर्धम् ।

---

१ ग. ॅविनाहारं च सर्वथा ।

अथ रौप्यम्—

रौप्यं भवति चक्षुष्यं पित्तहृत्कफवातकृत् ॥ ३ ॥

कांस्यपात्रम्—

कांस्यं बुद्धिप्रदं रुच्यं रक्तपित्तप्रसादनम् ।

अथ पैत्तलम्—

पित्तलं वातकृद्रूक्षमुष्णं कृमिकफप्रणुत् ॥ ४ ॥

अथ लोहपात्रम्—

आयसे कान्तपात्रे च भोजनं सिद्धिकारकम् ।
शोथपाण्डुहरं बल्यं कामलापहमुत्तमम् ॥ ५ ॥

ताम्रपात्रम्—

ताम्रपात्रं निषिद्धं स्यादामयप्रदमग्निजित् ।

मृन्मयपात्रम्—

शैलजे मृन्मये वाऽपि भोजनं श्रीनिकेतनम् ॥ ६ ॥

काष्ठपात्रम्—

दारूद्भवं विशेषेण रुचिदं श्लेष्मकारकम् ।

[* दलपात्रम्—

दाल्यं तु रोचनं वृष्यं दूषणं विषयानजित् ।]

जलपात्रम्—

जलपात्रं तु ताम्रस्य तदभावे मृदः शुभम् ॥ ७ ॥
हेमादीनामम्बुभाजां पात्राणां पूर्ववद्गुणाः ।
काचस्फटिकवैडूर्यपात्रं शीतलमुत्तमम् ॥ ८ ॥
अन्नं ब्रह्मा रसो विष्णुर्भोक्ता देवो महेश्वरः ।
इति संचिन्त्य भुञ्जानं दृष्टिदोषो न बाधते ॥ ९ ॥
या दृष्टिः सर्वभूतानां या च दृष्टिः स्वदोषजा ।
तद्दुष्टदृष्टिनाशाय नारदं संस्मरेत्पुमान् ॥ १० ॥
अञ्जनागर्भसंभूतं कुमारं ब्रह्मचारिणम् ।
दृष्टिदोषनिवृत्यर्थं हनुमन्तं स्मराम्यहम् ॥ ११ ॥

---

* चतुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थो ग. पुस्तकस्थः ।

हीनदीनक्षुधार्तानां ग्रामाद्यागतरोगिणाम् ।
कुक्कुटादिशुनां दृष्टिर्भोजने नैव शोभना ॥ १२ ॥
पितृमातृसुहृद्वैद्यपाककृद्धंसबर्हिणाम् ।
सारसस्य चकोरस्य भोजने दृष्टिरुत्तमा ॥ १३ ॥
आदौ रसान्समश्नीयात्कटुतिक्तकषायकान् ।
मध्ये मधुरमन्ते तु स्वाद्वम्ललवणान्भजेत् ॥ १४ ॥
प्राग्द्रवं पुरुषोऽश्नीयान्मध्ये तु कठिनं घनम् ।
अन्ते पुनर्द्रवाशी तु बलारोग्ये न मुञ्चति ॥ १५ ॥
आदौ द्रवं समश्नीयात्तत्राम्बु न पिबेद्बहु ।
मध्ये तु कठिने भक्ष्ये यथेष्टं शस्यते जलम् ॥ १६ ॥
अतिद्रुताशिताहारो गुणान्दोषान्न विन्दति ।
भोज्यं शीतमहृद्यं च स्याद्विलम्बितमश्नतः ॥ १७ ॥
अत्युष्णाग्निं बलं हन्ति शीतं शुष्कं च दुर्जरम् ।
अतिक्लिन्नं ग्लानिकरं युक्तियुक्तं च भोजनम् ॥ १८ ॥
मन्दस्तीक्ष्णो विषमः समश्च वह्निश्चतुर्विधः पुंसाम् ।
लघु मन्दे गुरु तीक्ष्णे स्निग्धं विषमे समे समं भोज्यम्॥१९॥

आदौ सूपाज्यभक्तं सकथिकमुदितं पायसं वाऽथ रम्यं
पक्वान्नं मध्यदेशे बहुविधपललं व्यञ्जनान्यत्र भोज्ये ।
अन्ते दुग्धं सिताढ्यं शृतमतुलरसं सान्नमत्यन्तमिष्टं
दध्यन्नं वा यथेच्छापरिकलितमिदं देशरीत्या विदध्यात् ॥१२०॥

एकं व्यञ्जनमास्वाद्य ततः प्रक्षालयेत्करम् ।
पुनरन्यत्प्रभुञ्जीत यथेच्छं नृपतिः सुखम् ॥ २१ ॥
एवमन्नं हि भुञ्जानः स्वादुत्वं लभते भृशम् ।
प्राप्नोति महतीं पुष्टिं क्रमशो धरणीपतिः ॥ २२ ॥
कथां रसालां शृणुयात्समये भोजनस्य हि ।
तया हृष्टहृदो भक्ष्यं भवत्येव गुणाधिकम् ॥ २३ ॥
भुञ्जानो न बहु ब्रूयान्न निन्देदपि किंचन ।
जुगुप्सितकथां नैव शृणुयादपि नो वदेत् ॥ २४ ॥
यथोक्तं भुङ्क्ष्व मा भैषीः तक्रं सलवणं पिब ।
तस्योपरि जलं किंचित्तस्योपरि न किंचन ॥ २५ ॥

फलान्यादौ समश्नीयाद्दाडिमादीनि बुद्धिमान् ।
विना मोचाफलं तद्वद्वर्जनीया च कर्कटी ॥ २६ ॥
बदरीबीजशालूककन्देक्षुप्रभृतीनि च ।
एवं भोज्यानि भिषजा न तु भुक्ते कदाचन ॥ २७ ॥
गुरु पिष्टमयं द्रव्यं तण्डुलान्पृथुकादिकान् ।
न जातु भुक्तवान्खादेन्मात्रां खादेद्बुभुक्षितः ॥ २८ ॥
कुक्षेर्भागद्वयं भोज्यैरद्भिरेकं प्रपूरयेत् ।
वायोः संचरणार्थाय चतुर्थमवशेषयेत् ॥ २९ ॥
ध्वाङ्क्षः स्वरान्विकुरुतेऽत्र पिकात्मजश्च
बभ्रुः शिखण्डितनयश्च भवेद्द्विहृष्टः ।
क्रौञ्चः प्रकुप्यति विरौति च ताम्रचूडः
छर्दिः शुकः प्रकुरुते विलपन्ति कीराः ॥ १३० ॥
हंसाः स्खलन्ति गतिषु प्रसभं चकोरो
धत्ते विरक्तिमचिरेण विलोक्य दृष्ट्या ।
अन्नाद्विषेण कलितादृत एव तेभ्यो
दत्त्वाऽल्पमन्नमथ पात्रगतात्ततोऽद्यात् ॥ १३१ ॥

[* अथ विषयुक्तम्—
भक्तं पर्युषितोपमं विषयुतं सूपो हरित्फेनिलो
मांसं नीरसनीलराजिरुगिति व्याशुष्यति व्यञ्जनम् ।
क्षीराद्यं तु पिशङ्गपीत+श्पुष्पं विगन्ध्यं वरं
ध्यामं मण्डलि चान्यदेवमुदितं वैरस्यवैवर्ण्ययुक् ॥

एवं विषयुक्तम् ।]

अन्यच्छुष्कान्नादिफलजलताम्बूलादि—
रसेनान्नस्य रसना प्रथमेनोपतर्पिता ।
न तथा स्वादमाप्नोति सेव्यमम्भस्ततो मुहुः ॥ ३३ ॥

अत्यम्बुपानान्न विपच्यतेऽन्नं निरम्बुपानाच्च स एव दोषः ।
तस्मान्नरो वह्निविवर्धनाय मुहुर्मुहुर्वारि पिबेद्भूरि ॥ ३४ ॥

* धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थो ग. पुस्तकस्थः । + धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थो ग. पुस्तकस्थः

१ क. °द्विसृष्टः । २ क. °ल्न्स्प° ।

भुक्तस्याऽऽदौ जलं पीतं कार्श्यमन्दाग्निदोषकृत् ।
मध्येऽग्निदीपनं श्रेष्ठमन्ते स्थौल्यकफप्रदम् ॥ ३५ ॥
तृषितस्तु न चाश्नीयात्क्षुधितो न पिबेज्जलम् ।
तृषितस्तु भवेद्गुल्मी क्षुधितश्च जलोदरी ॥ ३६ ॥
आचम्य जलयुक्ताभ्यां पाणिभ्यां चक्षुषी स्पृशेत् ।
भुक्त्वा पाणितलं घृष्ट्वा चक्षुषोर्यदि दीयते ॥ ३७ ॥
अचिरेणैव तद्वारि तिमिराणि व्यपोहति ।
शर्यातिं च सुकन्यां च च्यवनं शक्रमश्विनौ ॥ ३८ ॥
भोजनान्ते स्मरन्नक्ष्णोरङ्गुष्ठाग्राम्बु निक्षिपेत् ।
ततस्तु संस्मरेन्नित्यमगस्त्यादीन्मुनीन्स्पृशन् ॥
जठरं तेन तस्याऽऽशु भुक्तं पचति देहिनः ॥ ३९ ॥
अगस्तिं कुम्भकर्णं च शनिं च वडवानलम् ।
आहारपरिपाकार्थं स्मरामि च वृकोदरम् ॥ ४० ॥
भुक्तवानुपसेवेत तेनान्नं साधु तिष्ठति ।
अङ्गारकमगस्तिं च पावकं सूर्यमश्विनौ ॥ ४१ ॥
यश्चैतान्संस्मरेन्नित्यं भुक्तं तस्याऽऽशु जीर्यति ।
ततः संशीलयेन्मर्त्यस्ताम्बूलममृतोपमम् ॥ ४२ ॥
ताम्बूलपत्रं तीक्ष्णोष्णं रोचनं तुवरं सरम् ।
तिक्तं च पाचनं कामरक्तपित्तकरं लघु ॥ ४३ ॥
वश्यं श्लेष्मास्यदौर्गन्ध्यमलवातश्रमापहम् ।
पूगं स्यात्कफपित्तघ्नं तत्तु स्विन्नं त्रिदोषनुत् ॥ ४४ ॥
सरसं गुर्वभिष्यन्दि तद्दृशं वह्निनाशनम् ।
खदिरः कफपित्तघ्नश्चूर्णं वातबलासनुत् ॥ ४५ ॥
संयोगतो दोषहरं सौमनस्यं करोति च ।
मुखवैशद्यसौगन्ध्यकान्तिसौष्ठवकारकम् ॥ ४६ ॥
प्रभाते पूगमधिकं मध्याह्ने खदिरं तथा ।
निशायां तु तथा चूर्णं ताम्बूलं भक्षयेत्सदा ॥ ४७ ॥
यात्युच्चैर्नातिनीचैश्च पर्णानां दशकं वरम् ।
अर्धपूगं सखदिररक्तिकं योग्यचूर्णयुक् ॥ ४८ ॥
एतत्ताम्बूलमुचितं कामकृत्पाचनं सरम् ।
पर्णाधिक्यात्पित्तकरं पूगाधिक्यात्कफप्रदम् ॥ ४८ ॥

शुकहृत्खदिराधिक्यात्तस्मात्तदुचितं वरम् ।
आयुरग्रे यशो मूले लक्ष्मीर्मध्ये व्यवस्थिता ॥ ४९ ॥
तस्मादग्रं तथा मूलं मध्यं चास्य विवर्जयेत् ।
पर्णमूले भवेद्व्याधिः पर्णाग्रे चाऽऽयुषः क्षयः ॥
चूर्णपर्णं हरेल्लक्ष्मीः शिरा बुद्धिविनाशिनी ॥ ५० ॥

ताम्बूलगुणाः—

ताम्बूलं कटु तिक्तमुष्णमधुरं क्षारं कषायान्वितं
वातघ्नं कृमिनाशनं कफहरं दुर्गन्धिनिर्नाशनम् ।
वक्त्रस्याऽऽभरणं विशुद्धिकरणं कामाग्निसंदीपनं
ताम्बूलस्य सखे त्रयोदश गुणाः स्वर्गेऽपि ते दुर्लभाः ॥ ५१ ॥

निषेधः—

न नेत्रकोपे न च रक्तपित्ते क्षते न वाते न विषे न शोषे ।
मदात्यये नापि न मोहमूर्छाश्वासेषु ताम्बूलमुशन्ति वैद्याः ॥ ५२ ॥
आदौ विषोपमं पीतं द्वितीयं भेदि दुर्जरम् ।
तृतीयादि तु पातव्यं सुधातुल्यं रसायनम् ॥ ५३ ॥
शयनं चाऽऽसनं चाति न भजेन्न द्रवादिकम् ।
नाग्न्यातपौ न प्लवनं न यानं नापि वाहनम् ॥ ५४ ॥
व्यायामं च व्यवायं च धावनं भारमेव च ।
युद्धं गीतं च पाठं च मुहूर्तं भुक्तवांस्त्यजेत् ॥ ५५ ॥
भुक्त्वा शतपदं गच्छेच्छतपद्या तु जायते ।
अन्नसंघातशैथिल्यं ग्रीवाजानुकटीसुखम् ॥ ५६ ॥
भुक्त्वोपविशतस्तुन्दं शयानस्य बलं भवेत् ।
आयुश्चङ्क्रममाणस्य मृत्युर्धावति धावतः ॥ ५७ ॥
वामदिशायामनलो नाभ्यूर्ध्वस्थित इतो बलवान् ।
तस्मात्तु वामपार्श्वे शयीत भुक्तप्रपाकार्थम् ॥ ५८ ॥

मतान्तरम्—

मनागुत्तानशायी स्याद्भुक्त्वा दक्षिणशाय्यपि ॥ ५९ ॥
वामशायी ततोऽन्नस्य शैथिल्यं स्थैर्यपाङ्क्तिने* ।(?)

* "श्वासानष्टौ समुत्तानस्तान् द्विः पार्श्वे तु दक्षिणे । ततस्तद्द्विगुणान्वामे पश्चात्स्वप्याद्यथासुखम् । भोजनकुतूहलात् । इतीयं टिप्पनी स्थैर्यपङ्क्तिन इत्यत्र क. पुस्तके ।

१ ग. °ध्यं पर्णस्य व° ।

खट्वातूल्यादिगुणाः—

त्रिदोषशमनी खट्वा तूली वातकफापहा ॥ १६० ॥
भूशय्या बृंहणी वृष्या काष्ठशय्या तु वातला ।
भूशय्याशयनं हृद्यं पुष्टिनिद्राधृतिप्रदम् ॥ ६१ ॥
श्रमानिलहरं वृष्यं कफवातश्रमापहम् ।
प्रवातं रौक्ष्यवैवर्ण्यसुखकृद्दाहपित्तनुत् ॥ ६२ ॥
स्वेदमूर्छापिपासाघ्नमप्रवातमतोऽन्यथा ।
सुखं प्रवातं सेवेत ग्रीष्मे शरदि वा तथा ॥ ६३ ॥
निर्वातमायुषे सेव्यमारोग्याय सुखाय च ।

पूर्वादिवातगुणाः—

पूर्वानिलो गुरुश्चोष्णः स्निग्धः पित्तास्रदूषकः ॥ ६४ ॥
विदाही वातलः श्रान्तकफशोषवतां हितः ।
स्वादुः पटुरभिष्यन्दी त्वग्दोषार्तो विषक्रिमीन् ॥ ६५ ॥
संनिपातं ज्वरं श्वासमामवातं च कोपयेत् ।
दक्षिणः पवनः स्वादुः पित्तरक्तहरो लघुः ॥ ६६ ॥
वीर्येण शीतलो बल्यश्चक्षुष्यो न तु वातलः ।
पश्चिमः पवनस्तीक्ष्णः शोषणो बलहृल्लघुः ॥ ६७ ॥
मेदःपित्तकफध्वंसी प्रभञ्जनविवर्धनः ।
उत्तरो मारुतः शीतः स्निग्धो दोषप्रकोपकृत् ॥ ६८ ॥
क्लेदनः प्रकृतिस्थानां बलदो मधुरो मृदुः ।
ऐशानः कटुराग्नेयो रूक्षो दाहकरो मतः ॥ ६९ ॥
नैर्ऋतोऽतिप्रदाही स्यात्तिक्तो वायव्य उच्यते ।

व्यजनगुणाः—

व्यजनस्यानिलस्तृष्णास्वेदमूर्छाश्रमापहः ॥ ७० ॥
तालवृन्तभवो वातस्त्रिदोषशमनो मतः ।
वंशजव्यजनश्चोष्णो रक्तपित्तप्रकोपनः ॥ ७१ ॥
चामरो वस्त्रजातश्च मायूरो वेत्रजस्तथा ।
एते दोषाजितो वाताः स्निग्धा हृद्याः सुपूजिताः ॥ ७२ ॥
दिवा स्वापं न कुर्वीत यतोऽसौ स्यात्कफावहः ।
ग्रीष्मवर्ज्येषु कालेषु दिवा स्वप्नो निषिध्यते ॥ ७३ ॥

---

१ क. 'ढवक'। २ क. 'स्थानव'।

उचितो हि दिवास्वप्नो नित्यं येषां शरीरिणाम् ।
वातादयः प्रकुप्यन्ति तेषामस्वपतां दिवा ॥ ७४ ॥
व्यायामप्रमदाध्ववाहनरतान्क्लान्ताननतीसारिणः
शूलश्वासवतस्तृषापरिगतान्हिक्कामरुत्पीडितान् ॥
क्षीणान्क्षीणकफाञ्शिशून्मदहृतान्वृद्धान्रसाजीर्णिनो
रात्रौ जागरितान्नरान्निरशनान्कामं दिवा स्वापयेत् ॥७५॥
दिवा वा यदि वा रात्रौ निद्रा सात्मीकृता न यैः ।
तेषां स्वापवतां दोषो जाग्रतां वोपजायते ॥ ७६ ॥
भोजनानन्तरं निद्रा वातघ्नी कफपुष्टिकृत् ।
शयनं पित्तनाशाय वातनाशाय मर्दनम् ॥ ७७ ॥
वमनं कफनाशाय ज्वरनाशाय लङ्घनम् ।
आयुःक्षयभयाद्विद्वान्नाह्नि सेवेत कामिनीम् ॥ ७८ ॥
अवशो यदि सेवेत तदा ग्रीष्मवसन्तयोः ।
आस्या स्थौल्यारुचिश्लेष्मसौकुमार्यसुखप्रदा ॥ ७९ ॥
अध्वा वर्णश्लेष्ममेदःसौकुमार्यविनाशनः ।
यस्य चङ्क्रमणं नास्ति तस्य स्यादङ्गपीडनम् ॥ ८० ॥
तदायुर्बलमेधाग्निप्रदमिन्द्रियबोधनम् ।
उष्णीषं रुचिकृत्केश्यं रजोवातकफापहम् ॥ ८१ ॥
लघु तच्छस्यते यस्माद्गुरु पित्ताक्षिरोगकृत् ।
उपानद्धारणं नेत्र्यमायुष्यं पादरोगजित् ॥ ८२ ॥
सुखप्रचारमोजस्यं सदा वृष्यमुदीरितम् ।
पादाभ्यामनुपानद्भ्यां सदा चङ्क्रमणं नृणाम् ॥ ८३ ॥
अनारोग्यमनायुष्यमिन्द्रियघ्नमदृष्टिदम् ।
छत्रसंधारणं वर्षातपवातरजोहरम् ॥ ८४ ॥
श्रमघ्नं हितमक्ष्णोश्च मङ्गल्यमपि कीर्तितम् ।
सत्त्वोत्साहबलस्थैर्यशौर्यधैर्यविवर्धनम् ॥ ८५ ॥
अवष्टम्भकरं चापि भयघ्नं दण्डधारणम् ।
ऊर्ध्वाच्छादनसंयुक्ता शिबिका सर्ववल्लभा ॥ ८६ ॥
आस्या गुणकरी ज्ञेया दोषघ्नी च यशस्करी ।
वातश्लेष्मगदार्तानामहिता भ्रमकृत्तरिः ॥ ८७ ॥
पित्तानिलकरो हस्ती लक्ष्म्यायुःपुष्टिवर्धनः ।
घोटकारोहणं वातपित्ताग्निश्रमकृन्मतम् ॥ ८८ ॥

कफमेदोवर्णहरं हितं तद्बलिनां परम् ।
आतपः स्वेदमूर्छासृक्पित्ततृष्णाक्लमभ्रमान् ॥ ८९ ॥
दाहं विवर्णतां कुर्यादेताञ्छाया व्यपोहति ।
वृष्टिर्वृष्या हिमा बल्या निद्रालस्यविधायिनी ॥ ९० ॥
भयावहा मोहसम्यक्कफवातरुजाकरी ।
अग्निर्वातकफस्तम्भशीतवेपथुनाशनः ॥ ९१ ॥
आमाभिष्यन्दशमनो रक्तपित्तप्रकोपनः ।
धूमः पित्तानिलौ कुर्यात्सद्यः श्लेष्मकरश्च सः ॥ ९२ ॥
सतताध्ययनं वादः परतश्चावलोकनम् ।
सद्विद्याऽऽचार्यसेवा च बुद्धिमेध्यकरी शुभा ॥ १९३ ॥

इति योगतरङ्गिण्यां दिनचर्याकथनं नाम सप्तदशस्तरङ्गः ॥ १७ ॥

अथाष्टादशस्तरङ्गः ।

अथ रात्रिचर्या–

चत्वारीमानि कर्माणि संध्यायां वर्जयेद्बुधः ।
आहारं मैथुनं निद्रां पठनं च तुरीयकम् ॥ १ ॥
आहाराज्जायते व्याधिर्गर्भो रौद्रश्च मैथुनात् ।
निद्राया जायतेऽलक्ष्मीः पठनादायुषः क्षयः ॥ २ ॥
ज्योत्स्ना शीता स्मरानन्दप्रदा तृट्पित्तदाहजित् ।
ततो हीनगुणः कुर्यादवश्यायः कफानिलौ ॥ ३ ॥
तमो भयावहं मोहकफपित्तक्लमप्रदम् ।
बलिनो मनसो रोधात्क्रोधाद्वा ब्रह्मचर्यतः ॥ ४ ॥
नारीणां रतजत्वात्तु क्षीणं शुक्रं भवेन्नृणाम् ।
दौर्बल्यं मुखशोषश्च पाण्डुत्वं सदनं भ्रमः ॥ ५ ॥
क्लैब्यं शुक्राविसर्गश्च क्षीणशुक्रस्य लक्षणम् ।
अव्यवायान्मेहमेदोवृद्धिः शिथिलता तनोः ॥ ६ ॥
सेवनं योषितां कुर्याद्बुधो बुद्ध्वा रतिक्रमम् ।
बाला योग्याऽधिरूढा च अनुरागविभावनात् ॥ ७ ॥

---

१ क. °मभ्रमा° । २ ग. °यापहा मोहितस्य कफ° । ३ ग. °चार्यसे° । ४ ग. °भेषाक° ।

बालेति गीयते नारी यावद्वर्षाणि षोडश ।
द्वात्रिंशद्वर्षपर्यन्तं तरुणी तदनन्तरम् ॥ ८ ॥
पञ्चाशद्वर्षपर्यन्तमधिरूढा ततः परम् ।
वृद्धा तत्परतो ज्ञेया सुरतोत्सववर्जिता ॥ ९ ॥
निदाघशरदोर्बाला हिता विषयिणे भवेत् ।
हेमन्ते शिशिरे योग्या प्रौढा वर्षावसन्तयोः ॥ १० ॥
नित्यं वा सेव्यमाना हि बाला वर्धयते बलम् ।
क्षयं नयति योग्या स्त्री प्रौढा जनयते जराम् ॥ ११ ॥
सद्यो मांसं नवं चान्नं बाला स्त्री क्षीरभोजनम् ।
घृतमुष्णोदकस्नानं सद्यः प्राणकराणि षट् ॥ १२ ॥
पूतिमांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कस्तरुणं दधि ।
प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यः प्राण*हराणि षट् ॥ १३ ॥
वृद्धोऽपि तरुणीं गत्वा तरुणत्वमवाप्नुयात् ।
वयोधिकां स्त्रियं गत्वा तरुणः स्थविरायते ॥ १४ ॥

देशविशेषजातस्त्रीस्वभावः—

रूक्षाङ्गी बहुभोजनी चलमतिर्गीतप्रिया वातला
शैलाम्भोनिधिपार्श्वदेशवनिता प्रायो भवेदीदृशी ।
वर्षायां कुसुमागमे च बहुशः सेव्या परं प्रीतिदा
गुर्वी हारसुगन्धिमाल्यवसना स्निग्धाऽङ्गरागादितः ॥ १५ ॥
व्यक्तग्रन्थिरहर्निशं च सकले गात्रे वहन्त्युष्णता-
मम्भोजप्रसवारुणोत्तमकला शीताऽनिलप्रेयसी ।
सौराष्ट्रवङ्गकलिङ्गसिन्धुयुवतिः कामं भवे[३]त्पित्तला
हेमन्ते शिशिरे नरैरनुदिनं सेव्या यथा काङ्क्षया ॥ १६ ॥
ज्ञेया कोकिलकाकली मृदुरवा नन्दैषिणी शीतला
निद्रालुश्च शिरीषकोमलतनुः स्निग्धानना श्लेष्मला ।
वङ्गस्त्री हठकामरूपतरुणी सुस्निग्धकेशी भवे-
द्गन्तव्या शरदि प्रदिष्टमदना ग्रीष्मेऽपि पुंभिर्वरैः ॥ १७ ॥
सेवेत कामतः कामं तृप्तो वाजीकृतां हिमे ।
प्रकामं तु निषेवेत मैथुनं शिशिरागमे ॥ १८ ॥

* 'प्राणशब्दः शक्तिबलवाचको न तु जीववाचकः' इयं टिप्पनी क पुस्तकस्था ।

१ क. °ङ्गुमालिनी बलवती गीत°। २ ग. गुर्वाहा°। ३ क °वेच्छीतला । ४ क. °ना कोमला ।
५ क. प्रभुरमना । ६ ग. कामिनी कामं बला वाजीकृतो हि° ।

दिनमर्यादामाह—

त्र्यहाद्वसन्तशरदोः पक्षाद्वृष्टिनिदाघयोः ।
शीते रात्रौ दिवा ग्रीष्मे वसन्ते तु दिवा निशि ॥ १९ ॥
वर्षासु जलदध्वाने शरत्सु सरसः स्मरः ।
रजस्वला व्याधिमती विशेषाद्योनिरोगिणी ॥ २० ॥
वयोधिका च निष्कामा मलिना गर्भिणी तथा ।
एतासां संगमात्प्राहुर्वैगुण्यानि बहूनि च ॥ २१ ॥
गर्भिणी सप्तमान्मासादुपरिष्टान्निषिध्यते ।
संप्राप्ते त्वष्टमे मासि मैथुनं परिवर्जयेत् ॥ २२ ॥
[* यदि गच्छति दुर्मेधाः काममोहाच्च यो जनः ।
अन्धो मूकोऽथ बधिरो जायते कुब्ज एव च ॥ २३ ॥]

निषेधः—

अत्याशितोऽधृतिः क्षुद्वान्व्यथिताङ्गः पिपासितः ।
बालो वृद्धोऽन्यवेगार्तस्त्यजेद्रोगी च मैथुनम् ॥ २३ ॥
शूलकासज्वरश्वासकार्श्यपाण्ड्वामयक्षयाः ।
अतिव्यवायाज्जायन्ते रोगाश्चाऽऽक्षेपकादयः ॥ २४ ॥
आयुष्मन्तो मन्दजरावपुर्वर्णबलान्विताः ।
स्थिरोपचितमांसाश्च भवन्ति स्त्रीषु संयुताः ॥ २५ ॥
स्नानं सशर्करं क्षीरं रसा भक्ष्याश्च गौडिकाः ।
व्यजनं स्वप्नसेवा च व्यवायान्ते हिताः सदा ॥ २६ ॥
रात्रौ जागरणं रूक्षं कफदोषविषार्तिजित् ।
निद्राऽनुसेविता काले धातुसाम्यमतन्द्रताम् ॥ २७ ॥
पुष्टिवर्णबलोत्साहदीप्तवह्नीन्करोति च ॥ २८ ॥
सवितुरुदयकाले प्रसृतीः सलिलस्य पिबेदष्टौ ।
रोगजरापरिमुक्तो जीवेद्वर्षशतं साग्रम् ॥ २९ ॥

अस्य जलपानस्योपक्रमकालो रात्रेश्चतुर्थप्रहरप्रवेशः ।

तथा च भोजः—

पिबति पर्युषितं जलमन्वहं तिमिरवांश्चरमप्रहरे निशः ।
यदि तदा लभते स तु गारुडीं दृशमपास्तसमस्तगदो नरः ॥३०॥

---

* मनुश्चिह्नान्तर्गतोऽयं श्लोको ग. पुस्तकस्थः ।

एतज्जलपानकालमर्यादा सूर्योदयातिसंनिहितः प्राक्कालः ।

तथा च ग्रन्थान्तरे—

अम्भसः प्रसृतीरष्टौ रवावनुदिते पिबेत् ।
नवनागबलं प्राप्य जीवेद्वर्षशतं नरः ॥ ३१ ॥

सलिलस्यात्र पर्युषितस्य ग्रहणं भोजवचनानुसारतः ।

विगतघननिशीथे प्रातरुत्थाय नित्यं
पिबति खलु नरो यो घ्राणरन्ध्रेण वारि ।
स भवति मतिपूर्णश्चक्षुषा तार्क्ष्यतुल्यो
वलिपलितविहीनः सर्वरोगैर्विमुक्तः ॥ ३२ ॥

निशीथोऽत्र निशान्धकारः । मात्राप्रसृतित्रयम् ।

उक्तं च भोजेन—

'प्रसृतित्रयमम्भसः पिबेन्मनुजो नासिकया समाहितः' ॥ इति ।

स्नेहे पीते क्षतेऽशुद्धावाध्माते स्तिमितोदरे ।
हिक्कायां कफवातोत्थे व्याधौ तद्वारि वारयेत् ॥ ३३ ॥

इति रात्रिचर्यागुणाः ।

इति योगतरङ्गिण्यां रात्रिचर्या नामाष्टादशस्तरङ्गः ॥ १८ ॥

अथैकोनविंशस्तरङ्गः ।

अथ द्रव्यरसविपाकादिवर्णनम्—

द्रव्यमेव रसादीनां श्रेष्ठं ते हि तदाश्रयाः ।
पञ्चभूतात्मकं तत्तु क्ष्मामधिष्ठाय जायते ॥ १ ॥
अम्भोयोन्यग्निपवननभसां समवायतः ।
तन्निर्वृत्तिर्विशेषश्च व्यपदेशस्तु भूयसा ॥ २ ॥
तस्मान्नैकरसं द्रव्यं भूतसंघातसंभवात् ।
द्रव्ये रसो गुणो वीर्यं विपाकः शक्तिरेव च ॥ ३ ॥
संबन्धेन क्रमादेताः पञ्चावस्थाः प्रकीर्तिताः ।
क्वचिद्रसा गुणाः क्वापि वीर्यं पाकः क्वचित्क्वचित् ॥ ४ ॥

---

१ क. क्षवेऽशु°।

क्वचित्प्रभावः स्वं कर्म द्रव्यस्थो विदधाति हि ।
रसाः स्वाद्वम्ललवणतिक्तोषणकषायकाः ॥ ५ ॥
षड्द्रव्यमाश्रितास्ते तु यथापूर्वं गुणावहाः ।

मधुरगुणाः—

रसो हि मधुरः शीतो धातुस्तन्यबलप्रदः ॥ ६ ॥
चक्षुष्यो वातपित्तघ्नः कुर्यात्स्थौल्यमलक्रिमीन् ।
बालवृद्धक्षतक्षीणवर्णकेशेन्द्रियौजसाम् ॥ ७ ॥
प्रशस्तो बृंहणः कण्ठ्यो गुरुः संघातकृन्मतः ।
सोऽतियुक्तो ज्वरश्वासगलगण्डार्बुदक्रिमीन् ॥ ८ ॥
स्थौल्याग्निमान्द्यमेहांश्च कुर्यान्मेदः कफामयान् ।

अथाम्लरसः—

रसोऽम्लः पाचनो रुच्यः पित्तश्लेष्मप्रदो लघुः ॥ ९ ॥
लेखनोष्णो बहिः शीतः क्लेदनः पवनापहः ।
स्निग्धस्तीक्ष्णरसः शुक्रविबन्धानाहहृद्विहा ॥ १० ॥
हर्षणो रोमदन्तानामक्षिभ्रुवनिकोचनः ।
सोऽतियुक्तो भ्रमं कुर्यात्तृड्दाहतिमिरज्वरान् ॥ ११ ॥
कण्डूपाण्डुत्ववीसर्पस्फोटविस्फोटकुष्ठकृत् ।

लवणरसः—

लवणः शोधनो रुच्यः पाचनः कफपित्तदः ॥ १२ ॥
पुंस्त्ववातहरः कायशैथिल्यमृदुताकरः ।
बलघ्न आस्यजलदः कपोलगलदाहकृत् ॥ १३ ॥
सोऽतियुक्तोऽक्षिपाकास्रपित्तकोपक्षतादिकृत् ।
वलीपलितखालित्यकुष्ठवीसर्पतृट्प्रदः ॥ १४ ॥

अथ तिक्तः—

तिक्तः शीतस्तृषामूर्छाज्वरपित्तकफाञ्जयेत् ।
कृमिकुष्ठविषक्लेददाहरक्तकफापहः ॥ १५ ॥
रुच्यः स्वयमरोचिष्णुः कण्ठस्तन्यास्यशोधनः ।
वातलोऽग्निकरो नासाशोषणो रूक्षको लघुः ॥ १६ ॥
सोऽतियुक्तः शिरःशूलमन्यास्तम्भश्रमार्तिकृत् ।
कम्पमूर्छातृषाकारी बलशुक्रक्षयप्रदः ॥ १७ ॥

कटुरसः–

कटुकः पित्तलः श्लेष्मकृमिकण्डूविषापहः ।
आग्नेयो वातलः स्तम्भमेदस्थौल्यहरो लघुः ॥ १८ ॥
अश्रुदो नासिकाक्षस्य जिह्वाग्रे द्विजकोपतः ।
दीपनः पाचनो रुच्यो नासिकाशोषणः परः ॥ १९ ॥
क्लेदमेदोवसामज्जशकृन्मूत्रोपशोषणः ।
स्रोतःप्रकाशको रुच्यो मेध्यो वर्चोविवृद्धिकृत् ॥ २० ॥
सोऽतियुक्तो भ्रमास्योष्ठतालुशोषातिदाहदः ।
कण्ठादिपीडामूर्छातृट्कम्पदो बलशुक्रहृत् ॥ २१ ॥

कषायः–

कषायो रोपणो ग्राही शोषणो वातकोपनः ।
कफशोणितपित्तघ्नो रूक्षः शीतो गुरुर्मतः ॥ २२ ॥
त्वक्प्रसादन आमस्य स्तम्भनः परमो मतः ।
जिह्वाजाड्यकरः कण्ठस्रोतसां च विबन्धकृत् ॥ २३ ॥
सोऽतियुक्तो ग्रहाध्मानहृत्पीडाक्षेपणादिकृत् ।

अथ गुणाः–

लघुर्गुरुस्तथा स्निग्धो रूक्षस्तीक्ष्ण इति क्रमात् ॥ २४ ॥
नभोभूवारिवातानां वह्नेश्चैते गुणा मताः ।

अथ गुणागुणाः–

लघु पथ्यं परं प्रोक्तं कफघ्नं शीघ्रपाकि च ॥ २५ ॥
गुरु वातहरं पुष्टिश्लेष्मकृच्चिरपाकि च ।
स्निग्धं कफकरं वातहरं वृष्यं बलावहम् ॥ २६ ॥
रूक्षं परं कफहरं समीरणकरं वरम् ।
तीक्ष्णं पित्तकरं प्रायो लेखनं कफवातहृत् ॥ २७ ॥

अथ वीर्यम्–

वीर्यमुष्णं तथा शीतं प्रायशो द्रव्यसंयुतम् ।
यत्सर्वमग्नीषोमीयं दृश्यते भुवनत्रयम् ॥ २८ ॥

---

१ ग. स्तम्यमे° । २ ग. °को रूक्षो मे° । ३ ग. °संश्रित° ।

अथैतद्गुणाः—

उष्णं वातकफध्वंसि पित्तं तु तनुतेतराम् ।
शीतं वातकफातङ्कान्कुरुते पित्तहृत्परम् ॥ २९ ॥

अथ विपाकः—

मिष्टः पटुश्च मधुरमम्लोऽम्लं पच्यते रसः ।
कटुतिक्तकषायाणां पाकः स्यात्प्रायशः कटुः ॥ ३० ॥

अथ विपाकगुणाः—

श्लेष्मकृन्मधुरः पाको वातपित्तहरो मतः ।
अम्लस्तु कुरुते पित्तं वातश्लेष्मगदापहः ॥ ३१ ॥
कटुः करोति पवनं कफपित्तं च नाशयेत् ।

अथ प्रभावः—

प्रभावस्तु यथा धात्री लकुचस्य रसादिभिः ॥ ३२ ॥
समाऽपि कुरुते दोषत्रितयस्य विनाशनम् ।
क्वचित्तु केवलं द्रव्यं कर्म कुर्यात्प्रभावतः ॥ ३३ ॥
ज्वरं हन्ति शिखाबद्धा सहदेवीजटा यथा ।

अथ विशेषमाह—

मधुरं श्लेष्मलं सर्वमृते शालेः पुरातनात् ॥ ३४ ॥
मुद्गाद्गोधूमतः क्षौद्रात्सिताया जाङ्गलामिषात् ।
अम्लः पित्तकरः प्रायो विना धात्रीं च दाडिमीम्॥ ३५ ॥
लवणं प्रायशो दूषि नेत्रयोः सैन्धवं विना ।
प्रायः कटुस्तथा तिक्तमवृष्यं वातकोपनम् ॥ ३६ ॥
शुण्ठीकृष्णारसोनानि पटोलममृतां विना ।
प्रायशस्तम्भनं प्रोक्तं कषायमभयां विना ॥ ३७ ॥
सामान्येनात्र निर्दिष्टा गुणाः षड्रससंभवाः ।
रसानां योगतोऽपि स्यादन्य एव गुणोदयः ॥ ३८ ॥

रसभेदा यथा—

संयोगाः सप्तपञ्चाशत्कल्पना तु त्रिषष्टिधा ।
रसानां यौगिकत्वेन यथास्थूलमुदाहृताः ॥ ३९ ॥
एकैकहीनांस्तान्पञ्च दश यान्ति रसा द्विके ।
त्रिके स्वादर्दशाम्लः षट् त्रीन्पटुस्तिक्त एककम् ॥ ४० ॥

चतुष्के तु दश स्वादुश्चतुरोऽम्लः पटुः सकृत् ।
पञ्चकेष्वेकमेवाम्लो मधुरः पञ्च सेवते ॥ ४१ ॥
द्रव्यमेकं षडास्वादमसंयुक्ताश्च षड्रसाः ॥ ४२ ॥
षट्पञ्चकाः षट् च पृथग्रसाः स्युश्चतुर्द्विकौ पञ्चदशप्रकारौ ।
भेदात्त्रिका विंशतिरेकमेव द्रव्यं षडास्वादमिति त्रिषष्टिः॥ ४३ ॥
ते रसानुरसतो रसभेदास्तारतम्यपरिकल्पनया च ।
संभवन्ति गणनां समतीता दोषभेषजवशादुपयोज्याः ॥ ४४ ॥

अथ रसोत्पत्तिहेतुभूतानि—

क्ष्माम्भोऽग्निक्ष्माम्बुतेजःखवाय्वग्न्यनिलगोनिलैः ।
द्वयोल्बणैः क्रमाद्भूतैर्मधुरादिरसोद्भवः ॥ ४५ ॥

इति योगतरङ्गिण्यां द्रव्यरसविपाकादिवर्णनं नामैकोनविंशस्तरङ्गः ॥ १९ ॥

[Also See page 228]

अथ विंशस्तरङ्गः ।

अथ जलगुणागुणकथनम् ।

दिव्यं भौममिति प्रोक्तं पानीयं द्विविधं बुधैः ।
दिव्यं चतुर्धा गदितं तौषारं हिमजं तथा ॥ १ ॥
धाराजं करकाजातमिति धारं पुनर्द्विधा ।
गाङ्गं समुद्रजं चेति गाङ्गं श्रेष्ठतमं तयोः ॥ २ ॥
आकाशगङ्गासंभूतं जलमादाय दिग्गजाः ।
मेघैरन्तरिता वृष्टिं कुर्वन्तीति सतां वचः ॥ ३ ॥
युक्त्याऽन्तरिक्षे विधृतं न स्पृष्टं क्षितिमण्डलम् ।
स्थापयेन्मृन्मये पात्रे राजते हेमजेऽथ वा ॥ ४ ॥
शाल्यन्नं येन संसिक्तं विकृतिं नैव गच्छति ।
तद्गाङ्गं सर्वदोषघ्नं ज्ञेयं सामुद्रमन्यथा ॥ ५ ॥
आश्विने मासि सामुद्रं गुणैर्गाङ्गमिवाऽऽदिशेत् ।

अथ सामान्यवारिगुणाः—

पानीयं शीतलं हृद्यं हन्ति पित्तं विषं क्रमीन् ॥ ६ ॥

---

१ क. °मं पयः । आ° । २ क. °भूस न ।

दाहाजीर्णश्रमरुच्छर्दिमदमूर्छाभिवात्ययान् ।
तृण्मोहमेदोमेहांश्च मोहपाण्डुगलामयान् ।
तन्द्राक्लमभ्रमालस्यारुचीश्च बलकृत्परम् ॥ ७ ॥
पानीयं श्रमनाशनं क्लमहरं मूर्छापिपासापहं
तन्द्रास्वप्नविनाशनं बलकरं स्याज्जीवनं तर्पणम् ।
हृद्यं गुप्तरसं ह्यजीर्णशमनं चैकान्तपथ्यं परं
शीतं दिव्यमृतोपमं रसगणानां कारणं छर्दिहृत् ॥ ८ ॥

अथ सामान्यदिव्यवारिगुणाः—

दिव्यं त्वनिर्देश्यरसं जीवनं तर्पणं लघु ।
रसायन तृषामूर्छातन्द्रादाहक्लमापहम् ॥ ९ ॥
सदा सौम्यगुणं बल्यं मदभिन्नत्रिदोषहृत् ।
आश्वासं[3] जननं ह्लादि श्रमभ्रमतिबुद्धिदम् ॥ १० ॥

अथ तौषारम्—

अपि नद्याः समुद्रान्ते वह्नेराप: समुत्थिताः ।
धूमावयवनिर्मुक्तास्तुषाराख्यास्तु ताः स्मृताः ॥ ११ ॥
अपथ्याः प्राणिनां प्रायो भूरुहाणां तु ता हिताः ।
तौषारं वातलं शीतं रूक्षं पित्तकफापहम् ।
गलगण्डरुगाध्मानकण्डूकृत्तृप्तिकारकम् ॥ १३ ॥

अथ हिमजलम्—

हिमवच्छिखरादिभ्यो द्रवीभूयाभिवर्षति ।
हिमं यदम्भस्तद्धैमं प्रवदन्ति भिषग्वराः ॥ १४ ॥
हैमं गुरुतरं शीतं पित्तनुद्वातवर्धनम् ।
तर्पणं ह्लादि बलकृदपथ्यं वातरोगिणाम् ॥ १५ ॥

अथ धाराजलम्—

धारं भूमावपतितं दिव्यं तत्सर्वदोषनुत् ।
पथ्यं विशेषात्कर्णाक्षिनासारोगवतां नृणाम् ॥ १६ ॥

---

१ ग. °श्च मेह° । २ क. °मभ्रमा° । ३ क. °श्वादज° । ४ ग. °हृत्सुपथ्यं ।

अथ करकाजलम्—

करकाजं जलं रूक्षं शिशिरं गुरु वातलम् ।
विशदं कफकृद्बल्यं पित्तश्रममदार्तिजित् ॥ १७ ॥

अथ भौमलक्षणगुणागुणाः—

दिव्यं तु भूमिपतितं भौममित्यभिधीयते ।
भौमं त्वनेकधा तोयं नादेयादिविभेदतः ॥ १८ ॥
दिव्याभावे तु तत्पेयं विचार्य च गुणागुणान् ।

अथ सामान्यनदीजलगुणागुणाः—

नादेयं दीपनं रूक्षं वातलं लघुलेखनम् ॥ १९ ॥
पित्तघ्नं नातिकफकृत्पुष्टिकृद्बलवर्धनम् ।

अथ विशेषः—

नद्यः शीघ्रवहा लघ्व्यः सर्वा याश्चामलोदकाः ॥ २० ॥
मन्दगाः कलुषा गुर्व्यो याश्च शैवलसेविताः ।

अथ हिमालयोद्भूतनदीवारिगुणागुणाः—

हिमवत्प्रभवाः पथ्या नद्यस्तद्भूतपाथसः ॥ २१ ॥
गङ्गाशतद्रुशरयूयमुनाद्या गुणोत्तमाः ।
ईषत्पित्तकराः स्वच्छाः पुण्या वातकफापहाः ॥ २२ ॥
यामुनं किंचिदलघु पाथः किमपि वातलम् ।

अथ मलयजनदीजले गुणागुणाः—

मलयाचलजा नद्यो लघ्व्यः शीघ्रवहा हिताः ॥ २३ ॥
कृतमालाताम्रपर्णीप्रमुखा विमलोदकाः ।
स्थिरास्तदुद्भवा एव कुर्वन्ति श्लीपदापचीः ॥ २४ ॥
शोफपादशिरःकण्ठगलरोगार्बुदक्रिमीन् ।

अथ सह्यजनदीगुणागुणाः—

सह्यशैलभवा नद्यो वेणीगोदावरीमुखाः ॥ २५ ॥
कुर्वन्ति प्रायशः कुष्ठमीषद्वातकफापहाः[1] ।

अथ विन्ध्यजनदीगुणागुणाः—

विन्ध्यजाः सरितः क्षिप्रा रेवाद्याः पाण्डुकुष्ठदाः ॥ २६ ॥

---

१ घ. °फापहाः ।

बलप्रदा रक्तपित्तजठरानाहशूलदाः ।

अथ पारियात्रजनदीगुणागुणाः—

पारियात्रोद्भवा नद्यो देशकालविशेषतः ॥ २६ ॥
सात्म्यासात्म्यविशेषाच्च कुर्वन्ति च गुणागुणान् ।

अथ तडागोद्भूतनदीगुणागुणाः—

पथ्यास्तडागजा नद्यस्त्रिदोषघ्न्यो बलावहाः ॥ २८ ॥
तुष्टिपुष्टिप्रभामेधाकर्त्र्यो नेत्रगदापहाः ।

अथ कन्दरोद्भूतनदीगुणागुणाः—

दरीजाः कुष्ठजक्ष्वाविश्लीपदश्लेष्मरोगदाः ।
गुर्व्यो बलवतां पथ्या बलदा गलगण्डदाः ॥ २९ ॥

अथ मरूद्भूतनदीगुणागुणाः—

मरुजाः सरितो बल्या वह्निपौरुषकान्तिदाः ।
ईषत्कफकरा लघ्व्यो मधुरा वातपित्तहाः ॥ ३० ॥

अथ पूर्वदक्षिणपश्चिमसमुद्रगाणां सरितां गुणागुणाः—

पूर्वसागरगा नद्यो मन्दगा गुरुपाथसः ।
कफकण्डूप्रमेहार्शःप्रदाः पित्तास्रशुद्धिदाः ॥ ३१ ॥
दक्षिणोदधिगा नद्यो वातश्लेष्मबलप्रदाः ।
पित्तास्रमदमूर्छाघ्न्यो मधुरास्तुष्टिदाः पराः ॥ ३२ ॥
पश्चिमोदधिगा नद्यो गोमतीनर्मदादयः ।
पथ्या वातास्रपित्तघ्न्यो बल्याः कण्डूकफावहाः ॥ ३३ ॥

अथ कूपवारिगुणागुणाः—

भूमौ खातोऽल्पविस्तारो गाम्भीर्येणाधिको भृशम् ।
इष्टकादिनिबद्धश्च स कूप इति कीर्त्यते ॥ ३४ ॥
कौपं श्लेष्महरं क्षारं पित्तलं दीपनं लघु ।
पानीयं तु तदक्षारं बलकारि त्रिदोषनुत् ॥ ३५ ॥

---

१. ग. °कण्डास्तृषिर्भ्रौ° ।

अथ सारसाम्बुगुणागुणाः-

मद्याः शैलवराद्वाऽपि स्रुतमेकत्र संस्थितम् ।
कुमुदाम्भोजसंछन्नं वारि सारसमुच्यते ॥ ३६ ॥
सारसं मधुरं बल्यं तृष्णाघ्नं तु वरं लघु ।
ईषत्कफप्रदं पित्तसमीरशमनं परम् ॥ ३७ ॥

अथ तडागजलगुणागुणाः-

प्रशस्तभूमिभागस्थं नैकसंवत्सरे स्थितम् ।
मुनिभिः कीलितं तोयं तडागमिति कीर्त्यते ॥ ३८ ॥
ताडागं वातलं स्वादु तुवरं कटुपाकि च ।
कफघ्नं वह्निजननं मतिकान्तिप्रदं परम् ॥ ३९ ॥

अथ वापीजलगुणागुणाः-

पाषाणैरिष्टिकाभिर्वा बद्धास्या खातकूपवत् ।
वापी सा खलु विज्ञेया कृतसोपानपद्धतिः ॥ ४० ॥
वाप्यं पित्तकरं क्षारं कटु वातकफापहम् ।

अथ निर्झरजलम्-

शैलसानुस्रवद्वारिप्रवाहो निर्झरो मतः ॥ ४१ ॥
स तु प्रस्रवणश्चापि तज्जलं नैर्झरं मतम् ।
नैर्झरं लेखनं हृद्यं कफघ्नं दीपनं लघु ॥ ४२ ॥

अथौद्भिदं जलम्-

विदार्य भूमिं निम्नां यन्महत्या धारया स्रवेत् ।
तत्तोयमौद्भिदं नाम प्राक्तना भिषजो जगुः ॥
औद्भिदं लघु पित्तघ्नमविदाह्यग्निवर्धनम् ॥ ४३ ॥

अथ चौण्ड्यजलम्-

अश्मादिभिरबद्धो यः सतीर्थो वापिकाकृतिः ।
खातैश्चौण्डिरिति ख्यातस्तदम्भश्चौण्ड्यमीर्यते ॥ ४४ ॥
चौण्ड्यमग्निप्रदं रूक्षं स्वादु श्लेष्मकरं न च ।

---

१ ग. °स्वरोषित° । २ क. °ननमति° । ३ ग. °तशुष्कि° ।

अथ केदारजलम्—

केदारं क्षेत्रमित्युक्तं केदारं तज्जलं मतम् ॥ ४५ ॥
कैदारं स्वादु्भिष्यन्दि विपाके गुरु दोषलम् ॥

अथ पल्वलजलम्—

अल्पं सरः पल्वलं स्यात्तज्जलं पल्वलं मतम् ॥ ४६ ॥
पाल्वलं तद्बुद्धिष्टं विशेषात्सर्वदोषकृत् ।

अथ चन्द्रकान्तजलम्—

चन्द्रकान्तजलं रूक्षं लघु पित्तविषास्रजित् ॥ ४७ ॥
ग्लानिमूर्छावमिभ्रान्तिमेदोदाहहरं परम् ।

अथ हंसोदकम्—

नूतने स्थापिते कुम्भे दिव्यं वा भौममम्बु वा ॥ ४८ ॥
दिवा दिवाकरकरैर्निशाकरकरैर्निशि ।
जुष्टं हंसोदकं तच्च स्निग्धं दोषत्रयापहम् ॥ ४९ ॥
अनभिष्यन्दि निर्दोषमान्तरिक्षजलोपमम् ।
बल्यं रसायनं नेत्र्यं शीतं लघु सुधासमम् ॥ ५० ॥

अथ ऋतुविशेषे जलविशेषगुणाः—

वर्षासु दिव्यं पानीयमौद्भिदं वा प्रशस्यते ।
शरदि स्वच्छमखिलमगस्त्योदयतो हितम् ॥ ५१ ॥
सरस्तडागयोः पथ्यं हेमन्ते शिशिरेऽपि च ।
वसन्तग्रीष्मयोः कौपं वाप्यं नैर्झरमम्बु वा ॥ ५२ ॥

अथ वृद्धसुश्रुतमतम्—

पौषे वारि सरोजातं माघे मासि तडागजम् ।
फाल्गुने कूपसंभूतं चैत्रे चौण्ड्यं हितं मतम् ॥ ५३ ॥
वैशाखे नैर्झरं नीरं ज्येष्ठे शस्तं तदौद्भिदम् ।
आषाढे शस्यते कौपं श्रावणे दिव्यमेव च ॥ ५४ ॥
भाद्रे कौपं पयः शस्तमाश्विने चौण्ड्यमेव च ।
कार्तिके मार्गशीर्षे च तोयमात्रं प्रशस्यते ॥ ५५ ॥

अथाऽऽनूपजाङ्गलसाधारणजलगुणाः—

देशः प्रचुरपानीयो बहुवृक्षसमाकुलः ।
बहुवातकफव्याधिरनूप इति कीर्त्यते ॥ ५६ ॥
स्वल्पोदकः स्वल्पवृक्षो बहुपित्तासृगामयः ।
कथ्यते जाङ्गलो देशस्ताभ्यां साधारणः परः ॥ ५७ ॥
आनूपं दोषकृद्वारि प्रायोऽभिष्यन्दि निन्दितम् ।
जाङ्गलं हन्ति सकलान्दोषानग्निप्रदीपनम् ॥ ५८ ॥
साधारणं हिमं स्वादु तृष्णाघ्नं तोषकृल्लघु ॥ ५९ ॥

अथ निन्द्यजलम्—

कलुषं छन्नमम्भोजपर्णनीलीतृणावृतम् ।
लूतादितन्तुविण्मूत्रविषसंश्लेषदूषितम् ॥ ६० ॥
दुष्टगन्धमसंसृष्टं सूर्याचन्द्रमसोः करैः ।
व्यापन्नमिति जानीयात्सर्वदोषप्रकोपकृत् ॥
तोयं तद्वर्जयेत्सर्वं यच्चानृतुसमुद्भवम् ॥ ६१ ॥

अथ व्यापन्नजलसंस्काराः—

व्यापन्नमपि पानीयं क्वथितं चार्कतापितम् ।
तप्तायःपिण्डसिकताग्रावभिर्वा सुसाधितम् ॥ ६२ ॥
कर्पूरजातिपुन्नागपाटलादिसुवासितम् ।
स्वच्छं कतकमण्याद्यैः शीतं दोषापहं भवेत् ॥ ६३ ॥

अथ जलग्रहणविधिः—

भौमानामम्भसां प्रायो ग्रहणं प्रातरिष्यते ।
शीतत्वं निर्मलत्वं च यतस्तेषां परो गुणः ॥ ६४ ॥
अरुणांशुसमाश्लिष्टमुपर्याहृत्य शैवलम् ।
दूरीकृत्योपरितनं भागमन्तर्जलं हरेत् ॥ ६५ ॥
कर्पूरागरुकस्तूरीपाटलैलादिवासिते ।
नूतने मृन्मये कुम्भे तत्पूतं स्थापयेद्बुधः ॥ ६६ ॥
छायासु शीतले देशे कृमिकीटविवर्जिते ।
तदम्बु सर्वदोषघ्नं बलशुक्ररुचिप्रदम् ॥ ६७ ॥

अथ जलपानविधिः—

पानीयं न तु पानीयं पानीयेऽन्यप्रदेशजे ।
अजीर्णे क्वथितं चाऽऽमे पक्वे जीर्णे तु नेतरत् ॥ ६८ ॥

शीते विधिरयं तप्ते त्वजीर्णे शिशिरं त्यजेत् ।
पानीयं प्राणिनां प्राणा विश्वमेतद्धि तन्मयम् ॥ ६९ ॥
अतोऽत्यन्ततया सुज्ञैर्न क्वचिद्वारि वार्यते ।
आस्यशोषाङ्गसादाद्या मृत्युर्वा तदलाभतः ॥ ७० ॥
न हि तोयाद्विना वृत्तिः स्वस्थस्य व्याधितस्य वा ।
केवलं सौषधं पक्वमाममुष्णं हितं च तत् ॥ ७१ ॥
समीक्ष्य मात्रया युक्तममृतं विषमन्यथा ।
अजीर्णे भेषजं वारि जीर्णे वारि बलप्रदम् ॥
भोजने चामृतं वारि रात्रौ वारि विषोपमम् ॥ ७२ ॥
अत्यम्बुपानान्न विपच्यतेऽन्नं निरम्बुपानाच्च स एव दोषः ॥
तस्मान्नरो वह्निविवर्धनार्थं मुहुर्मुहुर्वारि पिबेदभूरि ॥ ७३ ॥
ग्रीष्मे शरदि पातव्यं स्वेच्छया सलिलं नरैः ।
अन्यदा स्वल्पमेवैतद्वातश्लेष्ममयात्पिबेत् ॥ ७४ ॥
अतियोगेन सलिलं तृष्यतोऽपि प्रयोजितम् ।
प्रयाति श्लेष्मपित्तत्वं ज्वरितस्य विशेषतः ॥ ७५ ॥

अथ भोजने जलपानविधिः—

आदिमध्यावसानेषु भोजने पयसा युते ।
कार्श्यं साम्यं तथा स्थौल्यमिति स्युः क्रमशो गुणाः॥७६॥
आदौ द्रवं समश्नीयात्तत्राम्बु न पिबेद्बहु ।
मध्ये तु कठिने भक्ष्ये यथेच्छं शस्यते जलम् ॥ ७७ ॥
तथा च भोजनस्यान्ते पीतमम्बु बलप्रदम् ।
द्रवप्रधानभुक्तान्ते किंतु तन्मात्रया पिबेत् ॥ ७८ ॥

अथ रात्रिशेषे पीतजलस्य गुणाः—

कासश्वासातिसारज्वरजघनकटीपृष्ठकोष्ठामया ये
मूत्राघातोदरार्शःश्वयथुगलशिरःकर्णनासामया ये ।
ये चान्ये वातपित्तक्षतजकफभवा व्याधयः सन्ति जन्तो-
स्तांस्तानभ्यासयोगादपनयति पयः पीतमन्ते निशायाः॥ ७९ ॥

उष्णवारिलक्षणगुणाः—

यत्क्वाथ्यमानं निर्वेगं निष्फेनं निर्मलं भवेत् ।
अर्धावशिष्टं भवति तदुष्णोदकमुच्यते ॥ ८० ॥

---

१ क. °भुक्तस्य कि° । २ ग. °जठर६° । ३ क. °भवेषु । वे ।

कफमेदोनिलापघ्नं पाचनं बस्तिशोधनम् ।
कासश्वासज्वरहरं पथ्यमुष्णोदकं सदा ॥ ८१ ॥
तत्पादहीनं वातघ्नमर्धहीनं तु पित्तनुत् ।
त्रिपादहीनं श्लेष्मघ्नं पाचनं लघु दीपनम् ॥ ८२ ॥

अथ ऋतुविशेषे जलक्काथनियमः-

शारदं चार्धपादोनं पादहीनं तु हैमनम् ।
शिशिरे च वसन्ते च ग्रीष्मे चार्धावशेषितम् ॥ ८३ ॥
विपरीत ऋतौ तद्वत्प्रावृष्ये चाष्टभागिकम् ।

अथ रात्रिपीतोष्णोदकगुणाः-

भिनत्ति श्लेष्मसंघातं मारुतं चापकर्षति ॥ ८४ ॥
अजीर्णं जरयत्याशु पीतमुष्णोदकं निशि ।

अथ शीतलकरणविधिः-

धारापातेन विष्टम्भि दुर्जरं पवनाहतम् ॥ ८५ ॥
शृतशीतं त्रिदोषघ्नं बाह्यान्तर्भावशीतलम् ।

अथ निषिद्धमुष्णोदकम्-

दिवा शृतं तु यत्तोयं रात्रौ तद्गुरुतां व्रजेत् ॥ ८६ ॥
रात्रौ शृतं दिवा तत्तु गुरुत्वमधिगच्छति ।
तच्च पर्युषितं निन्द्यमम्लीभूतं त्रिदोषकृत् ॥ ८७ ॥

अथोष्णोदकप्रयोगः-

शीतं तत्तिमिरे कोष्ठे गलरोगे[1] नवज्वरे ।
ग्रहणीपीनसाध्मानहिक्कागुल्मेषु विद्रधौ ८८ ॥
कासे मेहेऽरुचौ श्वासे पाण्डौ वातामयेषु च ।
पार्श्वशूले स्नेहपीते सद्यः शुद्धौ च शस्यते ॥ ८९ ॥

अथोष्णोदकनिषेधः-

मूर्छापित्तोष्मदाहेषु विषरोगे मदात्यये ।
श्रमक्लमपरीतेषु मार्गक्रान्ते वमीषु च ॥ ९० ॥
ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते च शीतमम्भः प्रशस्यते ।

अथोष्णवारिमन्दाचरणम्-

अरोचके प्रतिश्याये प्रसेके श्वयथौ क्षये ॥ ९१ ॥

---

१ क. °मे ज्वरे गरे । २ प्र° ग. द्रौ न श° । ३ क. तथा ।

मन्दाग्नावुदरे कुष्ठे ज्वरे नेत्रामये तथा ।
व्रणे च मधुमेहे च पानीयं मन्दमाचरेत् ॥ ९२ ॥

अथ नालिकेरपानीयगुणाः—

स्निग्धं स्वादु हिमं हृद्यं दीपनं बस्तिशोधनम् ।
वृष्यं पित्तपिपासाघ्नं नालिकेरोदकं लघु ।
तदेव जीर्णं विष्टम्भि गुरु पित्तकरं मतम् ॥ ९३ ॥

इति योगतरङ्गिण्यां जलगुणागुणककथनं नाम
विंशस्तरङ्गः ॥ २० ॥

अथैकविंशस्तरङ्गः ।

अथ दुग्धम्—

गव्यं माहिषमाजं च कारभं स्त्रैणमाविकम् ।
ऐभमैकशफं चेति दुग्धमष्टविधं मतम् ॥ १ ॥

तत्र सामान्यक्षीरगुणागुणाः—

दुग्धं बलकरं शीतं मधुरं वातपित्तजित् ।
स्निग्धं रसायनं मेध्यं जीवनं धातुवर्धनम् ॥ २ ॥
चेतोरक्तगदश्वासक्षयार्शोभ्रमनुद्गुरु ।
बालवृद्धकृशादीनां स्त्रीसक्तानां प्रशस्यते ॥ ३ ॥
प्रायः प्राणभृतां सात्म्यं विशेषाद्व्रजसे हितम् ।

अथ गोदुग्धगुणागुणाः—

गोक्षीरं मधुरं शीतं गुरु स्निग्धं रसायनम् ॥ ४ ॥
बृंहणं स्तन्यकृद्बल्यं जीवनं वातपित्तनुत् ।

अथ गोवर्णभेददुग्धगुणागुणाः—

कृष्णगव्यं वरं क्षीरं वातपित्तकफप्रणुत् ॥ ५ ॥
पीताया वातपित्तघ्नं रक्ताया वातहृत्परम् ।
चित्रायास्तद्वदाख्यातं श्वेतायाः श्लेष्मलं गुरु ॥ ६ ॥

१ क. °गव्याव° ।

अथ बालवत्साविवत्सानां दुग्धम् ।

आमासं बालवत्सा स्यात्तस्याः क्षीरं त्रिदोषकृत् ।
तद्वत्तन्मृतवत्सायाः सुरभेः समुदीरितम् ॥ ७ ॥

अथ पिण्याकाद्यशनजदुग्धम् ।

पिण्याकाद्यशनाज्जातं क्षीरं गुरु कफप्रदम् ।
निद्रारतोबलस्थौल्यवह्निमान्द्यकरं हिमम् ॥ ८ ॥

अथ माहिषम् ।

माहिषं मधुरं गव्यात्स्निग्धं गुरु बलप्रदम् ।
निद्राशुक्रकरं शीतमभिष्यन्द्यग्निमान्द्यकृत् ॥ ९ ॥

अथाजाजम् ।

आजं गव्यगुणं ग्राहि विशेषाद्दीपनं लघु ।
हन्ति क्षयार्शोतीसारत्रिदोषास्रभ्रमज्वरान् ॥ १० ॥
अजानामल्पकायत्वात्कटुतिक्तनिषेवणात् ।
अल्पाम्बुपानाद्व्यायामात्सर्वव्याधिहरं पयः ॥ ११ ॥

अथाऽऽविकम् ।

आविकं मधुरं स्निग्धं केश्यमश्मरिनाशनम् ।
अहृद्यं प्रीणनं चोष्णं शुक्रपित्तकफप्रदम् ॥ १२ ॥
गुरु कासेऽनिलोद्भूते केवले चानिले वरम् ।

अथौष्ट्रम् ।

औष्ट्रं स्वादु पयो रूक्षं लवणं लघु दीपनम् ॥ १३ ॥
कृमिकुष्ठकफानाहशोफोदरहरं परम् ।

अथ हस्तिनीदुग्धम् ।

हस्तिन्या दुर्जरं दुग्धं वातश्लेष्मकरं गुरु ॥ १४ ॥
मधुरं पित्तकृद्बल्यं शीतं श्रमवतां हितम् ।

अथाऽऽश्वम् ।

आश्वमुष्णं पयो रूक्षं बल्यं श्वासानिलापहम् ॥ १५ ॥
अम्लं कटु लघु स्वादु सर्वैकशफं तथा ।

---

१ ग. °र सर°। २ ग. °म्लं षटु ।

अथ नार्याः—

नार्या लघु पयः शीतं दीपनं वातपित्तजित् ॥ १६ ॥
नेत्रशूलाभिघातघ्नं नस्याश्चोतनयोर्हितम् ।

अथ धारोष्णधाराशीतगुणाः—

धारोष्णं गोपयो बल्यं लघु शीतं सुधासमम् ॥ १७ ॥
त्रिदोषनुद्दीपनं तद्धाराशीतं त्रिदोषकृत् ।
धारोष्णं शस्यते गव्यं धाराशीतं तु माहिषम् ॥ १८ ॥
शृतोष्णमाविकं पथ्यं शृतशीतमजापयः ।

अथापक्वदुग्धम् ।

आमं क्षीरमभिष्यन्दि गुरु श्लेष्मामवर्धनम् ॥ १९ ॥
तदपथ्यं भवेत्सर्वं गव्यमाहिषवर्जितम् ।

अथ क्वथितदुग्धम् ।

शृतोष्णं कफवातघ्नं शृतशीतं तु पित्तनुत् ॥ २० ॥
अर्धोदकं क्षीरशिष्टमामाल्लघुतरं हितम् ।
जलेन रहितं दुग्धं क्वथितं स्याद्यथा यथा ॥ २१ ॥
तथा तथा गुरु स्निग्धं वृष्यं बलविवर्धनम् ।

अथ शर्करासहितदुग्धम् ।

शर्करासहितं क्षीरं कफकृत्पवनापहम् ॥ २२ ॥
सितासितोपलायुक्तं शुक्रलं दोषनाशनम् ।
सगुडं मूत्रकृच्छ्रघ्नं पित्तश्लेष्मकरं तथा ॥ २३ ॥

अथ रात्रिक्षीरगुणाः—

रात्रिक्षीरं न सेवेत यदि सेवेत न स्वपेत् ।
यदि स्वपेद्धरत्यायुस्तस्मात्पथ्यं दिवा पयः ॥ २४ ॥
रात्रौ चन्द्रगुणाधिक्याद्व्यायामपरिवर्जनात् ।
प्राभातिकं पयः प्रायो विष्टम्भि गुरु दोषलम् ॥ २५ ॥

अथ संध्याकालीनं पयः—

दिवाकरकराघाताद्व्यायामानिलसेवनात् ।
प्रादोषं श्रमनुद्बल्यं चक्षुष्यं वातपित्तनुत् ॥ २६ ॥

अथ रात्रिपीतदुग्धगुणाः-

विदाहीन्यन्नपानानि दिवा भुक्तानि यानि च।
तद्विदाहप्रशान्त्यर्थं रात्रौ दुग्धं प्रशस्यते ॥ २७ ॥

अथ निषिद्धदुग्धम्-

विवर्णं विरसं चाम्लं दुर्गन्धि ग्रथितं पयः।
वर्जयेदम्ललवणयुक्तं कुष्ठादिदोषकृत् ॥ २८ ॥

अथाधिकारविशेषे गुणविशेषः-

क्षीणानले कृशे पुंसि बाले वृद्धे रतिप्रिये।
मतं हिततमं यस्मात्सद्यः शुक्रकरं पयः ॥ २९ ॥
जीर्णज्वरे मूत्रकृच्छ्रे रक्तपित्ते मदात्यये।
कासे श्वासे प्रशंसन्ति गव्यं क्षीरं भिषग्वराः ॥ ३० ॥

अथ बष्कयण्या दुग्धगुणाः-

बष्कयण्यास्त्रिदोषघ्नं तर्पणं बलकृत्पयः।
षष्ठान्मासाद्बष्कयण्यौ गोमहिष्यौ परं स्मृते ॥ ३१ ॥
अजामेष्यौ तृतीयात्तु स्त्रीतुरङ्ग्यौ तथाऽष्टमात्।

अथ मथितदुग्धगुणाः-

क्षीरं गव्यमथाऽऽजं वा कोष्णं दण्डाहतं भवेत् ॥ ३२ ॥
वृष्यं लघु ज्वरहरं वातपित्तकफापहम्।

अथ तत्फेनगुणाः-

गोदुग्धप्रभवं किंवा छागीदुग्धसमुद्भवम् ॥ ३३ ॥
तयोः फेनं त्रिदोषघ्नं रोचनं बलवर्धनम्।
वह्निवृद्धिकरं पथ्यं सद्यस्तृप्तिकरं लघु ॥ ३४ ॥
अतिक्षीणातिसाराग्निमान्द्ये जीर्णेऽतिशस्यते।

अथ संतानिकागुणाः-

संतानिका गुरुः स्निग्धा वृष्या पित्तास्रवातनुत् ॥ ३५ ॥
तर्पणी बृंहणी शीता बलासबलशुक्रदा।

अथ पीयूषादिगुणलक्षणानि-

पीयूषं मोरटश्चापि कूर्चिका दधितक्रयोः ॥ ३६ ॥

---

१ क. °णभुक्तं।

किलाटः क्षीरशाकश्च तक्रपिण्डश्च पुष्टिदाः ।
गुरवः श्लेष्मला वृष्या हृद्या वाताग्निनाशनाः ॥ ३७ ॥
दीप्ताग्नीनामनिद्राणां व्यवाये चातिपूजिताः ।
क्षीरं तत्कालसूताया घनं पीयूषमुच्यते ॥ ३८ ॥
संवत्सरात्परं क्षीरमप्रसन्नं तु मोरटः ।
नष्टदुग्धभवं मस्तु मोरटं जेयटोऽब्रवीत् ॥ ३९ ॥
पक्के दध्ना समं क्षीरं विज्ञेया दाधिकूर्चिका ।
तक्रेण तक्रकूर्चिः स्यात्तयोः पिण्डः किलाटकः ॥ ४० ॥
पाकं विना स एव स्यात्क्षीरशाकः सशर्करः ।
तक्रनष्टं सतक्रं यद्दुग्धं बद्धं सुवाससा ।
द्रवभागपरित्यक्तं तक्रपिण्डः स कथ्यते ॥ ४१ ॥

इति योगतरङ्गिण्यां दुग्धगुणागुणकथनं नामैकविंशस्तरङ्गः ॥ २१ ॥

अथ द्वाविंशस्तरङ्गः ।

अथ सामान्यदधिगुणागुणाः—

वृष्युष्णं दीपनं स्निग्धं कषायानुरसं गुरु ।
पाकेऽम्लं ग्राहि पित्तास्रशोफमेदःकफप्रदम् ॥ १ ॥
मूत्रकृच्छ्रे प्रतिश्याये शीतगे विषमज्वरे ।
अतीसारेऽरुचौ कार्श्ये शस्यते बलशुक्रकृत् ॥ २ ॥

अथ दधिभेदाः—

आदौ मन्दं ततः स्वादु स्वाद्वम्लं च ततः परम् ।
अम्लं चतुर्थमत्यम्लं पञ्चमं दधि पञ्चधा ॥ ३ ॥
मन्दं दुग्धवदव्यक्तरसं किंचिद्घनं मतम् ।
मन्दं स्यात्सृष्टविण्मूत्रं दोषत्रयविदाहकृत् ॥ ४ ॥
यत्सम्यग्घनतां यातं व्यक्तस्वादुरसं भवेत् ।
अव्यक्ताम्लरसं तत्तु स्वादु तज्ज्ञरुदीरितम् ॥ ५ ॥

---

१ ग. °रे । प्रसूतात्परं । २ क. °टं जेज्जटो° । ३ क. °स्यात्तुर्बवि° ।

स्वादु स्याद्त्यभिष्यन्दि वृष्यं मेदःकफावहम् ।
वातघ्नं मधुरं पाके रक्तपित्तप्रसादनम् ॥ ६ ॥
(* प्रामातिकं तु मधुरं वातपित्तनिबर्हणम् ।)
स्वाद्वम्लं साम्लमधुरं कषायानुरसं भवेत् ॥ ७ ॥
स्वाद्वम्लस्य गुणा ज्ञेयाः सामान्यदधिवर्जनैः ।
यत्तिरोहति माधुर्यं व्यक्ताम्लत्वं तदम्लकम् ॥ ८ ॥
अम्लं तु दीपनं रक्तपित्तश्लेष्मविवर्धनम् ।
तदत्यम्लं दन्तरोमहर्षकण्ठादिदाहकृत् ॥
अत्यम्लं दीपनं रक्तपित्तदुष्टिकरं परम् ॥ ९ ॥

अथ गोदधिगुणाः—

गव्यं दध्युत्तमं बल्यं पाके स्वादु रुचिप्रदम् ।
पवित्रं दीपनं स्निग्धं पुष्टिकृत्पवनापहम् ॥
उक्तं दध्नामशेषाणां मध्ये गव्यं गुणाधिकम् ॥ १० ॥

अथ माहिषम्—

माहिषं दधि सुस्निग्धं श्लेष्मलं वातपित्तनुत् ।
स्वादुपाकमभिष्यन्दि वृष्यं गुर्वस्रदूषणम् ॥ ११ ॥

अथाऽऽजम्—

आजं दध्युत्तमं ग्राहि लघु दोषत्रयापहम् ।
शस्यते श्वासकासार्शःक्षयकार्श्येषु दीपनम् ॥ १२ ॥

अथ पक्वदुग्धदधिगुणाः—

शृतक्षीरभवं रुच्यं दधि स्निग्धं गुणाधिकम् ।
पित्तानिलापहं सर्वधात्वग्निबलवर्धनम् ॥ १३ ॥

अथ निःसारदुग्धदधिगुणाः—

असारं दधि संग्राहि कषायं वातलं लघु ।
विष्टम्भि दीपनं रुच्यं ग्रहणीरोगनाशनम् ॥ १४ ॥

अथ बद्धस्य दध्नो गुणागुणाः—

बद्धं च गालितं स्निग्धं वातघ्नं श्लेष्मलं गुरु ।
बलपुष्टिकरं रुच्यं मधुरं नाति पित्तलम् ॥ १५ ॥

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतमिदमर्धं ग. पुस्तकस्थम् ।

१ ग. °फारद° ।

अथ शर्करादधिगुणाः—

सशर्करं दधि श्रेष्ठं तृष्णापित्तास्रदाहजित्।

अथ सगुडदधिगुणाः—

सगुडं वातनुद्वृष्यं बृंहणं तर्पणं गुरु ॥ १६ ॥

अथ दधिभक्षणे कालादिनियमः—

न रात्रौ दधि सेवेत मैं चाप्यघृतशर्करम्।
नामुद्गसूपं नाक्षौद्रं नोष्णैर्नाऽऽमलकैर्विना ॥ १७ ॥
शस्यते दधि नो रात्रौ शस्तं चाम्बुघृतान्वितम्।
रक्तपित्तकफोत्थेषु विकारेषु हितं न तत् ॥ १८ ॥

अथ ऋतुविशेषे दधिगुणागुणाः—

हेमन्ते शिशिरे चैव वर्षासु दधि शस्यते।
शरद्ग्रीष्मवसन्तेषु प्रायशस्तद्धि गर्हितम् ॥ १९ ॥

अथ दधिभक्षणविधित्यागे दोषाः—

ज्वरासृक्पित्तवीसर्पकुष्ठपाण्ड्वामयभ्रमान्।
प्राप्नुयात्कामलां चोग्रां विधिं हित्वा दधिप्रियः ॥ २० ॥

अथ सरगुणाः—

दध्नस्तूपरिभागो यो घनः स्नेहसमन्वितः।
लोके सर इति ख्यातो दध्नो मण्डस्तु मस्त्विति ॥ २१ ॥
सरः स्वादुर्गुरुर्वृष्यो वातवह्निप्रणाशनः।
बस्तेर्विधमनश्चाम्लपित्तश्लेष्मविवर्धनः ॥ २२ ॥

अथ मस्तु—

[1]मस्तु क्लमहरं बल्यं लघु भक्ताभिलाषकृत्।
स्रोतोविशोधनं भेदि कफतृष्णानिलापहम् ॥
अवृष्यं प्रीणनं शीघ्रं भिनत्ति मलसंग्रहम् ॥ २३ ॥

इति योगतरङ्गिण्यां दधिगुणकथनं नाम द्वाविंशस्तरङ्गः ॥ २२ ॥

---

१ क. विशोधन°।

अथ त्रयोविंशस्तरङ्गः ।

अथ सामान्यतक्रगुणाः—

तक्रं ग्राहि कषायाम्लं मधुरं दीपनं लघु ।
वीर्योष्णं बलदं वृष्यं प्रीणनं वातनाशनम् ॥ १ ॥
विनिहन्ति गरच्छर्दिप्रसेकविषमज्वरान् ।
पाण्डुमेहग्रहण्यर्शोमूत्रग्रहभगंदरान् ॥ २ ॥
मेदो गुल्ममतीसारं शूलप्लीहोदरारुचीः ।
श्वित्रकुष्ठघृतव्यापत्कोष्ठशोफतृषाक्रिमीन्[1] ॥ ३ ॥
यान्युक्तानि दधीनीह तेषां तक्रं तु तद्गुणम् ।

अथ तक्रभेदाः

तक्रं तु घोलमथितोदश्वित्तक्रप्रभेदतः ॥ ४ ॥
सुश्रुताद्यैर्मुनिश्रेष्ठैश्चतुर्धा परिकीर्तितम् ।

अथ तल्लक्षणानि—

ससरं निर्जलं घोलं, मथितं त्वसरोदकम् ॥ ५ ॥
तक्रं पादजलं प्रोक्तमुदश्विच्चार्धवारिकम् ।
दिवोदासप्रभृतयस्तक्रमर्धजलं जगुः ॥ ६ ॥
पादतोयं विनिगदन्त्युदश्विदपि ते तथा ।

अथतद्गुणाः—

वातपित्तहरं घोलं, मथितं कफपित्तनुत् ॥ ७ ॥
तक्रं त्रिदोषशमनमुदश्वित्कफदं स्मृतम् ।

अथ मन्दादितक्रगुणाः—

मन्दजातं भवेत्तक्रं रूक्षाभिष्यन्दि दुर्जरम् ॥ ८ ॥
तक्रं तु मधुरं सर्वं श्लेष्मलं वातपित्तनुत् ।
अम्लं वातहरं तत्तु रक्तपित्तप्रकोपनम् ॥ ९ ॥

अथ तन्वादिगुणाः—

तनु सान्द्रं सान्द्रतरं गुरु विद्याद्यथोत्तरम् ।
समुद्धृतघृतं तक्रं पथ्यं लघु विशेषतः ॥ १० ॥

---

[1] ग. °पत्कुष्ठ° ।

स्तोकोद्धृतघृतं तक्रं गुरु वृष्यं कफप्रदम् ।
अनुद्धृतघृतं सान्द्रं गुरु पुष्टिकफप्रदम् ॥ ११ ॥

अथ दोषविशेषे संयोगविशेषः—

वातेऽम्लं सैन्धवोपेतं,स्वादु पित्ते सशर्करम् ।
पिबेत्तक्रं कफे रूक्षं व्योषक्षारसमन्वितम् ॥ १२ ॥
मूत्रकृच्छ्रे तु सगुडं,पाण्डुरोगे सचित्रकम् ।
हिङ्गुजीरयुतं घोलं सैन्धवेनावधूलितम् ॥ १३ ॥
तद्भवेदतिवातघ्नमर्शोतीसारनाशनम् ।
सुरुच्यं पुष्टिदं बल्यं बस्तिशूलविनाशनम् ॥ १४ ॥

अथाऽऽमतक्रगुणाः—

तक्रमामं कफं कोष्ठे हन्ति कण्ठे करोति च ।
पीनसश्वासकासादौ पक्वमेव विशिष्यते ॥ १५ ॥

अथ कालादिभेदे गुणभेदः—

शीतकालेऽग्निमान्द्ये च कफवातामयेषु च ।
अरुचौ स्रोतसां रोधे तक्रं स्यादमृतोपमम् ॥ १६ ॥

अथ तक्रनिषेधः—

नैव तक्रं क्षते दद्यान्नोष्णकाले न दुर्बले ।
न मूर्छाभ्रमदाहेषु न रोगे रक्तपित्तजे ॥ १७ ॥

अथ तक्रसेवनगुणाः—

न तक्रसेवी व्यथते कदाचिन्न तक्रदग्धाः प्रभवन्ति रोगाः ।
यथा सुराणाममृतं सुखाय तथा नराणां भुवि तक्रमाहुः ॥ १८ ॥

अथाच्छाच्छम्—

तण्डुलाम्बुसमं तक्रं तदच्छाच्छाभिधं मतम् ।
साजाजीहिङ्गुलवणमरिचं सर्वदोषनुत् ॥ १९ ॥
भोजनान्ते वरं प्रोक्तं भूरिभोजनपाचनम् ।
मुखवैशद्यरुचिकृत्प्राज्याज्यविकृतिप्रणुत् ॥ २० ॥

---

१ क. सार्धं गु° । २ क. °तं प्रधानं त° ।

तृप्तिकृद्बलकृत्पथ्यं सर्वकालामयेषु च ।
विना क्षयं विना पाण्डुं विना कासं विना व्रणम् ।
अनम्लमेतेष्वपि चेत्पथ्यमेव न संशयः ॥ २१ ॥

इति योगतरङ्गिण्या द्रव्यरसविपाकादिवर्णनं नाम त्रयोविंशस्तरङ्गः ॥ २३ ॥

अथ चतुर्विंशस्तरङ्गः ।

अथ नवनीतम्-

गव्यं नवनीतम्-

नवनीतं हिमं गव्यं वृष्यं वर्णबलाग्निकृत् ।
संग्राहि वातपी * नार्शःक्षयार्शोऽर्दितकासजित् ॥ १ ॥
तद्धितं बालके वृद्धे विशेषादमृतं शिशोः ।

इति गव्यं नवनीतम् ।

अथ माहिषम्-

माहिषं नवनीतं तु वातश्लेष्मकरं गुरु ॥ २ ॥
दाहपित्तश्रमहरं मेदःशुक्रविवर्धनम् ।

अथाऽऽजम्-

आजं त्रिदोषशमनं नवनीतं तयोर्वरम् ॥ ३ ॥
क्षीरोत्थं तदतिस्निग्धं चक्षुष्यं रक्तपित्तनुत् ।
वृष्यं बलकरं ग्राहि मधुरं शीतलं परम् ॥ ४ ॥

अथ सद्योनवनीतम्-

नवनीतं तु सद्यस्कं स्वादु ग्राहि हिमं लघु ।
मेध्यं किंचित्कषायाम्लमीषत्तक्रांशसंक्रमात् ॥ ५ ॥

अथ चिरंतननवनीतम्-

सक्षारकटुकाम्लत्वाच्छर्द्यर्शःकुष्ठकोपनम् ।
श्लेष्मलं गुरु मेदस्यं नवनीतं चिरंतनम् ॥ ६ ॥

इति योगतरङ्गिण्यां नवनीतगुणागुणकथनं नाम
चतुर्विंशस्तरङ्गः ॥ २४ ॥

---

* क. पुस्तके वातपित्तास्रक्ष्' इति पाठान्तरम् ।

१ क. हितं ग°।

अथ पञ्चविंशस्तरङ्गः ।

अथ घृतम्—

तत्र सामान्यघृतगुणाः—

घृतं रसायनं स्वादु चक्षुष्यं गुरु दीपनम् ।
शीतवीर्यं विषालक्ष्मीपापचिन्तानिलापहम् ॥ १ ॥
अल्पाभिष्यन्दि कान्त्योजस्तेजोलावण्यबुद्धिकृत् ।
उदावर्तज्वरोन्मादशूलानाहव्रणाञ्जयेत् ॥ २ ॥
स्निग्धं कफप्रदं रक्षःक्षयवीसर्परक्तजित् ।

अथ गव्यघृतगुणाः—

गव्यं घृतं घृतश्रेष्ठं नेत्र्यं बल्यं च दीपनम् ॥ ३ ॥
विपाके मधुरं शीतं वातपित्तविषापहम् ।
सर्वेषु गुणकृद्गव्यमाविकं त्वतिनिन्दितम् ॥ ४ ॥

अथाऽऽजम्—

आजं गव्यादपि वरं त्रिदोषक्षयनुद्घृतम् ।
अतिचक्षुष्यमाग्नेयं घृतं कटुरसायनम् ॥ ५ ॥

अथ माहिषम्—

माहिषं तु घृतं स्वादु पित्तरक्तानिलापहम् ।
शीतलं श्लेष्मलं वृष्यं गुरु पाके च तन्मतम् ॥ ६ ॥

अथ दुग्धभवं घृतम्—

घृतं क्षीरभवं ग्राहि शीतलं नेत्ररोगजित् ।
निहन्ति पित्तदाहास्रमूर्छाभ्रममदानिलान् ॥ ७ ॥

अथ हैयङ्गवीनघृतम्—

ह्योगोदोहोद्भवं सर्पिर्भवेद्धैयङ्गवीनकम् ।
हैयङ्गवीनं चक्षुष्यं दीपनं रोचनं परम् ॥ ८ ॥
बल्यं वृष्यं निगदितं जीर्णज्वरविनाशकृत् ।

अथ पुराणघृतम्—

सर्पिः पुराणं विज्ञेयं दशवर्षस्थितं तु यत् ॥ ९ ॥

---

१ ग. °थ रक्तग° । २ ग. रक्तगव्यं घृतं श्रे° ।

सर्पिः पुरातनं श्रेष्ठं त्रिदोषतिमिरापहम् ।
मूर्छाकुष्ठविषोन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ॥ १० ॥
दशसंवत्सरादूर्ध्वमाज्यमुक्तं रसायनम् ।
शतवर्षस्थितं यत्तु कुम्भसर्पिस्तदुच्यते ॥ ११ ॥
रक्षोघ्नं कुम्भसर्पिः स्यात्परतस्तु महाघृतम् ।
पेयं महाघृतं भूतैः सर्वतोऽपि गुणाधिकम् ॥ १२ ॥
यथा यथा जरा याति गुणवत्स्यात्तथा तथा ।
भक्षणात्कायरोगघ्नमञ्जनान्नेत्ररोगजित् ॥ १३ ॥
शिरोऽभ्यङ्गादूर्ध्वजत्रुरोगघ्नं तत्पुरातनम् ।

अथ नूतनम्—

योजयेन्नवमेवाऽऽज्यं भोजने तर्पणे श्रमे ॥ १४ ॥
बलक्षये पाण्डुरोगे कामलानेत्ररोगयोः[1]।

अथ घृतमण्डः—

घृतमण्डो घृतस्योर्ध्वभागः स्यात्सुस्रुतस्य यः ॥ १५ ॥
घृतमण्डोऽपि घृतवद्विशेषात्सारको लघुः ।
दीपनः सर्वपीडाहृत्तीक्ष्णः सूक्ष्मश्च पित्तलः ॥ १६ ॥

अथ रोगविशेषे घृतविशेषः—

राजयक्ष्मणि बाले च वृद्धे श्लेष्माश्रये गदे ।
रोगे सामे विषूच्यां च विबन्धे च मदात्यये ॥ १७ ॥
ज्वरे मन्दानले मेहे न सर्पिर्बहु मन्यते ।

इति योगतरङ्गिण्यां घृतगुणागुणकथनं नाम
पञ्चविंशस्तरङ्गः ॥ २५ ॥

अथ षड्विंशस्तरङ्गः ।

अथ तैलम्—

सर्ववातहरं तैलं विशेषात्तिलसंभवम् ।
तैलं संयोगसंस्कारात्सर्वरोगहरं स्मृतम् ॥ १ ॥

---

१ क. °कामरो°। २ ग. शुक्लः ।

अथ तिलतैलम्—

तिलतैलं गुरु स्निग्धं बलवर्णकरं सरम् ।
वृष्यं विकाशि विशदं मधुरं रसपाकयोः ॥ २ ॥
सूक्ष्मं कषायानुरसं तिक्तं श्लेष्मानिलापहम् ।
संस्पर्शवीर्ययोरुष्णं बृंहणं रक्तपित्तकृत् ॥ ३ ॥
लेखनं बद्धविण्मूत्रगर्भाशयविशोधनम् ।
दीपनं मतिदं मेध्यं व्यवायि व्रणमेहनुत् ॥ ४ ॥
श्रोत्रयोनिशिरःशूलनाशि लाघवकारकम् ।
त्वच्यं केश्यं च चक्षुष्यमभ्यङ्गे भोजनेऽन्यथा ॥ ५ ॥
छिन्नभिन्नच्युतोत्पिष्टमथितक्षतपिच्चिटे ।
भग्नस्फुटितविद्धाग्निदग्धविश्लिष्टदारिते ॥ ६ ॥
तथाऽभिहतनिर्भुग्नमृगव्याघ्रादिविक्षते ।
बस्तौ पानेऽन्नसंस्कारे नस्यकर्णाक्षिपूरणे ॥ ७ ॥
सेकाभ्यङ्गावगाहेषु तिलतैलं प्रशस्यते ।
रूक्षादिदुष्टः पवनः स्रोतः संकोचयेद्यदा ॥ ८ ॥
रसासम्यग्वहः कार्श्यं कुर्याद्रक्ताद्यवर्धयन् ।
तेषु प्रवेष्टुं रसतासौम्यस्निग्धत्वमार्दवैः ॥ ९ ॥
तैलं क्षमं रसं नेतुं कृशानां तेन बृंहणम् ।
व्यवायि सूक्ष्मतीक्ष्णोष्णसरत्वैर्मेदसः क्षयम् ॥ १० ॥
शनैः प्रकुरुते तैलं तेन स्यात्स्थौल्यनाशनम् ।
श्लक्ष्णं पुरीषं बध्नाति स्खलितं तत्प्रवर्तयेत् ॥ ११ ॥
ग्राहकं सारकं चापि तेन तैलमुदीरितम् ।
घृतमब्दात्परं पक्वं हीनवीर्यं प्रजायते ॥ १२ ॥
तैलं पक्वमपक्वं वा चिरस्थायि गुणाधिकम् ।

अथातसीतैलम्—

अतसीतैलमाग्नेयं स्निग्धोष्णं कफपित्तकृत् ॥ १३ ॥
कटुपाकमचक्षुष्यं बल्यं वातहरं गुरु ।
केशापथ्यं रक्तपित्तप्रकोपकृदरोचनम् ॥ १४ ॥

---

१ ग. °ठ स्थैर्यब° । २ क. °वीर्ये रूक्षोष्णं । ३ क. °त्तनुत् । ४ क. °नाशकाँ° । ५ क. °र वस्य । ६ क. °र्धनम् । तें° । ७ ग. °ष्टुं स्वरसास्निग्धमा°स्नि° । ८ ग. °वायसूक्ष्मं ती° । ९ क. °ष्णसरत्वं मे° ।

अथ तुवरीतैलम्—

तीक्ष्णोष्णं तुवरीतैलं लघु ग्राहि कफास्रजित् ।
वह्निकृद्विषहृत्कण्डूकुष्ठकोठक्रिमिप्रणुत् ॥ १५ ॥
मेदोदोषापहं चापि व्रणशोथहरं परम् ।

अथ सार्षपम्—

सार्षपं दीपनं तैलं कटुपाकरसं लघु ॥ १६ ॥
लेखनं स्पर्शवीर्योष्णं तीक्ष्णं पित्तास्रदूषणम् ।
कफमेदोनिलार्शोघ्नं शिरःकर्णामयापहम् ॥ १७ ॥
कण्डूकोठक्रिमिश्वासकुष्ठदुष्टव्रणप्रणुत् ।

अथ राजिकातैलम्—

सार्षपेण समं तैलं राजिकायाश्च कृच्छ्रजित् ॥ १८ ॥
कण्डूपामापहं दद्रुक्रिमिनुत्तीक्ष्णकं पुनः ।

अथैरण्डतैलगुणः—

एरण्डतैलं मधुरमुष्णं दीपनशोधनम् ॥ १९ ॥
वृष्यं * रुच्यं वयस्थापि मेधाकान्तिबलप्रदम् ।
कषायानुरसं सूक्ष्मं योनिशुक्रविशोधनम् ॥ २० ॥
हन्ति वातोदरानाहगुल्माष्ठीलाकटिग्रहान् ।
वातशोणितशूलादिब्रध्नशोफामविद्रधीन् ॥ २१ ॥

अथ कुसुम्भबीजतैलम्—

कुसुम्भतैलं कटुकमचक्षुष्यं बलप्रदम् ।
केवलानिलनुत्तीक्ष्णं विदाह्युष्णं त्रिदोषकृत् ॥ २२ ॥
अपथ्यं शिरसः कासश्वासहृल्लासकारकम् ।

अथ निम्बतैलम्—

निम्बतैलं जयेत्कुष्ठव्रणमेहमहाक्रिमीन् ॥ २३ ॥

अथ पालाशमाधूकपाटलातैलानि—

तैलं पालाशमाधूकपाटलाफलसम्भवम् ।
कषायं मधुरं दाहपित्तश्लेष्मगदान्हरेत् ॥ २४ ॥

---

* क. पुस्तके स्वच्यमिति पाठान्तरम् ।

---

१ ग. °मिश्रिकु° । २ ग. °च्छ्रकृत् ।

अथाऽऽम्रतैलम्—

आम्रतैलं मनाकृतिक्तं मधुरं नातिपित्तकृत् ।
कफवातहरं रूक्षं सुगन्धि विशदं परम् ॥
अन्यत्स्वयोनिवत्तैलं गुणैर्ज्ञेयं मनीषिभिः ॥ २५ ॥

इति योगतरङ्गिण्यां तैलगुणागुणकथनं नाम षड्विंशस्तरङ्गः ॥ २६ ॥

अथ सप्तविंशस्तरङ्गः ।

अथ मद्यम्—

दीपनं रोचनं मद्यं तीक्ष्णोष्णं धातुपुष्टिदम् ।
सुस्वादु तिक्तकटुकमम्लपाकरसं सरम् ॥ १ ॥
सकषायं.स्वरारोग्यप्रतिभावर्णकृल्लघु ।
नष्टनिद्रातिनिद्रेभ्यो हितं पित्तास्रदूषणम् ॥ २ ॥
कृशस्थूलहितं रूक्षं सूक्ष्मं स्रोतोविशोधनम् ।
वातश्लेष्महरं युक्त्या पीतं विषवदन्यथा ॥ ३ ॥
द्राक्षेक्षुमधुखर्जूरं शालेः पिष्टं यवस्य वा ।
पञ्च मद्याकराः श्रेष्ठास्तेषां द्राक्षा विशिष्यते ॥ ४ ॥
गुरुत्वदोषजनने नवं,जीर्णमतोऽन्यथा ।
पेयं नोष्णोपचारेण न विरिक्तक्षुधातुरैः ॥ ५ ॥
नात्यर्थतीक्ष्णमृद्वल्पसंभारं कलुषं न च ।
गुल्मोदरार्शोग्रहणीशोषहृत्स्नेहनी गुरुः ॥ ६ ॥
सुराऽनिलघ्नी मेदोसृक्स्तन्यमूत्रसुखावहा ।
तद्गुणा वारुणी हृद्या लघुस्तीक्ष्णा निहन्ति च ॥ ७ ॥
शूलकासवमिश्वासविबन्धाध्मानपीनसान् ।
नातितीव्रमदा लध्वी पथ्या बिभीतकी सुरा ॥ ८ ॥
व्रणे पाण्ड्वामये कुष्ठे न चात्यर्थं विरुध्यते ।
विष्टम्भिनी यवसुरा गुर्वी रूक्षा त्रिदोषला ॥ ९ ॥
यथाद्रव्यगुणोऽरिष्टः सर्वमद्यगुणाधिकः ।
ग्रहणीपाण्डुकुष्ठार्शःशोषशोथोदरज्वरान् ॥ १० ॥
हन्ति व्रणक्रिमिप्लीह्नः कषायकटुवातलः ।
मार्द्वीकं लेखनं हृद्यं नात्युष्णं मधुरं सरम् ॥ ११ ॥

अल्पपित्तानिलं पाण्डुमेहार्शःक्रिमिनाशनम् ।
अस्मादल्पान्तरगुणं खार्जूरं वातलं गुरु ॥ १२ ॥
शार्करः सुरभिः स्वादुर्हृद्यो नातिमदो लघुः ।
सृष्टमूत्रशकृद्वातो गौडस्तर्पणदीपनः ॥ १३ ॥
वातपित्तकरः सीधुः स्नेहः श्लेष्मविकारहा ।
मेदःशोफोदरार्शोघ्नस्तत्र पक्वरसो वरः ॥ १४ ॥
छेदी मध्वासवस्तीक्ष्णो मेहपीनसकासजित् ।
रक्तपित्तकफोत्क्लेदि शुक्तं वातानुलोमनम् ॥ १५ ॥
भृशोष्णरूक्षतीक्ष्णाम्लं हृद्यं रुचिकरं सरम् ।
दीपनं शिशिरस्पर्शं पाण्डुदृक्क्रिमिनाशनम् ॥ १६ ॥
गुडेक्षुमद्यमार्द्वीकशुक्तं लघु यथोत्तरम् ।
कन्दमूलफलाद्यं च तत्तद्विन्द्यात्तदासुतम् ॥ १७ ॥
शाण्डाकी चाऽऽसुतं चान्यत्कोलाम्लं रोचनं लघु ।
धान्याम्लं भेदि तीक्ष्णोष्णं पित्तकृत्स्पर्शशीतलम् ॥ १८ ॥
श्रमक्लमहरं रुच्यं दीपनं बस्तिशूलनुत् ।
शस्तमास्थापने हृद्यं लघु वातकफापहम् ॥ १९ ॥

इति योगतरङ्गिण्यां मद्यगुणागुणकथनं नाम सप्तविंशस्तरङ्गः ॥ २७ ॥

अथाष्टाविंशस्तरङ्गः ।

अथेक्षुगुणाः ।

सामान्येक्षुगुणाः—

इक्षुः स्वादुर्गुरुः शीतो वृष्यः स्निग्धो बलप्रदः ।
जीवनो वातपित्तघ्नः कुर्यान्मूत्रकफक्रिमीन् ॥ १ ॥
स मूले मधुरोऽत्यर्थं मध्ये मधुर एव तु ।
अग्रे ग्रन्थिषु विज्ञेयो लवणो रसतस्तथा ॥ २ ॥

इति सामान्येक्षुगुणाः ।

अथेक्षुभेदाः

तत्र रक्तेक्षुः—

लोहितेक्षुर्गुरुः शीतो दाहपित्तास्रकृच्छ्रजित् ।

अथ पौण्ड्रकः—

पौण्ड्रकः शीतलः स्निग्धो बृंहणः कफकृत्सरः ॥ ३ ॥

अथ कृष्णेक्षुः

कृष्णेक्षुस्तद्गुणैर्ज्ञेया विशेषाद्दाहनाशनः ।

अथ वंशेक्षुः—

वंशेक्षुरीषत्कफकृदवृष्यः स्निग्धो विबन्धनुत् ॥ ४ ॥

अथ शतपर्वा—

शतपर्वा किंचिदुष्णः पित्तवातश्रमप्रणुत् ।

अथ कान्तारः—

कान्तारो वातलः शीतो दाहपित्तास्रनाशनः ॥ ५ ॥

अथ तापसेक्षुः—

तापसेक्षुरसो वृष्यश्चक्षुष्यो वातकृद्गुरुः ।

अथ काष्ठेक्षुः—

काष्ठेक्षुर्विषपित्तास्रनाशनो वातलो हिमः ॥ ६ ॥

अथ कोशकारः—

कोशकारो गुरुः शीतो रक्तपित्तक्षयापहः ।

अथ सूचीपत्रादयः—

सूचीपत्रो नीलपर्वा नैपालो[१] दीर्घपत्रकः ॥ ७ ॥
वातलाः कफपित्तघ्नाः सकषाया विदाहिनः ।

अथ दन्तनिष्पीडितेक्षुगुणाः—

दन्तनिष्पीडनात्तेषां रसः पित्तास्रनाशनः ॥ ८ ॥
शर्करासमवीर्यः स्यादविदाही कफप्रदः ।

अथ यन्त्रनिष्पीडितरसगुणाः—

यन्त्रनिष्पीडनादिक्षो रसो ग्राही गुरुस्तथा ॥ ९ ॥
विदाही वातपित्तघ्नः स्वादुः श्लेष्मविवर्धनः ।

अथावर्तितरसगुणाः—

रसः शृतो गुरुर्वृष्यः श्लेष्मलो वातपित्तनुत् ॥ १० ॥
लवणानुरसः स्वादुर्दाही श्रमविनाशनः ।

१ ग. नैपाली ।

अथ सितोपला—

सितोपला सरा गुर्वी हिमा पित्तानिलापहा ॥ ११ ॥
वृष्या श्रमक्लमच्छर्दिदाहमूर्छामदापहा ।

अथ खण्डः—

हृद्यः पुष्टिप्रदः स्निग्धो मोहदाहमदभ्रमान् ॥ १२ ॥
निहन्ति खण्डः शिशिरो गुरुः पित्तसमीरजित् ।

अथ श्वेतशर्करा—

सिता हिमा सरा वृष्या बलतृप्तिकरी लघुः ॥ १३ ॥
तृट्क्लमभ्रमपित्तास्रदाहमोहानिलापहा ।

अथ मधुशर्करा—

माधवी शर्करा रूक्षा कफपित्तास्रजिद्गुरुः ॥ १४ ॥

अथ यवासशर्करा—

यवासशर्करा शीता वातला कफपित्तजित् ।

अथ पुष्पवासितशर्करा—

रक्तपित्तहरी हृद्या सुमनोवासिता सिता ॥ १५ ॥
वृष्या गुरुर्हिमा भ्रान्तिवमितृड्दाहमोहजित् ।

अथ फाणितम्—

फाणितं गुर्वभिष्यन्दि दोषलं मूत्रशोधनम् ॥ १६ ॥

अथ गुडः—

गुडः क्षारो गुरुः स्वादुर्वातपित्ताग्निकृत्सरः ।
बल्यः कृमिश्लेष्मकरो मूत्ररक्तविशोधनः ॥ १७ ॥
जीर्णो हृद्यो लघुः पथ्यो नाभिष्यन्द्यग्निपुष्टिकृत् ।
इक्षोर्विकारा विमला यथा कुर्युर्गुणास्तथा ॥ १८ ॥
तृड्दाहमूर्छापित्तास्रविषमोहहरा हिमाः ।
गुरवो मधुरा बल्या स्निग्धा वातहराः सराः ॥ १९ ॥

इति योगतरङ्गिण्यामिक्षुशर्करादिगुणकथनं नामाष्टाविंशस्तरङ्गः ॥ २८ ॥

---

१ क. भ्रमातिभे° । २ ग. °ग्निपुष्टिकृत् । ब° । ३ क. °गुणास्तं° ।

अथैकोनत्रिंशत्तरङ्गः ।

अथ मधु—

माक्षिकं भ्रामरं क्षौद्रं पौतिकं छात्रमेव च ।
आर्घ्यमौद्दालकं दालमित्यष्टौ मधुजातयः ॥ १ ॥

मधुवर्णमाह—

माक्षिकं तैलसंकाशं भ्रामरं स्फटिकोज्ज्वलम् ।
क्षौद्रं कपिशवर्णं स्यात्पौतिकं घृतसंनिभम् ॥ २ ॥
छात्रं तत्पीतकपिलमार्घ्यं श्वेतपिशङ्गकम् ।
औद्दालं पीतकपिलं नानावर्णं तु दालकम् ॥ ३ ॥

तत्र सामान्यमधुगुणाः—

मधु शीतं लघु स्वादु रूक्षं ग्राहि विलेखनम् ।
चक्षुष्यं दीपनं स्वर्यं व्रणशोधनरोपणम् ॥ ४ ॥
वर्ण्यं मेधाकरं वृष्यं विशदं रोचनं जयेत् ।
कुष्ठार्शःकासपित्तास्रकफमेहक्लमक्रिमीन् ॥ ५ ॥
मदतृष्णावमिश्वासहिक्कातीसारहृद्ग्रहान् ।
दाहक्षतक्षयांस्तत्तु योगवाह्यल्पवातलम् ॥ ६ ॥

अथ माक्षिकादीनां विशिष्टगुणाः—

क्षये माक्षिकमुद्दिष्टं भ्रामरं रक्तपित्तनुत् ।
क्षौद्रं मेहहरं प्राहुर्मेहे पौतिकमुत्तमम् ॥ ७ ॥
छात्रं सर्वत्र शस्तं स्यादार्घ्यं चक्षुष्यमुत्तमम् ।
औद्दालकं कुष्ठहरं रुचिकृद्दालमीरितम् ॥ ८ ॥
एते विशिष्टाः कथिता मधूनां मुनिभिर्गुणाः ।

अथ मधूच्छिष्टगुणाः—

मदनं मृदुलं स्निग्धं भूतघ्नं व्रणरोपणम् ।
भग्नसंधानकृद्वातकुष्ठवीसर्परक्तजित् ॥ ९ ॥

इति योगतरङ्गिण्यां मधुगुणागुणकथनं नामैकोनत्रिंशत्तरङ्गः ॥ २९ ॥

---

१ ग. °द्रं पैत्तिकं । २ ग. °स्यात्पैत्तिकं । ३ क. °कं तैलर्वं° । ४ ग. °वं वर्णशो° । ५ ग. °मे पैत्तिक° ।

अथ त्रिंशत्तरङ्गः ।

अथ शाल्यादि—

शालयो रक्तशाल्याद्या व्रीहयः षष्टिकादयः ।
मुद्गादि वैदलं प्राहुः कङ्ग्वादि तृणधान्यकम् ॥ १ ॥
यवादि शूकधान्यं स्यादित्याद्याः क्रमशः स्मृताः ।

अथ सामान्यशालिगुणाः—

शालयो मधुराः स्निग्धा बल्या बद्धाल्पवर्चसः ॥ २ ॥
पित्तघ्नाः सानिलकफा मूत्रला ला(ल)घवो हिमाः ।

इति सामान्यशालिगुणाः ।

अथ रक्तशालिः—

रक्तशालिर्वरस्तेषां बल्यो वर्ण्यस्त्रिदोषजित् ॥ ३ ॥
चक्षुष्यो मूत्रलः स्वर्यः शुक्रलस्तृड्ज्वरापहः ।
विषव्रणहरः किंचित्तस्मादल्पगुणाः परे ॥ ४ ॥

अथ महाशालिः—

महाशालिर्वरैर्बल्यो रक्तशालिगुणैः समः ।

अथ षष्टिकाः—

षष्टिका मधुराः शीता लघवो बद्धवर्चसः ॥ ५ ॥
वातपित्तप्रशमनाः शालीनां च गुणैः समाः ।

अथ महाषष्टिकाः—

षष्टिकः प्रवरस्तेषां लघुः स्निग्धस्त्रिदोषजित् ॥ ६ ॥
पाके स्वादुर्मृदुर्ग्राही स्थैर्यकारी बलप्रदः ।
रक्तशालिगुणैस्तुल्यस्तस्मादल्पगुणाः परे ॥ ७ ॥

अथ कृष्णव्रीहिः—

कृष्णव्रीहिर्वरस्तेषां तस्मादल्पगुणाः परे ।

अथ दग्धभूजातशालयः—

शालयो दग्धभूजाता लघुरूक्षाः कफापहाः ॥ ८ ॥
बल्याश्च मधुरा वृष्या अतिपथ्या इमास्त्वे ।

---

१ ब. °लि: परं बल्यो । २ ब. °षकृत् । ३ ब. °फापहाः ।

अथ सामान्यस्थलजशालिगुणाः—

स्थलजाः स्वादवः पित्तकफघ्ना वातवह्निदाः ॥ ९ ॥

अथ केदारजाः—

केदारा वातपित्तघ्ना गुरवः कफशुक्रलाः ।

अथ रोपिताः—

छिन्नरूढा हिमा रूक्षाः पित्तश्लेष्मनिबर्हणाः ॥ १० ॥
ईषद्वातकरा रुच्या विशेषाल्लघुपाकिनः ।

इति शालिः ।

अथ गोधूमगुणाः—

गोधूमो मधुरः शीतो वातपित्तहरो गुरुः ॥ ११ ॥
कफशुक्रप्रदो बल्यः स्निग्धसंधानकृत्सरः ।
एतस्मात्स्थूलगोधूमात्क्षुद्रो हीनतरो गुणैः ॥ १२ ॥

अथोम्बिका—

अर्धपक्वैर्वह्निभृष्टैरुम्बिका कथिता बुधैः ।
उम्बिका कफदा बल्या गुरुः पित्तानिलापहा ॥ १३ ॥
स्निग्धा विबन्धकृद्रक्तमूत्रकृच्छ्रहिता मता ।

अथ यवगुणाः—

यवः कषायो मधुरः शीतः पित्तकफास्रजित् ॥ १४ ॥
व्रणेषु तिलवत्पथ्यो रूक्षो मेधाग्निवर्धनः ।
लेखनो बद्धनिष्पन्दः स्वर्यो मेदस्तृषापहः ॥ १५ ॥
बहुवातमलस्थैर्यवर्णकारी च पिच्छिलः ।
अस्मादतियवः किंचिद्गुणैर्हीनतरो मतः ॥ १६ ॥
निःशूकोऽतियवः प्रोक्तो धवलाकृतिको महान् ।

अथ शिम्बीधान्यम्—

शिम्बी मुद्गश्चणो माषः सतीनः सकलायकः ॥ १७ ॥
मसूरवक्त्रमकुल्यामकुष्ठत्रिपुटादयः ।
वैदला मधुरा रूक्षाः कषायाः कटुपाकिनः ॥ १८ ॥

---

१ क. °लपित्तघ्नाः । २ ग. °कृद्दुरो व° । ३ घ. °स्था लघुः पि° । ४ क. °घनरते° ।

वातलाः कफपित्तास्रमलमूत्रकरा हिमाः ।
ऋते मुद्गमसूराभ्यामन्ये त्वाध्मानकारकाः ॥ १९ ॥

अथ शिम्बगुणाः–

धान्यानां कञ्चुकं शिम्बी बीजगुप्तिश्च सा भवेत् ।
तद्युतानि तु धान्यानि शिम्बिधान्यानि लक्ष्यते ॥ २० ॥
शिम्बा विष्टम्भिनो मेहवृष्टिघ्ना वातपित्तलाः ।
विशदा गुरवो हृद्या रूक्षाः कटुकपाकिनः ॥ २१ ॥
सितासितादिभेदेन बहुधा ते प्रकीर्तिताः ।

अथ मुद्गः–

मुद्गो रूक्षो लघुर्ग्राही कफपित्तहरो हिमः ॥ २२ ॥
स्वादुरल्पानिलो नेत्र्यो वन्योऽप्येतद्गुणः स्मृतः ।
मुद्गेषु प्रवरः श्यामो मुद्गाः स्वल्पगुणाः परे ॥ २३ ॥

अथाऽऽर्द्रीकृतमुद्गगुणाः–

स जलार्द्रीकृतः स्वादुः पथ्यः श्रमजुषां नृणाम् ।
विशेषेण च पित्तघ्नस्तर्पणो बलकृद्गुरुः ॥ २४ ॥

अथ मुद्गशिम्बः–

शिम्ब आर्द्रो लघुः किंचिद्वातकृत्पित्तहृत्सरः ।

अथ स्नेहसिद्धशिम्बार्द्रमुद्गगुणाः–

स्नेहसिद्धः स [illegible]लकृत्त्रिदोषघ्नो रुचिप्रदः ॥ २५ ॥

अथ माषः–

माषो गुरुः स्वादुपाकः स्निग्धो वृष्योऽनिलाप(व)हः ।
गुदकीलार्दितश्वासपक्तिशूलान्विनाशयेत् ॥ २६ ॥

अथ राजमाषः–

राजमाषः स्वादुरूक्षः कषायस्तर्पणो गुरुः ।
ग्राही वातकरस्तन्यबहुवर्चोरुचिप्रदः ॥ २७ ॥

अथ मकुष्ठः–

मकुष्ठो वातलो ग्राही कफपित्तहरो लघुः ।
वह्निजिन्मधुरः पाके क्रिमिकृज्ज्वरनाशनः ॥ २८ ॥

---

१ क. °रुक्ष° ।

अथ निष्पावः—

निष्पावोऽनिलपित्तास्रमूत्रस्तन्यकरः सरः ।
विदाह्युष्णो गुरुः शोफकफकृच्छुक्रनाशनः ॥ २९ ॥

अथाऽऽढकी—

आढकी तुवरी रूक्षा वातला कफपित्तजित् ।
किंचिद्‌वानाहजननी सस्नेहा तु त्रिदोषनुत् ॥ ३० ॥

अथ वर्तुलः—

वर्तुलः शीतलो ग्राही कफपित्तहरो लघुः ।
विपाके मधुरो रूक्षो हरेणुस्तद्गुणो मतः ॥ ३१ ॥

अथ कलायत्रिपुटगुणाः—

कलायः कफपित्तघ्नो ग्राही शीतोऽतिवातलः ।
त्रिपुटोऽपि गुणैरेवं तच्छाकं कफपित्तजित् ॥ ३२ ॥

अथ चणकः—

चणकः शीतलो रूक्षः पित्तरक्तकफापहः ।
लघुः कषायो विष्टम्भी वातलः पुंस्त्वनाशनः ॥ ३३ ॥
श्वेतोऽप्येवं गुणैर्ज्ञेयः किंचित्तस्माद्गुरुर्मतः ।
भृष्टो रुचिकरः पुष्टिप्रदश्छर्दिबलासजित् ॥ ३४ ॥
स जलार्द्रीकृतो रुच्यो वातश्लेष्मकरो हिमः ।
स शिम्बार्द्रो हिमः पित्तहरो वातकफप्रदः ॥ ३५ ॥
वृष्यो रुचिकरो बल्यो मेहकृच्छ्राश्मरीहरः ।
अर्धपक्वैश्च शिम्बैश्च होलाको वह्निमर्जितः ॥ ३६ ॥
होलाकोऽल्पानिलो मेदी कफकृत्पित्तनाशनः ।
बल्योऽतिरुचिकृत्पथ्यः श्रमभाजां नृणां गुरुः ॥ ३७ ॥

अथ मसूरः—

मसूरो मधुरः पाके संग्राही शीतलो लघुः ।
कफपित्तास्रजिद्वर्ण्यस्तच्छाकं लघु तिक्तकम् ॥ ३८ ॥

अथ कुलित्थः—

कुलित्थः कटुकः पाके कषायः * कफपित्तजित् ।

---

* अत्र पित्तरक्तकृदिति पाठो भावप्रकाशे वर्तत इति क. पुस्तके ।

---

१ ग. °कापहः । २ क. °तरूक्षो वा° । ३ क. °कावातभ° । ४ ग. °को मेदः क° । ५ क. °जिद्रूक्षो भावप्रकाशे श्वासकासघ्नः ।

लघुर्विदाही वीर्योष्णः श्वासकासकफानिलान् ॥ ३९ ॥
हन्ति हिक्काश्मरीशुक्रगदानाहान्सपीनसान् ।
स्वेदसंग्राहको गुल्ममेदःक्रिमिहरः सरः ॥ ४० ॥
वम्यो विशेषतः शीतो नेत्रामयविषापहः ।

अथ तिलाः—

तिलो ग्राही गुरुः स्वादुः स्निग्धोष्णः कफपित्तलः ॥ ४१ ॥
बल्यः केश्यो हिमस्पर्शो रुच्यो व्रणहितः परम् ।
दन्त्योऽल्पमूत्रकृद्वातनाशनोऽग्निमतिप्रदः ॥ ४२ ॥
कृष्णः श्रेष्ठतमस्तेषु शुक्लो मध्यमः सितः ।
अन्ये हीनतराः प्रोक्तास्ततो रक्तादयस्तिलाः ॥ ४३ ॥

अथ तुवरी—

तुवरी ग्राहिणी शीता लघुः कफविषास्रजित् ।

अथातसी—

अतसी शुक्रदृष्टिघ्नी स्निग्धोष्णा वातजिद्गुरुः ॥ ४४ ॥

अथ किरटा—

किरटा तद्वदुद्दिष्टा विशेषाद्विषनाशिनी ।

अथ सर्षपः—

सर्षपः कफवातघ्नस्तीक्ष्णोष्णो रक्तपित्तकृत् ॥ ४५ ॥
किंचिद्रूक्षोऽग्निदः कण्डूकुष्ठकोठक्रिमीञ्जयेत् ।

अथ राजिका—

राजिका तद्गुणा ज्ञेया तीक्ष्णा तीव्रा विशेषतः ॥ ४६ ॥

अथ शणः—

शणो हिमो गुरुर्ग्राही तत्पुष्पं प्रदरास्रजित् ।

अथ तृणधान्यम्—

तत्र प्रियङ्गुगुणाः—

प्रियङ्गुः पित्तजिद्वृष्या भग्नसंधानकृद्गुरुः ॥ ४७ ॥

अथ श्यामाकः—

श्यामाकः शोषणः शीतो रूक्षः पित्तकफापहः ।

अथ कोद्रवः—

कोद्रवः शीतलो ग्राही विषपित्तकफाञ्जयेत् ॥ ४८ ॥

अथ नीवारः—

नीवारः शीतलो ग्राही पित्तघ्नः कफवातकृत्।

अथ यावनालः—

यावनालः स्वादुशीतो वातलः कफपित्तजित्॥ ४९॥
रूक्षो लघुतरः शुष्को मृष्टोऽग्नी पुष्कराभिधः।
पुष्करं मधुरं रुच्यं बलकृल्लघु शीतलम्॥ ५०॥
त्रिदोषशमनं क्षीणहितं शुक्रकरं परम्।
तल्लाजा लघवो रूक्षास्ततो न्यूनगुणा मताः॥ ५१॥

अथ गवेधुका—

गवेधुका कटुः स्वाद्वी कार्श्यकृत्कफनाशिनी।

अथ नन्दीमुखीवेणुयवादि—

नन्दीमुखी वेणुयववरकोद्दालनर्तकाः॥ ५२॥
नलो नाली मुकुन्दश्च तोदपर्णी मधूलिका।
तृणधान्यमिदं स्वादु कटुपाकि विलेखनम्॥ ५३॥
रूक्षोष्णं बद्धविट्कं च वातपित्तकरं लघु।

अथ गुणहीनधान्यम्—

अपर्याप्तं व्याधिहतमनार्तवमभूमिजम्॥ ५४॥
नवं जन्त्वादिभिर्जुष्टं धान्यं न गुणवन्मतम्।

अथ नूतनधान्यगुणाः—

धान्यं नवमभिष्यन्दि गुरु स्वादु कफप्रदम्॥ ५५॥

अथ वर्षोषितधान्यगुणाः—

वर्षोषितं सर्वधान्यं गौरवं परिमुञ्चति।
न मुञ्चति च वीर्यं स्वं क्रमान्मुञ्चत्यतः परम्॥ ५६॥
विदाहि गुरु विष्टम्भि विरूढं दृष्टिदूषणम्।

अथ विशिष्टनूतनान्नगुणागुणाः—

एतेषु यवगोधूमतिलमाषा नवा हिताः॥
रूढाः पुराणा विरसा न तथा गुणकारिणः॥ ५७॥

इति योगतरङ्गिण्यां शाल्यादिगुणागुणकथनं नाम त्रिंशस्तरङ्गः॥ ३०॥

---

१ ग. °ष्यातिह°।

अथैकत्रिंशस्तरङ्गः ।

अथ फलानि—

अथ द्राक्षा—

द्राक्षा पक्वा सरा शीता चक्षुष्या बृंहणी गुरुः ।
हन्ति तृष्णाज्वरश्वासवातपित्तास्रकामलाः ॥ १ ॥
कृच्छ्रास्रपित्तसंमोहदाहशोषमदात्ययान् ।
आमा स्वल्पगुणा गुर्वी सैवाम्ला रक्तपित्तकृत् ॥ २ ॥

अथाऽऽम्रः—

आम्रो ग्राही प्रमेहार्शःकफपित्तव्रणाञ्जयेत् ।
तत्फलं बालमत्यम्लं रूक्षं दोषत्रयास्रकृत् ॥ ३ ॥
बद्धास्थि तादृगेवोक्तं वातहारि च पित्तलम् ।
पक्वं तु मधुरं वृष्यं स्निग्धं हृद्यं बलप्रदम् ॥ ४ ॥
गुरु वातहरं रुच्यं वर्ण्यं शीतमपित्तलम् ।
रसस्तस्य सरः स्निग्धो रोचनो बलवर्णकृत् ॥ ५ ॥
आम्रबीजं कषायं स्याच्छर्द्यतीसारनाशकृत् ।
ईषदम्लं च मधुरं तथा हृदयदाहनुत् ॥ ६ ॥
आम्रावर्तस्तृषाच्छर्दिवातपित्तहरः सरः ।
रुच्यः सूर्यांशुभिः पाकाल्लघुश्च परिकीर्तितः ॥ ७ ॥

अथ सामान्यजम्बूः—

जम्बूः संग्राहिणी रूक्षा कफपित्तव्रणास्रजित् ।

अथ राजजम्बूफलम्—

राजजम्बूफलं स्वादु विष्टम्भि गुरु रोचनम् ॥ ८ ॥

अथ लघुजम्बूः—

क्षुद्रजम्बूफलं तद्वद्विशेषाद्दाहनाशनम् ।

अथ नारिकेरम्—

नारिकेरफलं शीतं दुर्जरं बस्तिशोधनम् ॥ ९ ॥

---

१ क. °तथ:तास्र° । २ क. त्तजित् । ३ क. °हारक° । ४ क. °हरो लघु° । ६° । ५ ग. °थ मादि स्या° । ६ ग. °म्भिरो° ।

विष्टम्भि बृंहणं बल्यं वातपित्तास्रदाहजित् ।
तस्याम्मः शीतलं हृद्यं दीपनं शुक्रलं लघु ॥ १० ॥
तत्पादपशिरोमज्जा शुक्रलो वातपित्तजित् ।

अथ पिण्डखर्जूरीस्वल्पखर्जूरीफलम्—

खर्जूरिकाफलं शीतं स्वादु स्निग्धं क्षतास्रजित् ॥ ११ ॥
बल्यं हन्ति मरुत्पित्तमदमूर्छामदात्ययान् ।
तस्मादल्पगुणं ज्ञेयमन्यत्खर्जूरिकाफलम् ॥ १२ ॥
तन्मज्जा मूर्धजः शीतो वृष्यः पित्तास्रदाहजित् ।

अथ सलेमानी—

सलेमानी श्रमभ्रान्तिदाहमूर्छास्रपित्तजित् ॥ १३ ॥

अथ कदली—

कदली योनिदोषाश्मरक्तपित्तहरा हिमा ।
तत्कन्दः शीतलो बल्यः केश्यः पित्तकफास्रजित् ॥ १४ ॥
तत्फलं मधुरं शीतं विष्टम्भि बलकृद्गुरु ।
स्निग्धं पित्तास्रतृग्दाहक्षतक्षयसमीरजित् ॥ १५ ॥

अथ दाडिमम्—

दाडिमं दीपनं हृद्यं रोचनं नातिपित्तलम् ।
कषायानुरसं ग्राहि द्विधा स्वाद्वम्लभेदि तत् ॥ १६ ॥
तयोः स्वादु त्रिदोषघ्नमम्लं वातबलासहृत् ।
शुष्काम्लदाडिमीसारो हिमः पित्तसमीरकृत् ॥ १७ ॥

अथ बदरम्—

बदरं लघु संग्राहि रुच्यमुष्णं समीरजित् ।
कफपित्तकरं तद्वत्कोलं गुरु सरं मतम् ॥ १८ ॥
सौवीरं बदरं शीतं भेदनं गुरु शुक्रलम् ।
बृंहणं पित्तदाहास्रक्षयतृष्णानिलापहम् ॥ १९ ॥
कर्कन्धु मधुरं स्निग्धं गुरु पित्तानिलापहम् ।
शुष्कं भेद्यग्निकृत्सर्वं लघु तृष्णाक्लमास्रजित् ॥ २० ॥
मरुत्पित्तहरस्तस्य मज्जा वृष्यो बलप्रदः ।

---

१ क. °भं वातपि° ।

अथ क्षीरिणीफलम्—

क्षीरिवृक्षफलं शीतं स्निग्धं गुरु बलप्रदम् ॥ २१ ॥
तृष्णामूर्छामदभ्रान्तिक्षयदोषत्रयास्रजित् ।

अथ चारः—

चारः पित्तकफास्रघ्नस्तत्फलं मधुरं गुरु ॥ २२ ॥
स्निग्धं सरं मरुत्पित्तदाहतृष्णाक्षतापहम् ।
तन्मज्जा मधुरः स्निग्धः शुक्रलः पित्तवातजित् ॥ २३ ॥

अथ परूषकम्—

परूषकं कषायाम्लमामपित्तकरं लघु ।
पक्वं तु मधुरं पाके शीतं विष्टम्भि बृंहणम् ॥ २४ ॥
हृद्यं तृट्पित्तदाहास्रक्षतक्षयसमीरजित् ।

अथ तिन्दुकः—

तिन्दुको व्रणवातघ्नस्तत्सारः पित्तरोगजित् ॥ २५ ॥
आममस्य फलं ग्राहि शीतलं वातलं लघु ।
पक्वं पित्तप्रमेहास्रश्लेष्मघ्नं विशदं गुरु ॥ २६ ॥
विषतिन्दुकमप्येवं विशेषाद्ग्राहि शीतलम् ।

अथ किङ्किणी—

*किङ्किणी तुवरा तिक्तः पित्तश्लेष्महरो हिमः ॥ २७ ॥
तत्फलं वातलं त्वामं पक्वं स्वादु त्रिदोषनुत् ।

अथाऽऽरुकम्—

आरुकं जारकं वातमेहार्शःकफनाशनम् ॥ २८ ॥

अथ मधूकः—

मधूकः कफवातघ्नः कषायो व्रणरोपणः ।
तत्पुष्पं मधुरं बल्यं शीतलं गुरु बृंहणम् ॥ २९ ॥
फलं शीतं गुरु स्वादु शुक्रलं वातपित्तजित् ।
अहृद्यं हन्ति तृष्णास्रदाहश्वासक्षतक्षयान् ॥ ३० ॥

---

* यद्यपि किङ्किणीशब्दस्य स्त्रीवाचकत्वात्तद्विशेषणान्यपि तथैवापेक्षितानि तथाऽपि लिङ्गम-
धोमत्वात्तिङ्गसंख्याविभेदेऽपीतिन्यायेन कथंचिन्नेयानि ।

अथ पनसम्—

पनसं शीतलं पक्कं स्निग्धं पित्तानिलापहम् ।
बल्यं शुक्रप्रदं हन्ति रक्तपित्तक्षतक्षयान् ॥ ३१ ॥
आमं तदेव विष्टम्भि वातलं तुवरं गुरु ।

अथ लकुचम्—

लकुचं गुरु विष्टम्भि स्वादूष्णं रक्तपित्तजित् ॥ ३२ ॥
श्लेष्मकारि समीरघ्नमम्लं शुक्राग्निनाशनम् ।

अथ तालः—

तालः शीतो मरुत्पित्तव्रणजिन्मदशुक्रकृत् ॥ ३३ ॥
तत्फलं शीतलं बल्यं स्निग्धं स्वादुरसं गुरु ।
विष्टम्भि वातपित्तास्रक्षयदाहक्षतापहम् ॥ ३४ ॥

अथ खर्बूजम्—

खर्बूजं मूत्रलं बल्यं कोष्ठशुद्धिकरं गुरु ।
स्निग्धं स्वादुतरं शीतं वृष्यं पित्तानिलापहम् ॥ ३५ ॥

अथ शिम्बितिकाफलम्—

फलं शिम्बितिकापूर्वं वातपित्तहरं गुरु ।
बृंहणं कफकृद्वृष्यं स्वादुपाकरसं हिमम् ॥ ३६ ॥

अथ महच्छिम्बितिकाफलम्—

अपरं से(नै)व गुणवद्विशेषात्तुवरं हिमम् ।

अथामृतफलम्—

अमृतं गुरु वातघ्नं स्वाद्वम्लरुचि शुक्रकृत् ॥ ३७ ॥

अथ वातामम्—

वातामसुष्णं सुस्निग्धं वातास्रबलशुक्रकृत् ।

अथ निकोचकमुकूलके—

निकोचकं गुरु स्निग्धं वृष्योष्णं स्वादु बृंहणम् ॥ ३८ ॥
रक्तप्रसाधनं बल्यं वातघ्नं कफपित्तकृत् ।
तद्वन्मुकूलकं ज्ञेयं विशेषाद्गुरु दुर्जरम् ॥ ३९ ॥

---

१ क. °कजित् । २ ग. °ग्धं बलशुक्रकरं गुरु ।

अथाऽऽलूकम्—

आलूकं रसतः शीतं स्वाद्वम्लं वातपित्तहृत् ।

अथार्ञ्जीरम्—

अञ्जीरं शीतलं स्वादु गुरु पित्तास्रवातजित् ॥ ४० ॥

तस्मादल्पगुणं ज्ञेयमञ्जीरं लघु तद्गुणम् ।

अथाक्षोटम्—

अक्षोटं मधुरं बल्यं गुरूष्णं वातहृत्सरम् ॥ ४१ ॥

अथ शृङ्गाटम्—

शृङ्गाटं मधुरं रूक्षं गुरु ग्राहि हिमं तथा ।

शुक्रानिलश्लेष्मकरं शुष्कमार्द्रं विशेषतः ॥ ४२ ॥

अथ पालेवतमाणवके—

पालेवतं श्वेतपुष्पं तिन्दुकामफलं मतम् ।

अन्यन्माणवकं ज्ञेयं महापालेवतं तथा ॥ ४३ ॥

पालेवतं हिमं स्वादु गुरूष्णं वह्निवातजित् ।

तद्वन्माणवकं हृद्यं तृष्णाघ्नं मिष्टमस्तकम् ॥ ४४ ॥

अथ तूतम्—

तूतं गुरु हिमं पक्वं स्वादु पित्तानिलापहम् ।

अथ गाङ्गेरुतोदने—

गाङ्गेरु रोचनं पक्वं गुरु वातास्रपित्तजित् ॥ ४५ ॥

तोदनं ग्राहि मधुरं वातपित्तहरं लघु ।

अथ तुवरकः—

कलायवत्फलैः पत्रैः केसराभः समुद्रजः ॥ ४६ ॥

वृक्षः समुद्रजो ज्ञेयो भल्लातकसमो गुणैः ।

तौवरं कफजित्पाके कटूष्णं व्रणमेहनुत् ॥ ४७ ॥

अथ बीजपूरः

बीजपूरफलं रुच्यं रसेऽम्लं दीपनं लघु ।

रक्तपित्तकरं ग्राहि जिह्वाहृच्छोधनं परम् ॥ ४८ ॥

---

१ क. °पैः । तुव° । २ ग. °रं कव्यं जि° ।

त्वक्तस्य तिक्ता गुर्व्युष्णा कृमिवातकफापहा ।
तन्मांसं बृंहणं शीतं गुरु पित्तसमीरजित् ॥ ४९ ॥
केसरो मधुरो ग्राही शूलगुल्मोदरापहः ।
बीजमुष्णं क्रिमिश्लेष्मवातजिद्भेदं गुरु ॥ ५० ॥
तत्पुष्पं शीतलं ग्राहि रक्तपित्तहरं लघु ।

अथ मधुकर्कटी—

मधुकर्कटिका शीता रक्तपित्तहरा गुरुः ॥ ५१ ॥

अथ नारङ्गम्—

नारङ्गमम्लमत्युष्णं रुच्यं वातहरं परम्[1] ।
स्वाद्वम्लमपरं हृद्यं दुर्जरं वातनाशनम् ॥ ५२ ॥

अथ जम्बीरम्—

जम्बीरमम्लं शूलघ्नं गुरूष्णं कफवातजित् ।
आस्यवैरस्यहृत्पीडावह्निमान्द्यकृमीञ्जयेत् ॥ ५३ ॥

अथाम्लवेतसम्—

अम्लवेतसमत्यम्लं भेदनं[2] शतवेधि च ।
हृद्रोगशूलगुल्मघ्नं पित्तासृक्कफदूषणम् ॥ ५४ ॥

अथ साराम्लम्—

साराम्लमम्लं वातघ्नं गुरु पित्तकफप्रदम् ।

अथ निम्बूकम्—

निम्बूकमम्लं वातघ्नं पाचनं दीपनं लघु ॥ ५५ ॥
राजनिम्बूफलं स्वादुपाकं पित्तसमीरजित् ।
मिष्टनिम्बूफलं पित्तवातहृद्गुरु रोचनम् ॥ ५६ ॥
भ्रमतृड्दाहपित्तास्रच्छर्दिक्षयगरापहम् ।

अथ कर्मरङ्गम्—

कर्मरङ्गं हिमं ग्राहि स्वाद्वम्लं कफपित्तजित् ॥ ५७ ॥

अथाम्लिका—

अम्लिकाऽऽमा गुरुर्वातहरा पित्तकफास्रकृत् ।
पक्का तद्वत्सरा रुच्या वह्निबस्तिविशुद्धिकृत् ॥ ५८ ॥

---

१ ग. °रम् । २ क. °म् । कट्वम्ल° । ३ ग. °नं लघु दीपनम् । ह°

शुक्ता हृद्या श्रमभ्रान्तितृष्णाकृमिहरा लघुः ।

अथ वृक्षाम्लम्—

तिन्तिडीकं समीरघ्नमाममुष्णं परं गुरु ॥ ५९ ॥
तत्पक्वं लघु संग्राहि ग्रहणीकफवातजित् ।

अथ करमर्दम्—

करमर्दं गुरूष्णाम्लं रक्तपित्तकफप्रदम् ॥ ६० ॥
तत्पक्वं मधुरं रुच्यं लघु पित्तसमीरजित् ।
शुष्कं पक्ववदश्यामं पक्वमप्यार्द्रमामवत् ॥ ६१ ॥

अथ कपित्थम्—

कपित्थमामं संग्राहि लघु दोषत्रयापहम् ।
पक्वं गुरु तृषाहिक्काशमनं वातपित्तजित् ॥ ६२ ॥
स्वाद्वम्लं तुवरं कण्ठशोधनं ग्राहि दुर्जरम् ।

अथाऽऽम्रातकम्—

आम्रातमामं वातघ्नं गुरूष्णं रुचिकृत्सरम् ॥ ६३ ॥
पक्वं स्वादु हिमं वृष्यं मरुत्पित्तक्षतास्रजित् ।

अथ राजाम्रम्—

राजाम्रं मधुरं शीतं ग्राहि पित्तकफापहम् ॥ ६४ ॥

अथ क्रमुकम्—

पूगं गुरु हिमं रूक्षं कषायं कफपित्तजित् ।
मोहनं दीपनं रुच्यमास्यवैरस्यनाशनम् ॥ ६५ ॥
आर्द्रं तद्गुर्वभिष्यन्दि वह्निदृष्टिकरं सरम् ।
स्विन्नं त्रिदोषहृत्सर्वं तद्भेदांस्तद्वदादिशेत् ॥ ६६ ॥

अथ ताम्बूलम्—

ताम्बूलं विशदं रुच्यं तीक्ष्णोष्णं तुवरं सरम् ।
तिक्तं क्षारं मनोजन्यं रक्तपित्तकरं लघु ॥ ६७ ॥
बल्यं श्लेष्मास्यदौर्गन्ध्यमेहवातश्रमापहम् ।
फलतुल्यगुणं सर्वं मज्जानमपि चाऽऽदिशेत् ॥ ६८ ॥

१ ग. °रूष्णं च र° । २ ग. °तकफाग्र° ।

अथ त्याज्यफलम्–

फलं हिमाग्निदुर्वातव्यालकीटादिदूषितम् ।
अकालजातं नाश्नीयात्पाकातीतमभूमिजम् ।
आमं दोषकरं प्रायः फलं बैल्वं विनाऽखिलम् ॥ ६१ ॥

इति योगतरङ्गिण्यां द्राक्षादिदोषगुणागुणकथनं नामैकत्रिंशस्तरङ्गः ॥ ३१ ॥

अथ द्वात्रिंशस्तरङ्गः ।

अथ शाकानि–

पत्रं पुष्पं फलं कन्दं नालं भूस्वेदजं तथा ।
शाकं षड्विधमुद्दिष्टं गुरु विद्याद्यथोत्तरम् ॥ १ ॥

अथ सामान्यशाकम्–

प्रायः सर्वाणि शाकानि विष्टम्भीनि गुरूणि च ।
रूक्षाणि बहुवर्चांसि सृष्टविण्मारुतानि च ॥ २ ॥
सर्वं शाकमचक्षुष्यं मर्जीयेय(?)मवृष्यकम् ।
ऋते पटोलवास्तूककाकमाचीपुनर्नवाः ॥ ३ ॥
सर्वशाकेषु जीवन्ती श्रेष्ठा निन्द्यं तु सार्षपम् ।

अथ कूष्माण्डम्–

कूष्माण्डं बृंहणं शीतं गुरु पित्तास्रवातजित् ॥ ४ ॥
बालं पित्तापहं शीतं मध्यमं कफकारकम् ।
पक्वं नातिहिमं स्वादु सारकं दीपनं लघु ॥ ५ ॥
बस्तिशुद्धिकरं चेतोरोगदोषत्रयापहम् ।
कूष्माण्डनाडी मधुरा वाताश्मरिकफापहा ॥ ६ ॥
तन्मज्जा पित्तहृद्वृष्या मधुरा बस्तिशोधनी ।

अथ कालिङ्गम्–

कालिङ्गं ग्राहि हृक्पित्तशुक्रहृच्छीतलं गुरु ॥ ७ ॥
पक्वं तूष्णसरं क्षारं पित्तलं कफवातजित् ।

---

१ क. ॰सि मूत्र॰ ।

अथालाबु—

मिष्टं तुम्बीफलं वृष्यं कफपित्तहरं गुरु ॥ ७ ॥
कटुतुम्बी हिमा हृद्या पित्तकासविषापहा ।

अथ कर्कटी—

कर्कटी शीतला रूक्षा ग्राहिणी मधुरा गुरुः ॥ ९ ॥
रुच्या पित्तहरी साऽऽमा पक्वोष्णा वह्निपित्तकृत् ।

अथ त्रपुसम्—

त्रपुसं मूत्रलं शीतं रूक्षं पित्तास्रकृच्छ्रजित् ॥ १० ॥
तत्पक्वमुष्णमम्लं स्यात्पित्तलं कफवातजित् ।

अथ चिर्भटम्—

चिर्भटं मधुरं रूक्षं गुरु पित्तकफापहम् ॥ ११ ॥
शीतं विष्टम्भि संग्राहि कफघ्नोष्णं तु पित्तलम् ।
बृहत्तदेव वातास्रपित्तनुन्मधुराम्लकम् ॥ १२ ॥
पाचनं शूलविष्टम्भमूत्रकृच्छ्राश्मरीर्जयेत् ।

अथ वालुकम्—

वालुकं श्लेष्मलं स्वादु लघु भेदि च पित्तजित् ॥ १३ ॥
मधुराम्लरसं पित्तरक्तजित्पक्वमुत्तमम् ।

अथ शीर्णवृन्तम्—

शीर्णवृन्तं लघु स्वादु मेद्युष्णं वह्निपित्तकृत् ॥ १४ ॥

अथ कोशातकी—

कोशातकी लघुस्तिक्ता रूक्षाऽऽमाशयशोधनी ।
शोफपाण्डूदरप्लीहकुष्ठार्शःकफपित्तजित् ॥ १५ ॥
तत्फलं भेदनं शीतं लघु मेहविशेषजित् ।

अथ राजकोशातकी—

राजकोशातकी शीता ज्वरघ्नी कफवातला ॥ १६ ॥

महाकोशातकी—

महाकोशातकी स्निग्धा सरा पित्तानिलापहा ।

---

१ क. °षकाय° । २ क. °विसोष° । ३ क. °रा पक्वानि° ।

अथ वृन्ताकम्—

वृन्ताकं स्वादु तीक्ष्णोष्णं कटुपाकमपित्तलम् ॥ १७ ॥
कफवातहरं हृद्यं दीपनं शुक्रलं लघु ।
ज्वरारोचककासघ्नं पक्वं तत्पित्तलं गुरु ॥ १८ ॥
अपरः श्वेतवृन्ताकस्तस्मान्न्यूनगुणो मतः ।
अर्शःसु पथ्यः कथितः सरः किंचिच्च पित्तलः ॥ १९ ॥

अथ बिम्बी—

बिम्बी वातप्रदा हन्ति रक्तपित्तास्रकामलाः ।
तत्फलं शीतलं स्वादु गुरु पित्तास्रदाहजित् ॥ २० ॥
स्तम्भनं लेखनं वातविबन्धाध्मानकारकम् ।

अथ कारवेल्लम्—

कारवेल्लं हिमं भेदि लघु तिक्तामवातलम् ॥ २१ ॥
पित्तास्रकामलापाण्डुकफमेहकृमीञ्जयेत् ।

अथ कर्कोटकम्—

बद्धस्त्कर्कोटकं कुष्ठबलासारुचिनाशनम् ॥ २२ ॥

अथ वन्ध्यकर्कोटकी—

वन्ध्यकर्कोटकी तिक्ता विषवीसर्पकासजित् ।

अथ डोडिका—

डोडिका कफपित्तार्शःकृमिगुल्मविषापहा ॥ २३ ॥

अथ पृथुशिम्बः—

कोलशिम्बः समीरघ्नो गुरूष्णकफपित्तकृत् ।

अथ डिण्डिशः—

डिण्डिशो वातलो रूक्षो मूत्रलोऽश्मरिभेदकः ॥ २४ ॥

अथ शिम्बी—

शिम्बी शीता गुरुर्बल्या श्लेष्मला वातपित्तजित् ।

अथ पटोलम्—

पटोलं पाचनं हृद्यं वृष्यं लघ्वग्निदीपनम् ॥ २५ ॥

---

१ क. °छविषमाद° । २ क. °वबेल° । ३ म. डिण्डशः । ४ म. डिण्डशो वा° ।

स्निग्धोष्णं हन्ति कासास्रज्वरदोषत्रयक्रिमीन् ।
पत्रं पित्तहरं शीतं वल्ली तस्य कफापहा ॥ २६ ॥
मूलं विरेचनं प्रोक्तं फलं दोषत्रयापहम् ।

अथ बृहत्पटोलिका—

बृहत्पटोलश्चिचिण्डो बलकृद्दृष्टिपुष्टिदः ॥ २७ ॥
किंचिन्न्यूनगुणस्तस्माद्विशेषाच्छोषिणे हितः ।

अथ पत्रशाकम्—

तत्र वास्तूकः—

वास्तूकः पावनो रुच्यो लघुः शुक्रबलप्रदः ॥ २८ ॥
सरः प्लीहार्शपित्तास्रक्रिमिदोषत्रयापहः ।

अथ रक्तवास्तूकः—

जीवन्तो बलदः क्षारः स्वादुपाकस्त्रिदोषनुत् ॥ २९ ॥
जीवन्तो रक्तवास्तूक इति भेदावुभौ जगुः ।

अथ चक्रवर्तीशाकम्—

चक्रवर्त्यभिधं शाकं गुणैर्वास्तूकवन्मतम् ॥ ३० ॥
सरं शीतं त्रिदोषघ्नं लघु दीपनपाचनम् ।

अथ चिल्ली—

रक्ता महद्दला गौडदेशे वास्तूकसंज्ञिता ॥ ३१ ॥
चिल्ली सरा लघुः शीता रुच्या मेध्याग्निदीपनी ।
बल्या रूक्षा जयेत्प्लीहरक्तदोषत्रयक्रिमीन् ॥ ३२ ॥

अथ कालशाकम्—

कालशाकं सरं रुच्यं वातकृत्कफशोषहृत् ।
बल्यं हृद्यं पिच्छिलं च रक्तपित्तहरं हिमम् ॥ ३३ ॥

अथ चञ्चुः—

चञ्चुः शीता सरा रूक्षा स्वाद्वी दोषत्रयापहा ।

अथ नाडीकः—

नाडीको रक्तपित्तघ्नो विष्टम्भी वातकोपनः ॥ ३४ ॥

---

१ क. °बलः स्त्रोत्बल° । २ क. मेता । ३ क. °मू५ नरिवेति माषा क°

अथ करम्बी–

करम्बी स्तन्यदा लघ्वी मधुरा शुक्रवर्धिनी ।

अथ तण्डुलीयः–

तण्डुलीयो लघुः शीतो रूक्षः पित्तकफास्रजित् ॥ ३५ ॥
सृष्टमूत्रमलो रुच्यो दीपनो रक्तपित्तहा ।

अथ फोङ्गः स तु मरुदे(दे)शभवः–

फोङ्गः संग्राहकः शीतो रक्तपित्तविषापहः ॥ ३६ ॥

अथ मारीषः–

मारीषो रेचनः शीतो गुरुर्मन्दाग्निदोषजित् ।
ततोऽपि रक्तमारीषो विशेषाद्गुणवान् मतः ॥ ३७ ॥

अथ पालक्या–

पालक्या वातला शीता भेदिनी श्लेष्मला गुरुः ।
परा विष्टम्भिनी श्वासरक्तपित्तकफापहा ॥ ३८ ॥

अथ चुक्रा–

चुक्रा चुक्रतरा स्वाद्वी वातघ्नी कफपित्तकृत् ।
रुच्या लघुतरा पाके वृन्ताके नातिरोचनी ॥ ३९ ॥

अथ शतपुष्पा–

शतपुष्पा कटुः स्निग्धा तिक्तोष्णा श्लेष्मवातहा ।
रुच्या बस्तिहिता नेत्र्या बद्धविट्क्रिमिशुक्रनुत् ॥ ४० ॥

अथ मेथिका–

मेथिका दीपनी हृद्या बद्धविट्क्रिमिशुक्रनुत् ।
गुल्मशूलानिलहरा श्लेष्मणो नाशिनी परा ॥ ४१ ॥

अथ मीनाक्षी–

मीनाक्षीशाकमुद्दिष्टं चक्षुष्यं च त्रिदोषनुत् ।

अथ चक्रमर्दम्–

चक्रमर्जं लघु स्वादु शाकं वातहरं मतम् ॥ ४२ ॥

---

१ क. °कपित्तघ्न° । २ क. फोगः । ३ क. फोगः । ४ क. °त्तविषाप° । ५ क. °त्ताजित् ।

तिक्तं कटु क्रिमिश्वासकासकुष्ठकफप्रणुत् ।
पित्तप्रकोपनं बल्यं कण्डूपामाहरं परम् ॥ ४३ ॥

अथ पुनर्नवाशाकम्—

पौनर्नवं त्रिदोषघ्नं शाकं चक्षुष्यवृष्यकम् ।
सरं शाकेषु सर्वेषु विशेषाच्छोफिनो हितम् ॥ ४४ ॥

अथोपोदकी—

*उपोदकी हिमा स्निग्धा श्लेष्मला वातपित्तजित् ।
अकण्ठ्या ग्रहणीनिद्राशुक्रला रक्तपित्तजित् ॥ ४५ ॥

अथ लोणिका—

लोणिकात्रितयं रूक्षं पटु विष्टम्भि शीतलम् ।
दोषलं मधुरं पाके लघ्वी तत्र सरा मता ॥ ॥ ४६ ॥

अथ सुनिषण्णः—

सुनिषण्णो हिमो ग्राही मेहदोषत्रयापहः ।

अथ तिलपर्णी—

तिलपर्णी हिमा रुच्या ग्राहिणी कफपित्तजित् ॥ ४७ ॥

अथ सितवारः—

सितवारः सरो वृष्यः शोथघ्नो वातपित्तलः ।

अथ नाली—

नाली सरा लघुः शीता पित्तनुत्कफवातला ॥ ४८ ॥

अथ सार्षपम्—

सार्षपं सर्षपोद्भूतं चक्षुर्घ्नं दाहि रोचनम् ।
बद्धविट्कं बद्धमूत्रं गुरूष्णं च त्रिदोषकृत् ॥ ४९ ॥

अथ कौसुम्भम्—

कौसुम्भं स्वादु रूक्षोष्णं कफजित्पित्तलं लघु ।

अथ चणकशाकम्—

चाणकं शाकमुद्दिष्टं दुर्जरं कफवातकृत् ॥ ५० ॥

---

* क. पुस्तके चाळ इति ।

---

१ ग. °क्षुष्यं दा° ।

अथ कलायशाकम्—

कलायशाकं भेदि स्याल्लघु पित्तकफापहम् ।

अथ चाङ्गेरी—

चाङ्गेरी दीपनी रुच्या लघूष्णा कफवातजित् ॥ ५१ ॥
पित्तला च ग्रहण्यर्शःकुष्ठातीसारनाशिनी ।

अथ कासमर्दः—

कासमर्दो लघुः कण्ठ्यो रक्तकासाग्निदोषनुत् ॥ ५२ ॥
शाड्यन्धनाशनो भेदी दीपनः श्लेष्मपित्तजित् ।

अथ सौभाञ्जनम्—

शिग्रुस्तिक्तो लघुर्ग्राही वह्निदः कफवातजित् ॥ ५३ ॥
तीक्ष्णोष्णो विद्रधिप्लीहव्रणघ्नश्चाम्लपित्तजित् ।

अथ मधुशिग्रुः—

मधुशिग्रुर्गुणैस्तद्वद्विशेषाद्दीपनः परः ॥ ५४ ॥

अथ पुष्पाणि—

तत्र सौभाञ्जनपुष्पगुणाः—

तीक्ष्णोष्णं कटुकं पुष्पं शिग्रुजं स्नायुशोथजित् ।
क्रिमिनुत्कफवातघ्नं विद्रधिप्लीहगुल्मनुत् ॥ ५५ ॥

अथ मधुशिग्रुपुष्पम्—

मधुशिग्रोर्वरं पुष्पं श्लेष्मक्रिमिविनाशनम् ।
पित्तहृच्चक्षुषोः पथ्यं रक्तपित्तप्रसाधनम् ॥ ५६ ॥
सोभाञ्जनफलं स्वादु कषायं कफपित्तजित् ।
शूलकुष्ठक्षयश्वासगुल्मघ्नं स्वरसादनुत् ॥ ५७ ॥

अथ मधुशिग्रु—

रुच्यं स्यान्मधुशिग्रुजं फलमहोरात्रौ हितं देहिनां
व्रण्यं वातिहरं प्रमेहशमनं श्वासं च कासं जयेत् ।
दौर्बल्यं विनिहन्ति पुंस्त्वजनकं दुर्नामदुःखं हरे-
न्नानारोगनिवारणाय जनितं वीर्येण चोष्णं लघु ॥ ५८ ॥

---

१ क. मुस्ताक्षो ङ॰ । २ ग. घरा ।

अथ कदलीपुष्पम्-

कदलीकुसुमं तिक्तं कषायं ग्राहि दीपनम् ।
उष्णवीर्यं बलासघ्नं तद्गुणं चास्फुटं दलम् ॥ ५९ ॥

अथ मुनिद्रुमपुष्पम्-

अगस्त्यपुष्पं शिशिरं चतुर्थज्वरशान्तिकृत् ।
नक्तान्ध्यनाशनं प्रोक्तं पीनसश्लेष्मपित्तनुत् ॥ ६० ॥
सतिक्तं कटुकं पाके कषायं वातलं मतम् ।
अगस्त्यशिम्बसदृशो गुणः पुष्पस्य दुर्जरः ॥ ६१ ॥

अथ मूलशाकानि-

मूलकं बालकं रुच्यं वीर्योष्णं पाचनं लघु ।
हन्ति दोषत्रयश्वासगलाक्षिगदपीनसान् ॥ ६२ ॥
महत्तदेव रूक्षोष्णं गुरु दोषत्रयप्रदम् ।
घृतसिद्धं तदेव स्याद्दोषत्रयविनाशनम् ॥ ६३ ॥
शुष्कं तु विषशोथघ्नं लघु दोषत्रयापहम् ।
तत्पुष्पं श्लेष्मपित्तघ्नं तत्फलं श्लेष्मवातनुत् ॥ ६४ ॥
तत्पत्रं पाचनं तीक्ष्णं श्लेष्मवातहरं हिमम् ।
तदेव पाचितं स्वादु क्षारं पित्तकफप्रदम् ॥ ६५ ॥

अथ सूरणः-

सूरणो दीपनो रूक्षः कफार्शःक्रिमिजिल्लघुः ।
तद्वद्वन्यो विशेषेण कफघ्नो रक्तपित्तकृत् ॥ ६६ ॥

अथाऽऽलूकी-

आलूकी रुचिदा भव्या बल्या हृत्कफनाशिनी ।
कोष्ठबन्धकरी प्रोक्ता गुर्वी विष्टम्भकारिणी ॥ ६७ ॥
बृहदालूकिका तद्वद्विशेषाद्बलदा गुरुः ।
कुवालुस्तत्समा ज्ञेया लघुर्बस्तिविशोधिनी ॥ ६८ ॥

अथ गर्जरम्-

गर्जरं मधुरं तीक्ष्णं तिक्तोष्णं दीपनं लघु ।
संग्राहि रक्तपित्तार्शोग्रहणीकफवातजित् ॥ ६९ ॥

---

१ ग. त्रयापहम् । २ ग. विषहरा मता बृ° । ३ ग. कुवालु ।

अथ माणकः—

माणकः शीतलः स्वादुः पित्तरक्तहरो गुरुः ।

अथ कसेरुकशालूके—

कसेरुकं हिमं स्वादु गुरु पित्तास्रदाहजित् ॥ ७० ॥
ग्राहि शुक्रानिलश्लेष्मप्रदं शालूककं तथा ।

अथाऽऽलूकम्—

आलूकं शीतलं सर्वं विष्टम्भि मधुरं सरम् ॥ ७१ ॥
सृष्टमूत्रमलं रूक्षं दुर्जरं रक्तपित्तनुत् ।
कफानिलकरं बल्यं वृष्यं स्तन्यविवर्धनम् ॥ ७२ ॥

अथ पिण्डालु—

पिण्डालु किंचिन्मधुरं श्लेष्मलं पित्तनुद्गुरु ।

अथ हस्तालु—

हस्तालु शीतलं स्वादु श्लेष्मलं वातपित्तनुत् ॥ ७३ ॥

अथ वाराहीकन्दः—

सौकरः पित्तलो वर्ण्यः स्वादुस्तिक्तो रसायनः ।
आयुःशुक्राग्निकृन्मेहकफकुष्ठानिलापहः ॥ ७४ ॥

अथ मुसलीकन्दः—

मुसली बृंहणी वृष्या वीर्योष्णाऽर्शोनिलापहा ।

अथ केलूटम्—

केलूटं शीतलं ग्राहि पित्तघ्नं कफवातजित् ॥ ७५ ॥

अथ कदलीकन्दः—

शीतलः कदलीकन्दो ग्राही रूक्षोऽस्रपित्तजित् ।
ईषत्कषायः कफकृद्वातलः प्रदरे हितः ॥ ७६ ॥

अथ लशुनः—

लशुनो बृंहणो वृष्यः स्निग्धोष्णः पाचनः सरः ।
भग्नसंधानकृत्केश्यो गुरुः पित्तास्रवृद्धिदः ॥ ७७ ॥

---

१ क. °स्रवातजि° । २ ग. वर्ण्यं । ३ क. °र्यं सत्त्ववि° ।

रसायनः कफश्वासकासगुल्मज्वरारुचीः ।
हन्ति शोफप्रमेहार्शःकुष्ठशूलानिलक्रिमीन् ॥ ७८ ॥
तत्पत्रं मधुरं क्षारं नालो मधुरपिच्छिलः ।

अथ पलाण्डुः—

पलाण्डुस्तद्गुणैस्तुल्यः कफकृन्नातिपिच्छिलः[1] ॥ ७९ ॥
अनुष्णः केवलं वातं स्वादुपाकरसो जयेत् ।

अथ गृञ्जनः—

गृञ्जनः पित्तलो ग्राही तीक्ष्णोष्णो रोगनाशनः ॥ ८० ॥
गन्धाकृतिरसैस्तुल्यः सूक्ष्मनालः पलाण्डुना ।

अथ नालशाकम्—

तत्रास्थिशृङ्खलिका—

अस्थिशृङ्खलिका वृष्या श्लेष्मला मधुरा हिमा ॥ ८१ ॥
अस्थिसंधानकृद्बल्या पित्तरक्तानिलापहा ।

अथाऽऽलुकीनालम्—

आलुकीनालशाकं तु कटूष्णं[2] कफपित्तकृत् ॥ ८२ ॥

अथ करीरः—

वेणोः करीरः श्लेष्मघ्नः कषायो रुचिकृत्सरः ।
वातपित्तहरो रूक्षः कटुको रसपाकतः ॥ ८३ ॥

अथ भूस्वेदजं शाकम्—

सर्वे संस्वेदजाः शीताः पिच्छिला दोषलाश्च ते ।
गुरवश्छर्द्यतीसारज्वरश्लेष्मामयप्रदाः ॥ ८४ ॥
श्वेताः शुचिस्थलीकाष्ठवंशगोव्रजसंभवाः ।
नातिदोषकरा ज्ञेयाः शेषास्तेभ्यो विगर्हिताः ॥ ८५ ॥
(* शिलीन्ध्रं शीतलं बल्यं गुरु भेदि त्रिदोषकृत् ।)

निषिद्धशाकम्—

अतिजीर्णमकालोत्थं रूक्षं स्निग्धममूमिजम् ॥ ८६ ॥

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतमिदमर्धं ग. पुस्तकस्थम् ।

---

1 ग. °पित्तलः । 2 ग. कण्डूलं क° ।

कृमिजग्धं कोमलं वा शीतव्यालादिदूषितम् ।
शुष्कं शाकं च सकलं नाश्नीयान्मूलकं विना ॥ ८७ ॥

इति योगतरङ्गिण्यां षड्विधशाकगुणागुणकथनं नाम
द्वात्रिंशस्तरङ्गः ॥ ३२ ॥

अथ त्रयस्त्रिंशस्तरङ्गः ।

अथ मांसानि—

तत्र सामान्यमांसगुणाः—

मांसं वातहरं सर्वं बृंहणं बलशुक्रकृत् ।
प्रीणनं गुरु हृद्यं च मधुरं रसपाकयोः ॥ १ ॥

अथ तद्भेदाः—

मांसवर्गो द्विधा ज्ञेयो जाङ्गलानूपभेदतः ।

तत्र जाङ्गललक्षणमाह—

मांसवर्गेऽत्र जङ्घाला बिलस्थाश्च गुहाशयाः ॥ २ ॥
तथा पर्णमृगा ज्ञेया विष्किराः प्रतुदा अपि ।
प्रसहा अथ च ग्राम्या अष्टौ जाङ्गलजातयः ॥ ३ ॥
जाङ्गला मधुरा रूक्षास्तुवरा लघवस्तथा ।
बल्या वृष्या बृंहणाश्च दीपना दोषहारिणः ॥ ४ ॥
मूकतां मिम्मिणित्वं च गद्गदत्वार्दिते तथा ।
बाधिर्यमरुचिं छर्दिं प्रमेहं मुखजान्गदान् ॥ ५ ॥
गलगण्डं श्लीपदं च नाशयन्त्यनिलामयान् ।

अथाऽऽनूपलक्षणगुणाः—

कूलेचरा प्लवाश्चापि कोशस्था पादिनस्तथा ॥ ६ ॥
मत्स्या एतेऽत्र विख्याताः पञ्चधाऽऽनूपजातयः ।
आनूपा मधुराः स्निग्धा गुरवो वह्निसादनाः ॥ ७ ॥
श्लेष्मलाः पिच्छिलाश्चैव मांसवृद्धिप्रदा भृशम् ।
तथाऽभिष्यन्दिनस्ते हि प्रायो पथ्यतमाः स्मृताः ॥ ८ ॥

अथ जाङ्गलानां गणनाविशिष्टगुणाः—

हरिणैणकुरङ्गर्ष्यवातायुमृगमातृकाः ।
राजीवः पृषतश्चापि श्वदंष्ट्रः शरभावयं ॥ ९ ॥
जङ्घालक्षणा एते तेषां चिह्नं पृथक्शृणु ।
हरिणस्ताम्रवर्णः स्यादेणः कृष्णः प्रकीर्तितः ॥ १० ॥
कुरङ्गस्ताम्रवर्णः स्याद्धरिणाकृतिको महान् ।
ऋष्यो नीलाण्डको लोके सरोज इति भण्यते ॥ ११ ॥
वातायुस्तु किशोराभो मृगः स्वल्पः प्रकीर्तितः ।
स्वल्पः पृथूदरो ज्ञेयः शशाभो मृगमातृकः ॥ १२ ॥
कस्तूरीहरिणं केचिद्वदन्ति मृगमातृकम् ।
राजीवस्तु मृगो ज्ञेयो राजिभिर्बहुभिर्वृतः ॥ १३ ॥
पृषतश्चन्द्रबिन्दुः स्याद्धरिणात्किंचिदल्पकः ।
न्यङ्कुर्बहुविषाणोऽथ शम्बरो गवयान्महान् ।
श्वदंष्ट्रः स मतो यस्तु काश्मीरे कर्कटाभिधः ॥ १४ ॥
काश्मीरदेशशरभोऽष्टपात्स्यादुत्साहयुक्तश्चतुरूर्ध्वपादः ।
उष्ट्रप्रमाणः स महाविषाणः ख्यातो वनस्थश्च महामृगाख्यः॥१५॥
जङ्घालाः प्रायशः सर्वे पित्तश्लेष्महरा मताः ।
किंचिद्वातकराश्चापि लघवो बलवर्धनाः ।

अथ बिलेशयलक्षणगुणाः—

गोधाशशभुजङ्गाखुशल्लकाद्या बिलेशयाः ।
बिलेशया वातहरा मधुरा रसपाकयोः ॥ १७ ॥
बृंहणा बद्धविण्मूत्रा वीर्योष्णाश्च प्रकीर्तिताः ।

अथ गुहाशयलक्षणगुणाः—

सिंहव्याघ्रवृका ऋक्षतरक्षुद्वीपिनस्तथा ।
बभ्रुजम्बुकमार्जारा इत्याद्याः स्युर्गुहाशयाः ।
* श्वेतपुच्छो रक्तनेत्रो बभ्रुर्मदःसमाकुलः ॥ १९ ॥

---

* क. पुस्तके स्थूलपु० इति पाठान्तरम् ।

---

१ ग. °रुरुर्वा° । २ क. राजिपृष्ठतरश्चा° । ३ क. °यः । जाङ्गलाः संज्ञिता ए° । ४ क. °कुरु-ङ्कपा° । ५ क. जाङ्गलाः ।

गुहाशया वातहरा गुरूष्णा मधुराश्च ते ।
स्निग्धा बल्या हिता नित्यं नेत्रगुह्यविकारिणाम् ॥ २० ॥

द्वीपी चित्रव्याघ्रः ।

अथ पर्णमृगः—

वनौकोवृक्षमार्जारवृक्षमर्कटिकादयः ।
एते पर्णमृगाः प्रोक्ताः सुश्रुताद्यैर्महर्षिभिः ॥ २१ ॥
स्मृताः पर्णमृगा वृष्याश्चक्षुष्याः शोषिणो हिताः ॥ २२ ॥
श्वासकासार्शःशमनाः सृष्टमूत्रपुरीषकाः ॥ २२ ॥

अथ विष्किराः—

वर्तिकालावविकिरकपिञ्जलकातित्तिराः ।
चकोरक्रकराद्याश्च विष्किराः समुदाहृताः ॥ २३ ॥
विकीर्य भक्षयन्त्येते यस्मात्तस्माद्धि विष्किराः ।
विष्किरा मधुराः शीताः कषायाः कटुपाकिनः ॥ २४ ॥
बल्या वृष्यास्त्रिदोषघ्नाः पथ्याश्च लघवो मताः ।

अथ प्रतुदाः—

कालकण्टकहारीतकपोतश्वेतपत्रकाः ॥ २५ ॥
सारिका खञ्जरीटश्च पिकाद्याः प्रतुदा मताः ।
प्रतुद्य भक्षयन्त्येते तुण्डेन प्रतुदास्ततः ॥ २६ ॥
प्रतुदा मधुराः पित्तकफघ्नास्तुवरा हिमाः ।
लघवो बद्धवर्चस्काः किंचिद्वातप्रकोपनाः ॥ २७ ॥

अथ प्रसहाः—

काको गृध उलूकश्च चिल्लश्च शशघातकः ।
चाषो भासश्च कुरर इत्याद्याः प्रसहाः स्मृताः ॥ २८ ॥
प्रसहाः कीर्तिता एते प्रसह्य च्छिद्य भक्षणात् ।
वीर्योष्णाः प्रसहाः सर्वे तन्मांसं* चाऽऽहरन्ति ये ॥ २९ ॥
ते शोषभस्मकोन्मादैः शुक्रक्षीणा विशेषतः ।

अथ ग्राम्याः—

छागमेषवृषाद्याश्च ग्राम्याः प्रोक्ता महर्षिभिः ॥ ३० ॥

---

* क. पुस्तके 'संभक्षयन्ति य इति पाठान्तरम् ।

---

१ क. °ध्वजाः ।

ग्राम्या वातहराः सर्वे दीपनाः कफपित्तलाः ।
मधुरा रसपाकाभ्यां बृंहणा बलवर्धनाः ॥ ३१ ॥

अथ कूलेचराणां गणना गुणाश्च—

लुलायगण्डवाराहचमरीवारणादयः ।
एते कूलेचराः प्रोक्ता यस्मात्कूले चरन्त्यमी ॥ ३२ ॥
कूलेचरा मरुत्पित्तहरा वृष्या बलावहाः ।
मधुराः शीतलाः स्निग्धा मूत्रलाः श्लेष्मवर्धनाः ॥ ३३ ॥

अथ प्लवाः—

हंससारसकाचाक्षबकक्रौञ्चशराविकाः ।
नन्दीमुखी सकादम्बा बलाकाद्याः प्लवा मताः ॥ ३४ ॥
प्लवन्ति सलिले यस्मादेते तस्मात्प्लवाः स्मृताः ।
प्लवाः पित्तहराः स्निग्धा मधुरा गुरवो हिमाः ॥ ३५ ॥
वातश्लेष्मप्रदाश्चैवं बलशुक्रकराः सराः ।

अथ कोशस्थगुणाः—

शङ्खो वराटकश्चैव शुक्तिशम्बूकमल्लुकाः ॥ ३६ ॥
जीवाश्चैवंविधाः सर्वे कोशस्थाः परिकीर्तिताः ।
कोशस्था मधुराः स्निग्धाः पित्तवातहरा हिमाः ॥ ३७ ॥
बृंहणाश्च तथा वृष्या वर्चस्काः कफवर्धनाः ।

अथ पादिनः—

कुम्भीरकूर्मनक्राश्च गोधामकरशङ्कवः ॥ ३८ ॥
घण्टिका शिशुमारश्चेत्यादयः पादिनः स्मृताः ।
पादिनः संस्मृताः सद्भिः कोशस्थानां गुणैः समाः ॥ ३९ ॥

अथ मत्स्याः—

मत्स्यो मीनो विसारश्च झषो वैसारिणोऽण्डजः ।
शकुली पृथुरोमा च समुद्दर्शन इत्यपि ॥ ४० ॥
रोहिताद्याश्च ये जीवास्ते मत्स्याः परिकीर्तिताः ।
मत्स्याः स्निग्धोष्णमधुरा गुरवः कफपित्तलाः ॥ ४१ ॥
बल्याभिष्यन्दिनो वृष्या बृंहणाः पवनापहाः ।
व्यवायाध्वरतानां च दीप्ताग्नीनां च पूजिताः ॥ ४२ ॥

---

१ घ. °श्च दर्कटः कृष्णकर्कटः । घ° ।

अथ विशिष्टानां जन्तूनां गुणाः—

छागमांसं गुरु स्निग्धं लघुपाकं त्रिदोषजित्।
आद्राहि बृंहणं नातिशीतं पीनसनाशनम् ॥ ४३ ॥
देहधातुसमानत्वादनभिष्यन्दि बृंहणम्।
तत्रापि कोमलच्छागमांसं पथ्यं त्रिदोषजित् ॥ ४४ ॥

इति छागमांसगुणाः।

मेषमांसगुणाः—

मेषमांसं गुरु स्निग्धं बल्यं पित्तकफप्रदम्।

इति मेषमांसगुणाः।

अथ मेदःपुच्छः—

मेदःपुच्छामिषं वृष्यं कफपित्तकरं गुरु ॥ ४५ ॥

इति मेदःपुच्छः।

अथ कृष्णसारः—

एणमांसं हिमं रुच्यं ग्राहि दोषत्रयापहम्।
षड्रसं बलदं पथ्यं लघु रूक्षं ज्वरास्रजित् ॥ ४६ ॥

इति कृष्णसारः।

अथ हरिणी—

हरिण्या आमिषं तद्वद्विशेषात्पथ्यमीरितम्।

इति हरिणी।

अथ गोकर्णशम्बरौ—

गोकर्णशम्बरौ शीतौ गुरुस्निग्धौ कफप्रदौ ॥ ४७ ॥
रसे पाके च मधुरौ रक्तपित्तविनाशनौ।

इति गोकर्णशम्बरौ।

अथ गवयः—

गवयो मधुरो वृष्यो स्निग्धोष्णः कफपित्तलः ॥ ४८ ॥

इति गवयः।

अथ कस्तूरीमृगः—

कस्तूरीहरिणः स्वादुर्बल्यो वह्निदीपनो लघुः।

इति कस्तूरीमृगः।

---

१ म. °नम्। मद्दातु°।

अथ मुण्डिनी—

मुण्डिनी ज्वरकासास्रक्षयश्वासापहा हिमा ॥ ४९ ॥

इति मुण्डिनी ।

अथ वातप्रमीचित्रमृगच्छिकारगुणाः—

वातप्रम्याश्चित्रकस्य च्छिकारस्याऽऽमिषं लघु ।
मधुरं ग्राहि शिशिरं दोषत्रयहरं हितम् ॥ ५० ॥
ज्वरास्रनाशनं स्वादु हृद्यं श्वासविनाशनम् ।

इति वातप्रमीचित्रमृगच्छिकारगुणाः ।

अथ रुरुः—

रुरोमांसं गुरु स्वादु वृष्यं पित्तानिलापहम् ॥ ५१ ॥

इति रुरुः ।

अथ न्यङ्कुः—

न्यङ्कुः स्वादुर्लघुर्वृष्यो रुच्यो दोषत्रयापहः ।

इति न्यङ्कुः ।

अथ शशः—

शशः शीतो लघुः स्वादुर्ग्राही पथ्योऽग्निदीपनः ॥ ५२ ॥
संनिपातज्वरश्वासरक्तपित्तकफापहः ।

इति शशः ।

अथ सल्लकसेन्धे—

सल्लकः श्वासकासास्रशोषदोषत्रयापहः ॥ ५३ ॥
सेन्धा तथैव विज्ञेया विशेषाद्बलवर्धिनी ।

इति सल्लकसेन्धे ।

अथ सूकरः—

सौकरं पिशितं स्वादु बल्यं वातापहं गुरु ॥ ५४ ॥
स्निग्धोष्णं शुक्रलं रुच्यं निद्रास्थूलत्वदार्ढ्यकृत् ।

इति सूकरः ।

---

१ ग. 'पुर्बल्यो वृष्यो दो°' । २ क. '°वास्त्वदो°' ।

अथ गण्डकः—

गण्डको बद्धविण्मूत्रः पवित्रोऽनिलनाशनः ॥ ५५ ॥

इति गण्डकः ।

अथ महिषः—

माहिषं मधुरं मांसं स्निग्धोष्णं वातनाशनम् ।
निद्रारेतोबलस्तन्यतनुदार्ढ्यकरं गुरु ॥ ५६ ॥
तद्वदारण्यजं विद्याद्विशेषाच्छोषिणे हितम् ।

इति महिषः ।

अथोष्ट्रमांसगुणाः—

उष्ट्रमांसं लघु स्वादु चक्षुष्यमनिलापहम् ॥ ५७ ॥
उष्णमर्शःप्रशमनं भेदि पित्तकफप्रदम् ।

इत्युष्ट्रमांसगुणाः ।

अथ घोटकः—

घोटकः कटुकः पाके दीपनः कफपित्तकृत् ॥ ५८ ॥
वातहृद्बृंहणो बल्यश्चक्षुष्यो मधुरो लघुः ।

इति घोटकः ।

अथ शृगालः—

शृगालो बलदो वृष्यः सर्ववातक्षयापहः ॥ ५९ ॥

इति शृगालः ।

अथ मूषकः—

मूषको बद्धविण्मूत्रो बल्यो वृष्योऽनिलापहः ।

इति मूषकः ।

अथ रांजि(जी)मृगः—

रांजीमृगस्त्रिदोषघ्नो ज्वररक्तहरो हिमः ॥ ६० ॥

इति रांजि(जी)मृगः ।

अथ पक्षिमांसगुणाः—

वार्ताको वर्तकश्चित्रस्ततोऽल्पा वर्तिका स्मृता ।
वर्तकोऽग्निकरः शीतो ज्वरदोषत्रयापहः ॥ ६१ ॥

---

१ ग. राजामृ° । २ ग. राजामृ° । ३ ग. राजामृ° ।

चक्षुष्यः शुक्रलो बल्यो वर्तिकाऽल्पगुणा मता ।

अथ लावाः—

लावा विष्किरवर्गेषु ते चतुर्धा मता बुधैः ॥ ६२ ॥
पांसुलो गौरकोऽन्यस्तु पौण्ड्रको दर्भरस्तथा ।
लावा वह्निकराः स्निग्धा मधुरा ग्राहिणो हिमाः ॥ ६३ ॥
पांसुलः श्लेष्मलस्तेषु वीर्योष्णोऽनिलनाशनः ।
गौरो लघुतरो रूक्षो वह्निकारी त्रिदोषजित् ॥ ६४ ॥
पौण्ड्रकः पित्तकृत्किंचिल्लघुर्वातकफापहः ।
दर्भरो रक्तपित्तघ्नो हृद्रामयहरो हिमः ॥ ६५ ॥

अथ वार्तिकः—

वर्तीरो वातचटको वार्तिकोऽपि च संस्मृतः ।
वार्तिको मधुरः शीतो रूक्षश्च कफपित्तजित् ॥ ६६ ॥

अथ कृष्णतित्तिरो गौरतित्तिरश्च—

तित्तिरः कृष्णवर्णः स्यात्स तु गौरः कपिञ्जलः ।
तित्तिरो वर्णदो ग्राही हिक्कादोषत्रयापहः ॥ ६७ ॥
श्वासकासज्वरहरस्तस्माद्गौरोऽधिको गुणैः ।

अथ गवेर (चटकः)

चटकः कलविङ्कः स्यात्कुलिङ्गः कालकण्ठकः ॥ ६८ ॥
कुलिङ्गः शीतलः स्निग्धः स्वादुः शुक्रकफप्रदः ।
संनिपातहरो ग्राही चटकस्त्वतिशुक्रलः ॥ ६९ ॥

अथ कुक्कुटाः—

कुक्कुटः कृकवाकुः स्यात्कालज्ञश्चरणायुधः ।
ताम्रचूडस्तथा दक्षो यामनादी शिखण्डकः ॥ ७० ॥
कुक्कुटो बृंहणः स्निग्धो वीर्योष्णोऽनिलजिद्गुरुः ।
चक्षुष्यः शुक्रकफकृद्बल्यो रूक्षः कषायकः ॥ ७१ ॥
अरण्यकुक्कुटः स्निग्धो बृंहणः श्लेष्मलो गुरुः ।
वातपित्तक्षयवमीविषमज्वरनाशनः ॥ ७२ ॥
पानीयकुक्कुटः स्निग्धो बृंहणः श्लेष्मलो गुरुः ।

इति कुक्कुटत्रयम् ।

---

१ ग. °ग्धो ज्वरघ्नो ग्रा° । २ अ. °रनुद्द । ३ ग. °टकरो । ४ ग. °कुटो वृष्यो बृ° । ५ ग. °कुटो वृष्यः श्लेष्महृद्बृंहणो गु° ।

अथ प्रतुदेषु: (प्रतुदः)—

हारीतो रक्तपित्तः स्याद्धरितोऽपि स कथ्यते ॥ ७३ ॥
हारीतो रूक्ष उष्णश्च रक्तपित्तकफापहः ।
स्वेदः स्वरकरः प्रोक्त ईषद्वातकरश्च सः ॥ ७४ ॥

अथ पाण्डुधवलौ—

पाण्डुस्तु द्विविधो ज्ञेयश्चित्रपक्षः कलध्वनिः ।
द्वितीयो धवलः प्रोक्तः स कपोतस्फुटध्वनिः ॥ ७५ ॥

अथ चित्रपक्षः चित्तरोष इति लोके—

चित्रपक्षः कफहरो वातघ्नो ग्रहणीप्रणुत् ।
धवलः पाण्डुरुद्दिष्टो रक्तपित्तहरो हिमः ॥ ७६ ॥
रसे पाके च मधुरः संग्राही वातपित्तनुत् ।

अथ परेवा (पारावतः)—

पारावतः कलरवः कपोतो रक्तलोचनः ॥ ७७ ॥
पारावतो गुरुः स्निग्धो रक्तपित्तानिलापहः ।
संग्राही शीतलस्तज्ज्ञैः कथितो वीर्यवर्धनः ॥ ७८ ॥

अथ पक्ष्यण्डस्य गुणाः—

नातिस्निग्धानि वृष्याणि स्वादुपाकरसानि च ।
वातघ्नान्यतिशुक्राणि गुरूण्यण्डानि पक्षिणाम् ॥ ७९ ॥

अथ मयूरमांसम्—

मयूरमांसं दृग्वर्णस्वरकेशाग्निबुद्धिदम् ।
उष्णं श्रोत्रशिरःपीडावातशोषारुचिप्रणुत् ॥ ८० ॥
सेव्यं मयूरजं मांसं हेमन्ते शिशिरे मधौ ।
न शरद्ग्रीष्मयोः पथ्यं वर्षास्वपि हितं न च ॥ ८१ ॥

अथ सारसः—

सारसो बृंहणो वृष्यः स्निग्धोष्णो बलकृद्गुरुः ।
पित्ताम्रवातशमनो वर्णस्वरबलप्रदः ॥ ८२ ॥

इति सारसः ।

---

१ ग. °पहः । २ क. °तज्ज्ञं° ।

अथ हंसः—

हंसः स्निग्धो गुरुर्वृष्यो वीर्योष्णः स्वरवर्णकृत् ।
वातास्रपित्तशमनो बृंहणो बलवह्निदः ॥ ८३ ॥

इति हंसः ।

अथ चक्रवाकादिगुणाः—

चक्रक्रौञ्चबकोटादिमांसं स्निग्धं हिमं गुरु ।
मधुरं सृष्टविण्मूत्रं वातपित्तास्रनाशनम् ॥ ८४ ॥

इति चक्रवाकादिगुणाः ।

अथ मत्स्याः—

रक्तोदरो रक्तमुखो रक्ताक्षो रक्तपक्षतिः ।
कृष्णपृष्ठो झषः श्रेष्ठो रोहितः कथितो बुधैः ॥ ८५ ॥
रोहितः सर्वमत्स्यानां वरो वृष्योऽर्दितार्तिजित् ।
कषायानुरसः स्वादुर्वातघ्नो नातिपित्तकृत् ॥ ८६ ॥
ऊर्ध्वजत्रुगतान्रोगान्हन्याद्रोहितमुण्डकम् ।

अथ शिलीन्ध्रः—

शिलीन्ध्रः श्लेष्मलो बल्यो विपाके मधुरो गुरुः ॥ ८७ ॥
वातपित्तहरो रुच्य आमवातकरश्च सः ।

अथ भाकुरः (भकुडः)

भकुडो मधुरः शीतो वृष्यः श्लेष्मकरो गुरुः ॥ ८८ ॥
विष्टम्भजनकश्चापि रक्तपित्तहरः स्मृतः ।

अथ मोई (मोयिका)

मोयिका वातहृद्बल्या बृंहणी मधुरा गुरुः ॥ ८९ ॥
पित्तहृत्कफकृद्रुच्या वृष्या दीप्ताग्नये हिता ।

अथ पाठीनः—

पाठीनः श्लेष्मलो बल्यो निद्रालुः पिशिताशिनः ॥ ९० ॥
दूषयेद्रुधिरं पित्तं कुष्ठरोगं करोति च ।

अथ शृङ्गी—

शृङ्गी तु वातशमनी स्निग्धा श्लेष्मप्रकोपिनी ॥ ९१ ॥

---

१ ग. °क्रौञ्चादि° । २ ग. मोचितद्वात° ।

रसे तिक्ता कषाया च लघ्वी रुच्या स्मृता बुधैः ।

अथ हिलिशः—

हिलिशो मधुरः स्निग्धो रोचनो वह्निवर्धनः ॥ ९२ ॥
पित्तकृत्कफकृत्किंचिल्लघुर्वृष्योऽनिलापहः ।

अथ सौरी—(शकुली)

[1]शकुली ग्राहिणी हृद्या मधुरा तुवरा स्मृता ॥ ९३ ॥

अथ वेलगर्गरः—

[2]गर्गरः पित्तलः किंचिद्वातजित्कफकोपनः ।

अथ कवई—(कविका)

कविका मधुरा स्निग्धा कषाया रुचिकारिणी ॥ ९४ ॥
किंचित्पित्तकरी वातनाशिनी बलवर्धिनी ।

अथ वाम्बी (वर्मिः)

वर्मिर्मत्स्यो हरेद्वातं पित्तं रुचिकरो लघुः ॥ ९५ ॥

अथ डण्डारी (डण्डमत्स्यः)

डण्डमत्स्यो रसे तिक्तः पित्तं रक्तं कफं हरेत् ।
वातसाधारणः प्रोक्तः शुक्रलो बलवर्धनः ॥ ९६ ॥

अथैरङ्गः—

एरङ्गो मधुरः स्निग्धो विष्टम्भी शीतलो गुरुः ।

अथ पयता— (महाशफरः)

महाशफरसंज्ञस्तु तिक्तः पित्तकफापहः ॥ ९६ ॥
शिशिरो मधुरो रुच्या वातसाधारणो मतः ।

अथ गरई— (गरघ्नी)

गरघ्नी मधुरा तिक्ता तुवरा वातपित्तहृत् ॥ ९८ ॥
कफघ्नी रुचिकृल्लघ्वी दीपनी बलवीर्यकृत् ।

अथ मगरी— (मकुरः)

[3]मकुरो वातहृद्वृष्यो बल्यः कफकरो लघुः ॥ ९९ ॥

---

१ ग. शकुला मा° । २ ग. गर्गरः । ३ ग. मद्गुरो ।

अथ गोडएस— (सपादमत्स्यः)

सपादमत्स्यो मेधाकृन्मेदःक्षयकरश्च सः ।
वातपित्तकरश्चापि रुचिकृत्परमो मतः ॥ १०० ॥

अथ महरी प्रोष्ठी—

प्रोष्ठी तिक्ता कटुः स्वादुः शुक्रघ्नी कफवातजित् ।
स्निग्धाऽऽस्यकण्ठरोगघ्नी रोचनी च लघुः स्मृता ॥ १ ॥

अथ क्षुद्रमत्स्याः—

क्षुद्रमत्स्याः स्वादुरसा दोषत्रयविनाशनाः ।
लघुपाका रुचिकराः सर्वदा ते हिता मताः ॥ २ ॥

अथातिक्षुद्रमत्स्याः—

अतिसूक्ष्माः पुंस्त्वहरा रुच्याः कासानिलापहाः ।

अथ मत्स्याण्डगुणाः—

मत्स्यगर्भो भृशं वृष्यः स्निग्धः पुष्टिकरो गुरुः ॥ ३ ॥

अथ शुष्कमत्स्याः—

शुष्कमत्स्या न बल्याः स्युर्दुर्जरा विड्विबन्धिनः ।

अथ दग्धमत्स्याः—

दग्धमत्स्यो गुणैः श्रेष्ठः पुष्टिकृद्बलवर्धनः ॥ ४ ॥

अथ कूपजादिमत्स्यगुणाः—

कौपा मत्स्याः शुक्रमूत्रकृच्छ्रश्लेष्मविबन्धदाः ।
सरोजा मधुराः स्निग्धा बल्या वातविनाशनाः ॥ ५ ॥
नादेया बृंहणा मत्स्या गुरवोऽनिलनाशनाः ।
रक्तपित्तकरा वृष्याः स्निग्धोष्णाः स्वल्पवर्चसः ॥ ६ ॥
चौड्याः पित्तहराः स्निग्धा मधुरा लघवो हिमाः ।
ताडागा गुरवो वृष्याः शीतला बलमूत्रदाः ॥ ७ ॥
तडागवन्निर्झरजा बलायुर्मतिदृक्कराः ।

अथ ऋतुविशेषे मत्स्यविशेषाः—

हेमन्ते कूपजा मत्स्याः शिशिरे सारसा हिताः ॥ ८ ॥

---

१ क. प्रोष्ठी । २ क. स्निग्धा म° । ३ क. विकृष्ट । क° ।

वसन्ते तु नदीजाता ग्रीष्मे चौञ्ज्यसमुद्भवाः ।
तडागजाता वर्षासु तास्वपथ्या नदीभवाः ॥ ९ ॥
नैर्झराः शरदि श्रेष्ठा विशेषोऽयमुदाहृतः ।

इति मात्स्यगुणाः ।

सद्योहतस्य मांसं स्याद्व्याधिघाति यथाऽमृतम् ॥ १० ॥
वयस्थं बृंहणं सात्म्यमन्यथा तद्विवर्जयेत् ।
स्वयं मृतस्य चाबल्यमतीसारकरं गुरु ॥ ११ ॥
वृद्धानां दोषलं मांसं बलानां बलदं लघु ।
त्रिदोषकृद्व्यालजुष्टं शुष्कं शूलकरं गुरु ॥ ११२ ॥

इति योगतरङ्गिण्यां मांसमत्स्यादिगुणकथनं नाम त्रयस्त्रिंशस्तरङ्गः ॥ ३३ ॥

अथ चतुस्त्रिंशस्तरङ्गः ।

अथ हरीतकीगुणाः—

हरस्य भवने जाता हरिता च स्वभावतः ।
हरते सकलान्व्याधींस्तेन चाऽऽख्या हरीतकी ॥ १ ॥

हरीतकीलक्षणमाह—

जीवन्ती पूतना पश्चादमृता विजयाऽभया ।
रोहिणी चेतकी सप्तभेदभिन्ना हरीतकी ॥ २ ॥
जीवन्ती स्वर्णवर्णाभा पूतनाऽस्थिमती मता ।
अमृता त्रिवृला प्रोक्ता विजया तुम्बरूपिणी ॥ ३ ॥
पञ्चाङ्गी त्वभया ज्ञेया मता वृत्ता तु रोहिणी ।
त्र्यङ्गी तु चेतकी ज्ञेया कर्म तासामथोच्यते ॥ ४ ॥
सर्वरोगेषु जीवन्ती प्रलेपे पूतना हिता ।
शुद्ध्यर्थममृता प्रोक्ता विजया सर्वरोगजित् ॥ ५ ॥
अक्षिरोगेऽभया शस्ता रोहिणी व्रणरोपणी ।
चेतकी चूर्णयोगे स्यात्सप्तभेदा हरीतकी ॥ ६ ॥

---

१ म. °ढं स्थूलं गुरु विकारकृत् । २ म. °व प्रोक्ता° । ३ म. रोहिणी ।

अथ सामान्यहरीतकी—

पक्का वैशाखमासे या स्वयं पतति वृक्षतः ।
स्थूला गुर्वी घना स्निग्धा वैशाखी सा हरीतकी ॥ ७ ॥

अथ विशेषः—

शोणा छिन्ना गुडनिभा किंचिदम्ला कषायिनी ।
स्थूलत्वक्सरसा गुर्वी जले मज्जेच्छिवोत्तमा ॥ ८ ॥
[*चेतकीपादपच्छायामुपसर्पन्ति ये नराः ।
म्रियन्ते तत्क्षणादेव पशुपक्षिमृगादिभिः ॥ ९ ॥
चेतकी तु धृता हस्ते यावत्तिष्ठति देहिनाम् ।
तावद्विरिच्यते जन्तुस्तत्प्रभावान्न संशयः ॥ १० ॥]
चर्विता वर्धयत्यग्निं, पेषिता मलशोधिनी ।
स्विन्ना संग्राहिणी प्रोक्ता, भृष्टा पथ्या त्रिदोषजित् ॥ ११ ॥

अथ ऋतुहरीतकी—

ग्रीष्मे तुल्यगुडां, सुसैन्धवयुतां मेघावनद्धाम्बरे
तुल्यां शर्करया शरद्यमलया, शुण्ठ्या तुषारागमे ।
पिप्पल्या शिशिरे, वसन्तसमये क्षौद्रेण संयोजितां
राजन्प्राश्य हरीतकीमिव गदा नश्यन्तु ते शत्रवः ॥ १२ ॥

अथ सामान्यहरीतकीगुणाः—

हरीतकी पञ्चरसा लवणा तुवरोत्कटा ।
रूक्षोष्णा दीपनी मेध्या स्वादुपाका रसायनी ॥ १३ ॥
सरा बुद्धिप्रदा स्वर्या चक्षुष्या बृंहणी लघुः ।
श्वासकासप्रमेहार्शःकुष्ठशोफोदरक्रिमीन् ॥ १४ ॥
वैस्वर्यग्रहणीदोषविबन्धविषमज्वरान् ।
गुल्माध्मानव्रणच्छर्दिहिध्माकण्डूहृदामयान् ॥ १५ ॥
कामलां शूलमत्युग्रं प्लीहानं चापकर्षति ।
मधुराम्लतया वातं, कषायस्वादुभावतः ॥
पित्तं हन्ति, कफं तद्वत्कटुत्वेन हरीतकी ॥ १६ ॥
भुक्ते पथ्याऽभुक्ते पथ्या भुक्ताभुक्ते पथ्या पथ्या ।
जीर्णे पथ्याऽजीर्णे पथ्या जीर्णाजीर्णे पथ्या पथ्या ॥ १७ ॥

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थः क पुस्तकस्थः ।

अध्वातिखिन्नः परिहीनतेजा
रूक्षः कृशो लङ्घनकर्शितश्च ।
ज्वरान्वितो गर्भवती व्रणी च
क्षय्युल्पशुक्रोऽप्यभयां न खादेत् ॥ १८ ॥
हरिं हरीतकीं चैव गायत्रीं च दिने दिने ।
मोक्षारोग्यतपःकामी चिन्तयेद्भक्षयेज्जपेत् ॥ १९ ॥

इति हरीतकीगुणाः ।

अथाऽऽमलकी—

तद्वद्धात्रीफलं वृष्यं विशेषाद्रक्तपित्तजित् ।
अम्लत्वात्पवनं हन्ति, पित्तं माधुर्यशैत्यतः ॥ २० ॥
कफं रूक्षकषायत्वात्पक्वमामलकीफलम् ।
कुर्यात्पित्तं तदम्लत्वात्कफं माधुर्यशैत्यतः ॥ २१ ॥
वातं रूक्षकषायत्वादेवं किं न विपर्ययः ।
धात्र्यास्त्रिदोषहन्तृत्वं शक्त्यैव मुनिभिः स्मृतम् ॥ २२ ॥
संभावनवशादुक्ता रसादेरपि हेतुता ।

इत्यामलकी ।

अथ बिभीतकः—

बिभीतकः स्वादुपाकः कषायः कफपित्तनुत् ॥ २३ ॥
उष्णवीर्यो हिमस्पर्शो भेदनः कासनाशनः ।
रूक्षो नेत्रहितः केश्यो मज्जाऽस्य मदकारकः ॥ २४ ॥

इति बिभीतकः ।

अथ त्रिफला—

एका हरीतकी योज्या, द्वौ तु योज्यौ बिभीतकौ ।
चत्वार्यामलकान्याहुः सिताऽत्र द्विगुणा भवेत् ॥ २५ ॥
त्रिफला मेहशोफघ्नी कुष्ठहन्त्री रसायनी ।
सर्पिर्मधुभ्यां संयुक्ता सैव नेत्रामयापहा ॥ २६ ॥

इति त्रिफला ।

---

१ प. °ही च नारी क्ष° ।

अथ भूम्यामलकी–

भूधात्री वातकृत्तिक्ता कषाया मधुरा हिमा ।
पिपासां कासपित्तास्रकफपाण्डुक्षतापहा ॥ २७ ॥

इति भूम्यामलकी ।

अथ राजामलकम्–

राजामलकमस्राक्षिरोगपित्तसमीरजित् ।
सरं शीतं श्लेष्महरं गुरु स्वाद्वम्लमुत्तमम् ॥ २८ ॥

इति राजामलकम् ।

अथ वासकः–

वासको वातकृत्स्वर्यः कफपित्तास्रनाशनः ।
श्वासकासज्वरच्छर्दिमेहकुष्ठक्षयापहः ॥ २९ ॥

इति वासकः ।

अथ गुडूची–

गुडूची कटुका लघ्वी स्वादुपाका रसायनी ।
संग्राहिणी कषायोष्णा बल्या तिक्ताऽग्निदीपनी ॥ ३० ॥
कामलाकुष्ठवातास्रज्वरपित्तवमीर्जयेत् ।

इति गुडूची ।

अथ तत्सत्त्वगुणाः–

छिन्नासत्त्वं हरति सकलं दुस्तरं तीव्रतापं
दाहे चोष्णं भवति च नृणां यौवनेऽष्टज्वरेषु ।
दाहं मोहं ज्वरवमितृषाश्वासपाण्डश(स्र)हिक्काः
क्षीणां रक्तप्रदरजनिते रोगराजेऽपि शस्तम् ॥ ३१ ॥

अथ बिल्वम्–

बिल्वं ग्राहि कषायोष्णं कटु दीपनपाचनम् ।
हृद्यं बालं लघु स्निग्धं तिक्तं वातकफापहम् ॥ ३२ ॥
वृद्धं गुरु त्रिदोषं स्याद्दुर्जरं पूतिमारुतम् ।
विदाहि विष्टम्भकरं मधुरं वह्निमान्द्यकृत् ॥ ३३ ॥
ग्राहिणी कफवातामशूलघ्नी बिल्वपेशिका ।

इति बिल्वम् ।

---

१ ग. °वाराहपि° । २ ग. °ताक्षं: क° ।

अथाग्निमन्थः—

अग्निमन्थः श्वयथुघ्नो वीर्योष्णः कफवातनुत् ॥ ३४ ॥

इत्यग्निमन्थः ।

अथ पाटला—

पाटलाऽरुचिशोथास्रश्वासतृट्छर्दिनाशिनी ।
अनुष्णा रुचिरा स्वादुस्तत्पुष्पं कफरक्तनुत् ॥ ३५ ॥
पित्तातिसारदाहघ्नं फलं हिक्कास्रपित्तजित् ।

इति पाटला ।

अथ गम्भारी—

काश्मरी ज्वरशूलघ्नी वीर्योष्णा मधुरा गुरुः ॥ ३६ ॥
तत्पुष्पं वातलं ग्राहि पित्तासृक्प्रदरापहम् ।
फलं रसायनं केश्यं बृंहणं शुक्रलं गुरु ॥ ३७ ॥
वातपित्तं[3] तृषां हन्ति वातास्रं च विबन्धनुत् ।

इति गम्भारी ।

अथ श्योनाकः—

श्योनाको जीवनः पाके कटुस्तुवरको हिमः ॥ ३८ ॥
ग्राही तिक्तोऽनिलश्लेष्मपित्तकासामनाशनः ॥ ३९ ॥

इति श्योनाकः ।

अथ महत्पञ्चमूलम्—

बिल्वादिभिः पञ्चभिरेभिरेतत्स्यात्पञ्चमूलं महदग्निकारि ।
लघूष्णतिक्तं रसतः कषायं मेदःकफश्वाससमीरहारि ॥ ४० ॥

इति महत्पञ्चमूलम् ।

अथ गोक्षुरः—

गोक्षुरः शीतलः स्वादुर्बलकृद्बस्तिशोधनः ।
प्रमेहश्वासकासाश्मकृच्छ्रहृद्रोगवातजित् ॥ ४१ ॥

इति गोक्षुरः ।

---

१ ग. 'पुष्ठी' । २ ग. °र्प्यं रक्तपित्तनु' । ३ ग. 'त्तं क्षयं तृष्णां हन्ति चाऽस्रं वि' ।

अथ शालिपर्णी—

शालिपर्णी गुरुश्छर्दिज्वरश्वासातिसारजित् ।
शोफदोषत्रयहरा बृंहण्युष्णा रसायनी ॥ ४२ ॥

इति शालिपर्णी ।

अथ पृश्निपर्णी—

पृश्निपर्णी लघुर्वृष्या मधुरोष्णा विनाशयेत् ।
रक्तातिसारदाहतृड्दोषत्रयवमिज्वरान् ॥ ४३ ॥

इति पृश्निपर्णी ।

अथ बृहती—

बृहती ग्राहिणी हृद्या पाचनी कफवातजित् ।
उष्णा कुष्ठज्वरश्वासशूलकासाग्निमान्द्यहृत् ॥ ४४ ॥

इति बृहती ।

अथ लघुकण्टकारी—

कण्टकारी सरा तिक्ता कटुका दीपनी लघुः ।
रूक्षोष्णा पाचनी कासश्वासज्वरकफानिलान् ॥ ४५ ॥
निहन्ति पीनसं पार्श्वपीडाकृच्छ्रहृदामयान् ।

इति लघुकण्टकारी ।

अथ लघुपञ्चमूलम्—

ह्रस्वाख्यं पञ्चमूलं स्यात्पञ्चभिर्गोक्षुरादिभिः ॥ ४६ ॥
बल्यं पित्तानिलहरं नात्युष्णं स्वादु बृंहणम् ।

इति लघुपञ्चमूलम् ।

अथाष्टवर्गः—

जीवकर्षभकौ मेदे काकोल्यौ वृद्धिवृद्धिके ॥ ४७ ॥
अष्टवर्गोऽष्टभिर्द्रव्यैः कथितश्चरकादिभिः ।
अष्टवर्गो हिमः स्वादुर्बृंहणः शुक्रलो गुरुः ॥ ४८ ॥
भग्नसंधानकृत्स्तन्यगर्भकृद्बलवर्धनः ।
वातपित्तास्रतृड्दाहज्वरमेहक्षयप्रणुत् ॥ ४९ ॥

---

१ ख. °न्यबलास्रबल° ।

तत्र जीवकर्षभकयोरुत्पत्तिमाह—

जीवकर्षभकौ ज्ञेयौ हिमाद्रिशिखरोद्भवौ ।
रसोनकन्दवत्कन्दौ निःसारौ सूक्ष्मपत्रकौ ॥ ५० ॥
जीवकः कूर्चकाकार ऋषभो वृषशृङ्गवत् ।
जीवकर्षभकौ बल्यौ शीतौ शुक्रकफप्रदौ ॥ ५१ ॥
मधुरौ पित्तदाहास्रकार्श्यवातक्षयापहौ ।

अथ मेदामहामेदयोरुत्पत्तिलक्षणमाह—

महामेदाभिधः कन्दो मोरङ्गादौ प्रजायते ॥ ५२ ॥
महामेदाखनौ मेदा स्यादित्युक्तं मुनीश्वरैः ।
शुक्लार्द्रकनिभः कन्दो लताजातः सुपाण्डुरः ॥ ५३ ॥
महामेदाभिधो ज्ञेयो मेदालक्षणमुच्यते ।
शुक्लः कन्दो नखच्छेदान्मेदोधातुमिव स्रवेत् ॥ ५४ ॥
यः स मेदेति विज्ञेया जिज्ञासातत्परैर्जनैः ।
मेदायुग्मं गुरु स्वादु वृष्यं स्तन्यकफापहम् ॥ ५५ ॥
बृंहणं शीतलं रक्तपित्तवातक्षयप्रणुत् ।

अथ काकोलीक्षीरकाकोल्योरुत्पत्तिलक्षणमाह—

जायते क्षीरकाकोली महामेदोद्भवस्थले ॥ ५६ ॥
यत्र स्यात्क्षीरकाकोली काकोली तत्र जायते ।
पीवरीसदृशः कन्दः सक्षीरः प्रियगन्धवान् ॥ ५७ ॥
स प्रोक्तः क्षीरकाकोली तच्चिह्नं लिङ्गमुच्यते ।
यथा स्यात्क्षीरकाकोली काकोल्यपि तथा भवेत् ॥ ५८ ॥
एषा किंचिद्भवेत्कृष्णा भेदोऽयमुभयोरपि ।
काकोलीयुगुलं शीतं शुक्रलं मधुरं गुरु ॥ ५९ ॥
बृंहणं वातदाहास्रपित्तशोषज्वरापहम् ।

अथ ऋद्धिवृद्ध्योरुत्पत्तिलक्षणम्—

ऋद्धिर्वृद्धिश्च कन्दौ द्वौ भवतः कोशयामले ॥ ६० ॥
श्वेतलोमान्वितः कन्दो लताजातः सरन्ध्रकः ।
स एव ऋद्धिर्वृद्धिश्च भेदमप्येतयोर्ब्रुवे ॥ ६१ ॥

१ क. °तदोष° । २ ग. 'वे । तूलम्° ।

तृणग्रन्थिसमा ऋद्धिर्वामावर्तफला च सा ।
वृद्धिस्तु दक्षिणावर्तफला प्रोक्ता महर्षिभिः ॥ ६२ ॥
ऋद्धिर्बल्या त्रिदोषघ्नी शुक्रला मधुरा गुरुः ।
प्राणैश्वर्यकरी मूर्छारक्तपित्तविनाशिनी ॥ ६३ ॥
वृद्धिर्गर्भप्रदा शीता बृंहणी मधुरा स्मृता ।
वृष्या पित्तास्रशमनी क्षतकासक्षयापहा ॥ ६४ ॥
राज्ञामष्टकवर्गस्तु यतोऽयमतिदुर्लभः ।
तस्मादस्य प्रतिनिधिं गृह्णीयात्तद्गुणं भिषक् ।

तमेवाऽऽह—

मेदाजीवककाकोलीवृद्धिद्वंद्वेऽसति क्रमात् ।
वरीविदार्यश्वगन्धावाराहीस्तत्र निक्षिपेत् ॥ ६६ ॥

इत्यष्टकवर्गः ।

डोडी—

जीवन्ती शीतला स्वादुः स्निग्धा दोषत्रयापहा ।
रसायनी बलकरी चक्षुष्या च यशस्करी ॥ ६७ ॥

इति डोडी ।

अथ ज्येष्ठमधु—

मधुयष्टी गुरुः शीता बल्या तृट्छर्दिपित्तजित् ।

इति ज्येष्ठमधु ।

अथ माषपर्णीमुद्गपर्ण्यौ—

माषपर्णी हिमा तिक्ता रूक्षा शुक्रबलासकृत् ॥ ६८ ॥
मधुरा ग्राहिणी शोफवातपित्तज्वरास्रजित् ।
तद्वज्ज्ञेया मुद्गपर्णी त्रिदोषास्रहरा लघुः ॥ ६९ ॥

इति माषपर्णीमुद्गपर्ण्यौ ।

अथ जीवनीयगणः—

जीवन्ती सूर्यपर्णी युक्काकोल्यौ जीवकर्षभौ ।
मेदायष्टीति मधुरो जीवनीयो गणो गुरुः ॥ ७० ॥

---

१ म. ँरा गुरुः । वृ॰ ।

शुक्रकृद्‍बृंहणः शीतः स्तन्यगर्भकफप्रदः ।
रक्तपित्ततृषाशोषज्वरदाहक्षतापहः ॥ ७१ ॥

इति जीवनीयगणः ।

अथैरण्डद्वयगुणः—

एरण्डयुग्मं मधुरमुष्णं गुरु च नाशयेत् ।
शूलशोथकटीबस्तिशिरःपीडोदरज्वरान् ॥ ७२ ॥
ऊर्ध्वश्वासकफानाहकासकुष्ठाममारुतान् ।
तत्फलं भेदनं स्वादु क्षारमुष्णं समीरनुत् ॥ ७३ ॥

इत्यैरण्डद्वयगुणः ।

अथ सारिवाद्वयम्—

सारिवायुगुलं स्वादु स्निग्धं शुक्रकरं गुरु ।
दोषत्रयास्रप्रदरज्वरातीसारनाशनम् ॥ ७४ ॥

इति सारिवाद्वयम् ।

अथ यासमुण्ड्यौ—

यासः स्वादुः सरस्तिक्तो हिमः पित्तहरो लघुः ।
हन्ति रक्तकफभ्रान्तीस्तद्वद्धन्वयवासकः ॥ ७५ ॥
मुण्डी तिक्ता कटुः पाके वीर्योष्णा मधुरा लघुः ।
मेध्या गण्डापचीकृच्छ्रकृमियोन्यर्तिपाण्डुजित् ॥ ७६ ॥

इति मुण्डी ।

अथ बृहन्मुण्डी

कदम्बपुष्पी मुण्डी च गुणैर्भूमिकदम्बकः ।

इति बृहन्मुण्डी ।

अथ श्वेतापामार्गः—

अपामार्गः सरस्तीक्ष्णो दीपनः कफवातनुत् ॥ ७७ ॥
हन्ति तद्गुल्म हिध्मार्शःकण्डूशूलोदरापचीः ।

इति श्वेतापामार्गः ।

---

१ ब. °द्रु । सिद्दग्भि दद्रु हि° ।

अथ रक्तापामार्गः—

अपामार्गोऽरुणो वातविष्टम्भी कफनाशनः ॥ ७७ ॥
न्यूनः सर्वगुणैं रूक्षं तत्पत्रं रक्तपित्तनुत् ।

इति रक्तापामार्गः ।

अथ कपिला—

कम्पिल्लः कफपित्ताश्मकृमिगुल्मोदरव्रणान् ॥ ७९ ॥
हन्ति रेची कटूष्णश्च तच्छाकं ग्राहि शीतलम् ।

इति कपिला ।

अथ दातिनी—

दन्तीद्वयं सरं पाकरसयोः कटु दीपनम् ॥ ८० ॥
तीक्ष्णोष्णं हन्ति पित्तास्रकफशोफोदराक्रिमीन् ।

इति दातिनी ।

अथ त्रिवृत्—

त्रिवृत्तिक्ता सरा रूक्षा स्वादुरुष्णा समीरकृत् ॥ ८१ ॥
कटुः पाके ज्वरश्लेष्मपित्तशोफोदरापहा ।

इति त्रिवृत् ।

अथ श्यामा त्रिवृत्—

त्रिवृत्कृष्णा हीनगुणा साम्यात्तीव्रविरेचनी ॥ ८२ ॥
मूर्छादाहमदभ्रान्तिकण्ठाकर्षणकारिणी ।

इति श्यामा त्रिवृत् ।

अथैन्द्रवारुणीद्वयम्—

ऐन्द्रवारुणिकायुग्मं तिक्तं कटु सरं लघु ॥ ८३ ॥
वीर्योष्णं कामलापित्तकफप्लीहोदरापहम् ।

इत्यैन्द्रवारुणीद्वयम् ।

अथ राजवृक्षः—

आरग्वधो गुरुः स्वादुः शीतलो मृदुरेचनः ॥ ८४ ॥
ज्वरहृद्रोगपित्तास्रवातोदावर्तशूलजित् ।
तत्पुष्पं वातलं ग्राहि तिक्तं पित्तकफापहम् ॥ ८५ ॥

---

१ ग. पाके रसजित्कटु । २ ग. °भसारि° ।

तन्मज्जा मधुरः पाके स्निग्धः पित्तसमीरजित् ।

इति राजवृक्षः ।

अथ नीलिनी–

नीलिनी रेचनी तिक्ता केश्या मोहभ्रमावहा ॥ ८६ ॥
उष्णा हन्त्युदरप्लीहवातरक्तकफानिलान् ।

इति नीलिनी ।

अथ कटुकी–

कटुकी कटुका पाके तिक्ता रूक्षा सरा लघुः ॥ ८७ ॥
हिमा हन्ति क्रिमिश्वासदाहपित्तकफज्वरान् ।

इति कटुकी ।

अथाङ्कोलः–

अङ्कोलकः कटुः स्निग्धस्तीक्ष्णोष्णस्तुवरो लघुः ॥ ८८ ॥
रेचनः कृमिशूलामशोफश्लेष्मविषापहः ।
तत्फलं शीतलं स्वादु श्लेष्मलं बृंहणं गुरु ॥ ८९ ॥
बल्यं विरेचनं वातपित्तदाहक्षयास्रजित् ।

इत्यङ्कोलः ।

अथ निम्बगुणाः–

निम्बस्तिक्तो लघुर्ग्राही कटुः शीतोऽग्निवातकृत् ॥ ९० ॥
व्रणपित्तकफच्छर्दिकुष्ठहृल्लासमेहनुत् ।
तत्फलं भेदनं स्निग्धमुष्णं कुष्ठहरं लघु ॥ ९१ ॥
तत्पुष्पं छर्दिपित्तघ्नं तस्य त्वग्ज्वरनाशिनी ।

इति निम्बगुणाः ।

अथ बकाननिम्बगुणाः–

महानिम्बो हिमो रूक्षस्तिक्तो ग्राही कषायकः ॥ ९२ ॥
कफपित्तकृमिच्छर्दिकुष्ठहृल्लासरक्तजित् ।

इति बकाननिम्बगुणाः ।

---

१ पा. °तमुत् ।

अथ चिराईतगुणाः-

किरातो वातलो रूक्षः शीतलस्तिक्तको लघुः ॥ ९३ ॥
संनिपातज्वरश्वासकफपित्तास्रदाहनुत् ।

इति चिराईतगुणाः ।

अथ कुटजः-

कुटजः कटुको रूक्षो दीपनस्तुवरो हिमः ॥ ९४ ॥
अर्शोतिसारपित्तास्रकफतृष्णामकुष्ठनुत् ।
तत्पुष्पं वातलं शीतं तिक्तं पित्तातिसारजित् ॥ ९५ ॥

इति कुटजः ।

अथेन्द्रयवः-

ऐन्द्रो यवस्त्रिदोषघ्नः संग्राही शीतलः कटुः ।
ज्वरातिसारपित्तास्रकृमिवीसर्पकुष्ठनुत् ॥ ९६ ॥

इतीन्द्रयवः ।

अथ (गेळ)मदनफलम्-

मदनो वामनस्तिक्तो वीर्योष्णो लेखनो लघुः ।
रूक्षः कुष्ठकफानाहशोफगुल्मव्रणापहः ॥ ९७ ॥

इति (गेळ)मदनफलम् ।

अथ कङ्कुष्ठम्-

कङ्कुष्ठं रेचनं तिक्तं कटूष्णं वर्णकारकम् ।
क्रिमिशोफोदराध्मानगुल्मानाहकफापहम् ॥ ९८ ॥

इति कङ्कुष्ठम् ।

अथ चोकः-

हेमाह्वा रेचनी तिक्ता महदुत्क्लेशकारिणी ।
कृमिकण्डूकफानाहविषकुष्ठविनाशिनी ॥ ९९ ॥

इति चोकः ।

अथ सातला-

सातला कटुका पाके वातला शीतला लघुः ।
तिक्ता शोफकफानाहपित्तोदावर्तरक्तजित् ॥ १०० ॥

इति सातला ।

अथाश्मन्तः काञ्चनारभेदः—

अश्मन्तस्तुवरो ग्राही शीतलः कफवातजित् ।
निहन्ति गलगण्डास्रगण्डमालागलामयान् ॥ १ ॥
तत्फलं लेखनं ग्राहि गुरुश्लेष्मानिलापहम् ।

इत्यश्मन्तः काञ्चनारभेदः ।

अथ काञ्चनारकोविदारौ—

काञ्चनारो हिमो ग्राही तुवरः श्लेष्मपित्तनुत् ॥ २ ॥
कृमिकुष्ठगुदभ्रंशगण्डमालाव्रणापहः ।
कोविदारोऽपि तद्वत्स्यात्पुष्पं शीतं तयोर्लघु ॥ ३ ॥
रूक्षं संग्राहि पित्तास्रप्रदरक्षतकासनुत् ।

इति काञ्चनारकोविदारौ ।

अथ निर्गुण्डी—

निर्गुण्डी स्मृतिदा तिक्ता कषाया कटुका लघुः ॥ ४ ॥
केश्या नेत्रहिता हन्ति शूलशोफाममारुतान् ।
कृमिकुष्ठारुचिश्लेष्मव्रणवीसर्पनाशिनी ॥ ५ ॥

इति निर्गुण्डी ।

अथ मेषशृङ्गी—

मेषशृङ्गी रसे तिक्ता वातला कासनाशिनी ।
रूक्षा पाके कटुः पित्तव्रणश्लेष्माक्षिशूलनुत् ॥ ६ ॥

इति मेषशृङ्गी ।

अथ श्वेतपुनर्नवा—

पुनर्नवा सरा तिक्ता रूक्षोष्णा मधुरा कटुः ।
शोफानिलव्रणश्लेष्महरा रुच्या रसायनी ॥ ७ ॥
तन्मूलं नेत्ररोगघ्नं शिशिरं शोफजित्सरम् ।

इति श्वेतपुनर्नवा ।

अथ रक्तपुनर्नवा—

पुनर्नवाऽरुणा तिक्ता कटुपाका हिमा लघुः ॥ ८ ॥
वातला ग्राहिणी श्लेष्मपित्तरक्तविनाशिनी ।

इति रक्तपुनर्नवा ।

अथ रास्ना—

रास्नाऽऽमपाचनी तिक्ता गुरूष्णा श्लेष्मवातजित् ॥ ९ ॥
शोफश्वाससमीरास्रवातशूलोदरापहा ॥ ११० ॥

इति रास्ना ।

अथाश्वगन्धा—

अश्वगन्धाऽनिलश्लेष्मशोफश्वित्रक्षयापहा ॥ १० ॥
बल्या रसायनी तिक्ता कषायोष्णाऽतिशुक्रला ।

इत्यश्वगन्धा ।

प्रसारिणी (चांदवेल)

इति लोके—

प्रसारिणी गुरुर्वृष्या बलसंधानकृत्सरा ॥ ११ ॥
वीर्योष्णा वातनुत्तिक्ता वातरक्तकफापहा ।

इति प्रसारिणी ।

अथ शतावरी—

शतावरी गुरुः शीता स्वादुः स्निग्धा रसायनी ॥ १२ ॥
शुक्रस्तन्यकरी बल्या वातपित्तास्रशोफजित् ।

इति शतावरी ।

महाशतावरी—

महाशतावरी मेध्या हृद्या वृष्या रसायनी ॥ १३ ॥
शीतवीर्या निहन्त्यर्शोग्रहणीनयनामयान् ।
तदङ्कुरस्त्रिदोषघ्नो लघुरर्शःक्षयापहः ॥ १४ ॥

इति महाशतावरी ।

अथ बलाचतुष्टयम्—

बला वाट्यालकश्चाथ सहदेवा बृहद्बला ।
कङ्कत्यतिबला ज्ञेया गाङ्गेरुक्यपरा बला ॥ १५ ॥
बलाचतुष्टयं शीतं मधुरं बलकान्तिकृत् ।
स्निग्धं ग्राहि समीरास्रपित्तास्रक्षतनाशनम् ॥ १६ ॥
आसां बृहद्बला कृच्छ्रं हन्ति वातानुलोमनी ।
गुर्वी नागबला वृष्या विशेषादस्रपित्तजित् ॥ १७ ॥

बला रसायनी पुंस्त्ववर्धिनी बृंहणी तथा ।
बलानां तु हिमं बीजं स्वादु ग्राहि च लेखनम् ॥ १८ ॥
विबन्धाध्मानजननं वृष्यं रक्तास्रदूषणम् ।

इति बलाचतुष्टयम् ।

अथ तेजस्विनी—

तेजस्विनी कफश्वासकासास्यामयवातजित् ॥ १९ ॥
पाचिन्युष्णा कटुस्तिक्ता रुचिवह्निविवर्धिनी ।

इति तेजस्विनी ।

अथ मालकाङ्गुणी (ज्योतिष्मती)

ज्योतिष्मती कटुस्तिक्ता सरा कफसमीरजित् ॥ २० ॥
अत्युष्णा पाचनी तीक्ष्णा वह्निबुद्धिस्मृतिप्रदा ।

इति मालकाङ्गुणी (ज्योतिष्मती) ।

अथ देवदारु—

* देवदारु कटु स्निग्ध तिक्तोष्णं लघु नाशयेत् ॥ २१ ॥
आध्मानज्वरशोथामहिक्काकण्डूकफानिलान् ।

इति देवदारु ।

अथ सरलः—

सरलो व्रणजिद्वातकफहिध्मामशोफजित् ॥ २२ ॥
उष्णः स्निग्धः सरः कण्ठकर्णनेत्रामयापहः ।

इति सरलः ।

अथ पुष्करमूलम्—

पौष्करं कटुकं तिक्तमुष्णं वातकफज्वरान् ॥ २३ ॥
हन्ति शोकारुचिश्वासान्विशेषात्पार्श्वशूलजित् ।

इति पुष्करमूलम् ।

---

* अत्रेयं टिप्पनी क. पुस्तके—देवदारु लघु स्निग्धं तिक्तोष्णं कटुपाकि च । विबन्धाध्मानशोथामतन्द्राहिक्काज्वरास्रजित् । इति भावप्रकाशपाठः ।

---

१ ग. °का कफश्वास° । २ क. पाचनी । ३ ग. °लो ज्वराजि° ।

अथ कुष्ठम्—

कुष्ठमुष्णं कटु स्वादु तिक्तं शुक्रप्रदं लघु ॥ २४ ॥
हन्ति वातास्रवीसर्पकासकुष्ठमरुत्कफान् ।

इति कुष्ठम् ।

अथ (शृङ्गी) काकडशिंगी—

शृङ्गी कषाया तिक्तोष्णा हन्ति हिध्मावमिज्वरान् ॥ २५॥
तृष्णारुचिकफश्वासक्षयकासोर्ध्वमारुतान् ।

इति (शृङ्गी काकडशिंगी)

अथ रोहिषम्—

रोहिषं कटुकं पाके तिक्तोष्णं तुवरं जयेत् ॥ २६ ॥
कण्ठहृद्रोगपित्तास्रशूलकासकफज्वरान् ।

इति रोहिषम् ।

अथ (कट्फलम्) कायफळ—

कट्फलं तुवरं तिक्तं कटु वातकफज्वरान् ॥ २७ ॥
हन्ति श्वासप्रमेहार्शःकासकण्ठामयारुचीः ।

इति (कट्फलम्) कायफळ ।

अथ भार्गी—

भार्गी रूक्षा कटुस्तिक्ता रुच्योष्णा पाचनी जयेत् ॥ २८ ॥
शोथकासकफश्वासपीनसज्वरमारुतान् ।

इति भार्गी (भारङ्गी) ।

अथ पाषाणभेदः—

पाषाणभेदस्तुवरो हिमो बस्तिविशोधनः ॥ २९ ॥
सरस्तिक्तः प्रमेहार्शःकृच्छ्राश्मरिरुजो जयेत् ।

इति पाषाणभेदः ।

अथ मुस्ता—

मुस्तं कटु हिमं ग्राहि तिक्तं दीपनपाचनम् ॥ ३० ॥
कषायं क्रिमिपित्तास्रकफतृष्णाज्वरापहम् ।
इति मुस्ता ।

---

१ ब. हितं ।

अथ धातकी—

धातकी कटुका शीता मदकृत्तुवरा लघुः ॥ ३१ ॥
तृष्णातीसारपित्तास्रविषक्रिमिविसर्पजित् ।

इति धातकी ।

अथ मोचिका—

मोचिकाऽम्ला रसे पाके कषाया शीतला लघुः ॥ ३२ ॥
पक्वातिसारपित्तास्रकफकण्ठामयापहा ।

इति मोचिका ।

अथ बिदारीकन्दः—

विदारी मधुरा स्निग्धा बृंहणी स्तन्यशुक्रदा ॥ ३३ ॥
गुरुः पित्तास्रपवनदाहजिच्च रसायनी ।

इति विदारीकन्दः ।

अथ वाराहीकन्दः—

वाराही मधुरा स्निग्धा कटुस्तिक्ताऽतिशुक्रला ॥ ३४ ॥
बल्या पित्तकरी वातकफमेदःक्रमीञ्जयेत् ।

इति वाराहीकन्दः—

अथ पाठा—

पाठोष्णा कटुका तीक्ष्णा वातश्लेष्महरा लघुः ॥ ३५ ॥
हन्ति शूलज्वरच्छर्दिकुष्ठातीसारहृद्रुजः ।

इति पाठा ।

अथ मूर्वा—

मूर्वा सरा गुरुः स्वादुस्तिक्ता पितास्रमेहनुत् ॥ ३६ ॥
त्रिदोषतृष्णाहृद्रोगकण्डूकुष्ठज्वरापहा ।

इति मूर्वा ।

अथ मञ्जिष्ठा—

मञ्जिष्ठा मधुरा तिक्ता कषाया स्वरवर्णकृत् ॥ ३७ ॥

---

१ क. 'का विषु' ।

गुरूष्णा श्लेष्मविषहा शोफयोन्यक्षिशूलनुत् ।
रक्तातीसारकुष्ठास्रविसर्पव्रणमेहजित् ॥ ३८ ॥

इति मञ्जिष्ठा ।

अथ हरिद्रा—

हरिद्रा कटुका तिक्ता रूक्षोष्णा श्लेष्मपित्तनुत् ।
वर्ण्या त्वग्दोषमेहास्रशोफकण्डूव्रणापहा ॥ ३९ ॥

इति हरिद्रा ।

अथ दार्वी—

दार्वी तद्वद्विशेषात्तु नेत्रकर्णास्यरोगजित् ।

इति (हरद्रः) दार्वी ।

अथ प्रपुन्नाटः(डः)

प्रपुन्नाटो(डो) लघुः स्वादू रूक्षः पित्तानिलापहः ॥
हृद्यो हिमः कफश्वासकुष्ठदद्रुविषानिलान् ।
वातरक्तापहो हन्ति तच्छाकं कफकृल्लघु ॥ ३१ ॥

इति प्रपुन्नाटः (डः) ।

अथ बाकुची—

बाकुची मधुरा तिक्ता कटुपाका रसायनी ।
विष्टम्भिनी हिमा रुच्या सरा हृद्याऽस्रपित्तनुत् ॥ ४२ ॥
रूक्षा हन्ति कफश्वासकुष्ठमेहज्वरक्रिमीन् ।
तत्फलं पित्तलं श्वेतकुष्ठवातकफापहम् ॥ ४३ ॥

इति बाकूची ।

अथ भृङ्गराजगुणाः—

भृङ्गराजः कटुस्तिक्तो रूक्षोष्णः कफवातनुत् ।
दन्त्यो रसायनो रौक्ष्यकुष्ठनेत्रशिरोर्तिजित् ॥ ४४ ॥

इति भृङ्गराजगुणाः ।

अथ पर्पटः—

पर्पटो हन्ति पित्तास्रभ्रमतृष्णाकफज्वरान् ।
संग्राही शीतलस्तिक्तो दाहनुद्वातलो लघुः ॥ ४५ ॥

इति पर्पटः ।

अथ स(श)णपुष्पी—

स(श)णपुष्पी कटुस्तिक्ता कफजिच्छर्दिकारिणी ।

इति स(श)णपुष्पी ।

अथ त्रायमाणा—

त्रायमाणा सरा पित्तज्वरश्लेष्मास्रशूलजित् ॥ ४६ ॥

इति त्रायमाणा ।

महाजालिनी—

महाजालिनिका तिक्ता रेचनी कफपित्तजित् ।
हन्ति दाहोदरानाहशोफकुष्ठकृमिज्वरान् ॥ ४७ ॥

इति महाजालिनी ।

अथ विषा (अतिविष)—

विषोष्णा पाचनी तिक्ता श्लेष्मपित्तातिसारजित् ।

इति विषा (अतिविष) ।

काकमाची—

काकमाची त्रिदोषघ्नी स्निग्धोष्णा स्वरशुक्रकृत् ॥ ४८ ॥
हृद्या रसायनी शोफकुष्ठार्शोज्वरमेहजित् ।

इति काकमाची ।

अथ काकजङ्घा—

काकजङ्घा हिमा हन्ति रक्तपित्तकफज्वरान् ॥ ४९ ॥

इति काकजङ्घा ।

अथ लोध्रद्वयम्—

लोध्रो विरेचनः शीतश्चक्षुष्यः कफपित्तनुत् ।
कषायो रक्तपित्तास्रतृडतीसारनाशनः ॥ ५० ॥

इति लोध्रद्वयम् ।

अथ वृद्धदारुः—

वृद्धदारुः कषायोष्णः सरस्तिक्तो रसायनः ।
वृष्यो वातामवातास्रशोफमेहकफप्रणुत् ॥ ५१ ॥

इति वृद्धदारुः ।

---

१ ग. कटुः पित्तश्लेष्मजि° ।

अथ देवदाली (घोरसारी)—

देवदाली रसे तिक्ता कफार्शःशोफपाण्डुताः ।
नाशयेद्वामनी तीक्ष्णा क्षयहिक्काक्रिमिज्वरान् ॥ ५२ ॥

इति देवदाली (घोरसारी) ।

अथ हंसपादी—

हंसपादी गुरुः शीता हन्ति रक्तविषव्रणान् ।
विसर्पदाहातीसारलूतामूर्तांश्च रोपणी ॥ ५३ ॥

इति हंसपादी ।

अथ सोमवल्ली

सोमवल्ली त्रिदोषघ्नी कटुस्तिक्ता रसायनी ।

इति सोमवल्ली ।

अथ नाकुली (मुंगशी)—

नाकुली तुवरा तिक्ता कटुकोष्णा विनाशयेत् ॥ ५४ ॥
विषं लूतावृश्चिकारसर्पाणां च कृमिव्रणान् ।

इति नाकुली (मुंगशी ।)

अथ वटपत्री—

वटपत्री योनिगदान्कषायोष्णा विनाशयेत् ॥ ५५ ॥

इति वटपत्री ।

अथ लज्जालुः—

लज्जालुः शीतला तिक्ता कषाया श्लेष्मपित्तनुत् ।
रक्तपित्तमतीसारं योनिरोगांश्च नाशयेत् ॥ ५६ ॥

इति लज्जालुः ।

अथ मुसलीकन्दः—

मुसली मधुरा वृष्या वीर्योष्णा बृंहणी गुरुः ।
तिक्ता रसायनी हन्ति गुदजान्यनिलं तथा ॥ ५७ ॥

इति मुसलीकन्दः ।

अथ कपिकच्छुः (कवाछु)—

कपिकच्छुः परं वृष्या मधुरा बृंहणी गुरुः ।
तद्बीजं वातशमनं वाजीकरणमुत्तमम् ॥ ५८ ॥

इति कपिकच्छुः (कवाछु) ।

अथ पुत्रजीवः—

पुत्रजीवो गुरुर्वृष्यो गर्भदः श्लेष्मवातकृत् ।

इति पुत्रजीवः ।

अथ वन्ध्यकर्कोटकी—

वंध्या कर्कोटकी लघ्वी कफनुद्व्रणशोधनी ॥ ५९ ॥
सर्पदर्पहरी तीक्ष्णा विसर्पविषनाशिनी ।

इति वन्ध्यकर्कोटकी ।

अथ विष्णुक्रान्ता—

विष्णुक्रान्ता कटुर्मेध्या कृमिव्रणकफाञ्जयेत् ॥ ६० ॥

इति विष्णुक्रान्ता ।

अथ शङ्खपुष्पी—

शङ्खपुष्पी सरा मेध्या मनोरेतोविकारिणाम् ।
रसायनी कषायोष्णा स्मृतिदा प्लीहनाशिनी ॥ ६१ ॥

इति शङ्खपुष्पी ।

अथ दुग्धिकोष्णा—

दुग्धिकोष्णा गुरू रूक्षा वातला गर्भनाशिनी ।
स्वादुर्विष्टम्भिनी वृष्या कफकुष्ठक्रिमीञ्जयेत् ॥ ६२ ॥

इति दुग्धिकोष्णा ।

अथ नागार्जुनी—

वृत्तपत्रा बहुफला छत्राकारा पयस्विनी ।
दिव्यौषधी सा मेहास्रकुष्ठवीसर्पपाण्डुजित् ॥ ६३ ॥
शोषकासक्षयश्वासश्वित्रगण्डार्बुदापहा ।
रसायनी ज्वरहिता नागार्जुन्यभिधा मता ॥ ६४ ॥

इति नागार्जुनी ।

अथाधःपुष्पी—

अधःपुष्पी कृमिश्लेष्ममेहजन्तुविकाराजित् ।

इत्यधःपुष्पी ।

---

१ ग. °दा मेहला° । २ ग. °भंकारिणी । स्वा° । ३ ग. °हविसवि° ।

अथ भल्लातकः (भिलामां—)

मल्लातकः कषायोष्णः शुक्लो मधुरो लघुः ॥ ६५ ॥
वातश्लेष्मोदरानाहकुष्ठार्शोग्रहणीगदान् ।
हन्ति गुल्मज्वरश्वित्रवह्निमान्द्यकृमिव्रणान् ॥ ६६ ॥

इति मल्लातकः (भिलामां) ।

अथ चिरपोटी[1]—

चिरपोटी हिमा रूक्षा भेदिनी श्वासकासजित् ।
[* चरपोटा[2] दीर्घपत्रा भवेन्नागफणाकृतिः ॥ ६७ ॥]

इति चिरपोटी ।

अथेन्द्रशाकम्—

इन्द्रशाकं रेचनकं विबन्धाध्माननाशनम् ।

इतीन्द्रशाकम् ।

अथ द्रोणपुष्पी—

द्रोणपुष्पी गुरू रूक्षा स्वादुस्तिक्तोष्णभेदिनी ॥ ६८ ॥
वातपित्तकरी शोफकामलाज्वरकृम्यरिः ।

इति द्रोणपुष्पी ।

अथ ब्राह्मीमाण्डूक्यौ—

ब्राह्मी हिमा सरा स्वादुर्लघुर्मेध्या रसायनी ॥ ६९ ॥
स्वर्या स्मृतिप्रदा कुष्ठपाण्डुमेहास्रकोठजित् ।
विषशोफज्वरहरा तद्वन्मण्डूकपर्ण्यपि ॥ ७० ॥
ब्राह्मी तु रक्तदण्डा स्यान्नीलपुष्पी लघुर्मता ।
लोणिकापत्रसदृशपत्राऽन्या नीलदण्डिनी ॥ ७१ ॥

इति ब्राह्मीमाण्डूक्यौ ।

अथ सूर्यभक्ताद्वयम् । तिलपर्णीति केचित्—

सूर्यभक्ता[3] गुरुः शीता मूत्रला कफवातजित् ।
अन्योष्णा कुष्ठमेहाश्मकृच्छ्रज्वरहरा लघुः ॥ ७२ ॥

इति सूर्यभक्ताद्वयम् । तिलपर्णीति केचित् ।

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतमिदमर्धं ग. पुस्तकस्थम् ।

---

१ 'घ चरपोटा । २ चरपोटा । ३ ग. सुवर्चला गु' ।

अथ मत्स्याक्षी—

मत्स्याक्षी ग्राहिणी कुष्ठपित्तश्लेष्मास्रनुत्क्रिमा ।
मत्स्येच्छीति पर्वतद्रोण्यादौ जायते ।

इति मत्स्याक्षी ।

अथ जलपिप्पली—

जलपिप्पलिका हृद्या चक्षुष्या शुक्रला मता ॥ ७३ ॥

इति जलपिप्पली ।

अथ गोजिह्वा (गोभी)

गोजिह्वा वातला शीता ग्राहिणी कफपित्तनुत् ।
हृद्या प्रमेहकासास्रव्रणज्वरहरा लघुः ॥ ७४ ॥

इति गोजिह्वा (गोभी) ।

अथ नागदमनी—

स्यान्नागदमनी व्रण्या लूतासर्पविषापहा ।

इति नागदमनी ।

अथ विरवेली—

वेलन्तरोऽस्रनुद्ग्राही कफकृच्छ्रानिलार्तिजित् ॥ ७५ ॥

इति विरवेली ।

अथ वन्दाकः—

वन्दाकः कफवातास्ररौक्ष्यव्रणविषापहः ।

इति वन्दाकः ।

अथ पिण्डारुः—

पिण्डारुर्मधुरः शीतः शोफपित्तकफापहः ॥ ७६ ॥

इति पिण्डारुः ।

अथ छिक्किणी—

छिक्किका पित्तला कुष्ठकृमिवातकफापहा ।

इति छिक्किणी ।

---

१ प. °स्रदुष्टव्रणापह° ।

अथ रोहीतकः (रोहिडा-)

रोहीतकः सरो गुल्मयकृत्प्लीहोदरापहः ॥ ७७ ॥

इति (रोहीतकः) रोहिडा ।

अथ मोचकः (मोचरसः-)

मोचकः शीतलो ग्राही गुरुर्वृष्योऽतिसारजित् ।
प्रवाहिकामपित्तास्रकफदाहनिबर्हणः ॥ ७८ ॥

इति मोचकः (मोचरसः) ।

अथाजगन्धा (नसरी)

अजगन्धा लघू रुच्या हृद्या हृत्कफवातनुत् ।

इत्यजगन्धा (नसरी) ।

अथ सैरेयकः (कण्ठसर इति)

सैरेयकः कुष्ठवातकफपाण्डुविषास्रजित् ॥ ७९ ॥
तिक्तोष्णो मधुरः केश्यः सुस्निग्धः केशरञ्जनः ।

इति सैरेयकः (कण्ठसर इति) ।

अथ गिरिकर्णीद्वयम् । (सफली)

गिरिकर्णीद्वयं शीतं ग्रहघ्नं दंष्ट्रिनादकृत् ॥ ८० ॥
कुष्ठशूलत्रिदोषामशोथव्रणविषापहम् ।

इति गिरिकर्णीद्वयम् । (सफली) ।

अथ क्षुरकः । (तालमखाना)

क्षुरकः शीतलो वृष्यो गुरुर्वातखुडास्रजित् ॥ ८१ ॥
शोथव्रणविषातङ्ककपित्तनाशकरः सरः ।

इति क्षुरकः । (तालमखाना) ।

अथ कार्पासः-

कार्पासको लघुः कोष्णो मधुरो वातनाशनः ॥ ८२ ॥
तद्बीजं वातजिद्वृष्यं स्निग्धं कफकरं गुरु ।

इति कार्पासः ।

---

१ ग. °ह्नं दंष्ट्रिना° ।

अथाऽऽरामशीतला—

आरामशीतला शीता कटुः पित्तकफास्रजित् ॥ ८३ ॥

इत्यारामशीतला ।

अथ कुकुरन्दुः (स्थूलकुरकुदा)

कुकुरन्दुः कटुः शीतो ज्वररक्तकफापहः ।

इति कुकुरन्दुः (स्थूलकुरकुदा) ।

अथ वामी—

वामी शोथहरा कुष्ठपित्तश्लेष्मापहा सरा ॥ ८४ ॥

इति वामी ।

अथ बलामोटा—

बलामोटा श्लेष्मपित्तनुद्रणे विजयप्रदा ।

इति बलामोटा ।

अथ शरपुङ्खा—

शरपुङ्खा यकृत्प्लीहदुष्टव्रणविषापहा ॥ ८५ ॥
तिक्ता कषायकासास्रश्वासज्वरहरा लघुः ।

इति शरपुङ्खा ।

अथ मयूरशिखा—

स्यान्मयूरशिखा लघ्वी पित्तश्लेष्मातिसारजित् ॥ ८६ ॥
गर्भदा मोहिनी मेध्या कासकण्डूविषापहा ।

इति मयूरशिखा ।

अथ लक्ष्मणकन्दः—

नागवल्लीव वल्ली या रक्तबिन्द्वङ्कितच्छदा । ८७ ॥
मनुष्याकृतिमूला या लक्ष्मणेति लता मता ।
लक्ष्मणा गर्भदा शीता सरा वृष्या त्रिदोषनुत् ॥ ८८ ॥
तन्मूलं पयसा पिष्टमेकवर्णजुषस्तु गोः ।
वत्सवत्याः प्रपीतं स्यादृतवन्ते गर्भदं स्त्रियाः ॥ ८९ ॥

इति लक्ष्मणकन्दः ।

---

१ ख. कटुः शिशिरो ज्व° । २ क. °थ वामी । ३ क. वामी । ४ क. वामी ।

अथ मांसरोहिणी—

स्यान्मांसरोहिणी वृष्या सरा दोषत्रयापहा ॥ ९० ॥

इति मांसरोहिणी ।

अथोच्चटा—

या कूर्मकन्दा हयमारतुल्यैः कलच्छदाग्रा लतिकोच्चटा सा ।
प्रमेहजिद्वृष्यतमा क्षयघ्नी रसायनी पारदबन्धकर्त्री ॥ ९१ ॥

इत्युच्चटा ।

अथास्थिसंधानकृत् (हडसंधान)

अस्थिसंधानकृद्वृष्यो शीतो वातहरोऽस्थियुक् ।

इत्यस्थिसंधानकृत् (हडसंधान)।

अथ रुदन्ती—

दिव्यौषधी रुदन्ती स्यात्तीर्था चणकपत्रवा ॥ ९२ ॥
ऊर्ध्वाधोवारिबिन्द्वाढ्या क्षाराम्लरससंयुता ।
सा निहन्ति प्रमेहास्रक्षयक्षैण्यभ्रमज्वरान् ॥ ९३ ॥
कासश्वासाग्निवैषम्यकुष्ठार्शःपाण्डुरोगनुत् ।

इति रुदन्ती ।

अथ भङ्गाशुद्धिः—

बब्बूलत्वक्कषायेण भङ्गीं संस्वेद्य शोषयेत् ।
गोदुग्धभावनां दत्त्वा शुष्कां सर्वत्र योजयेत् ॥ ९४ ॥

इति भङ्गाशुद्धिः ।

अथ तस्या गुणाः—

कफानिलहरी लघुर्मदकरी च पित्तप्रदा
विमोहजठरानलप्रबलवाग्विवृद्धिप्रदा ।
ग्रहण्यतिसृतिक्षयश्वसनकासमेहापहा
रसे कटुरशीतला शयनकृच्च भङ्गा मता ॥ ९५ ॥

इति भङ्गागुणाः ।

अथ दूर्वाद्वयम्—

दूर्वाद्वयं हिमं श्लेष्मविसर्पास्रविषप्रणुत् ।

इति दूर्वाद्वयम् ।

---

१ क. बिन्दुसा क्षा° ।

अथ काशः—

काशः कृच्छ्राश्मदाहास्रपित्तक्षयहरो हिमः ॥ ९६ ॥

इति काशः ।

अथ कुशः—

दर्भः कृच्छ्रास्रतृट् + + कफबस्तिगदाश्मजित् ।

इति कुशः ।

अथ मुञ्जः—

मुञ्जो विसर्पदाहास्रकृच्छ्राक्षिगदनाशनः ॥ ९७ ॥

इति मुञ्जः ।

अथ नलः—

नलो मूर्छार्तिदाहास्रकफपित्तविसर्पनुत् ।

इति नलः ।

अथ वंशः—

वंशः सरो हिमः पित्तकफदाहास्रशोफजित् ॥ ९८ ॥
तत्करीरो गुरुर्भेदी श्लेष्मलो वातपित्तजित् ।
तद्यवो भेदकोऽत्युष्णः कफघ्नो वातपित्तकृत् ॥ ९९ ॥

इति वंशः (वेणुः) ।

अथ यवानी (खुरासनी जवानी)

यवानी यावनी रूक्षा ग्राहिणी मादनी गुरुः ।

इति यवानी (खुरासनीजवानी) ।

अथ वृष्यः (पोस्त)

वृष्यो बल्यः स्वरस्तीक्ष्णः श्लेष्मलो वातजिद्गुरुः ॥ २०० ॥
वल्कं खसतिलस्योक्तं रूक्षं ग्राहि विशोधनम् ।
शुक्रस्तम्भकरं शीतं गलपातिमदावहम् ।

इति वृष्यः (पोस्त) ।

---

१ ग. °ल्यः श्वासकफास्रे° । २ क. °शोषणम् ।

अथ पातालगारुडी—

पातालगारुडी वृष्या श्लेष्मला पवनापहा ॥ २०१ ॥

इति पातालगारुडी ।

इति योगतरङ्गिण्यां हरीतक्यादिगुणागुणकथनं नाम चतुस्त्रिंशस्तरङ्गः ॥ ३४ ॥

अथ पञ्चत्रिंशस्तरङ्गः ।

अथ वटः—

वटः शीतो गुरुर्ग्राही कफपित्तव्रणापहः ।

इति वटः ।

अथ पिप्पलः—

पिप्पलो दुर्जरः शीतः पित्तश्लेष्मव्रणास्रजित् ॥ १ ॥

इति पिप्पलः ।

अथ पारिसपिप्पलः—

पारिशाश्वत्थको वृष्यः स्निग्धः श्लेष्मकृमिप्रदः[1] ।

इति पारिशपिप्पलः ।

अथोदुम्बरः—

उदुम्बरो हिमो वर्ण्यो गुरुः पित्तकफास्रजित्[2] ॥ २ ॥

इत्युदुम्बरः ।

अथ काकोदुम्बरी—

काकोदुम्बरिका तद्वद्विशेषाच्चित्र[3]नाशिनी ।

इति काकोदुम्बरी ।

अथ प्लक्षः (पिम्परी)

प्लक्षः शीतो व्रणश्लेष्मपित्तशोफविसर्पजित् ॥ ३ ॥

इति प्लक्षः (पिंपरी) ।

---

१ क कृमीहरः । २ ग. ऽजनुत् । ३ ग. 'चाच्छ्रिमना' ।

अथ पञ्च क्षीरिवृक्षाः—

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थपारिसप्लक्षपादपाः ।
पञ्चैते क्षीरिणः प्रोक्तास्तेषां त्वक्पञ्चकं स्मृतम् ॥ ४ ॥
त्वक्पञ्चकं हिमं ग्राहि व्रणशोथविसर्पजित् ।
केचित्तु पारिशः स्थाने शिरीषं वेतसं परे ॥ ५ ॥
क्षीरिवृक्षा हिमा वर्ण्या योनिदोषव्रणापहाः ।
शोफपित्तकफास्रघ्नास्तथा भग्नास्थियोगदाः ॥ ६ ॥
तेषां पत्रं हिमं ग्राहि कफवातास्रनुल्लघु ।
तत्फलं ग्राहि शिशिरं रक्तपित्तकफापहम् ॥ ७ ॥

इति पञ्च क्षीरिवृक्षाः ।

अथ नन्दीवृक्षः—

नन्दीवृक्षोऽश्वत्थगुणो लघूष्णो गरनुद्गुनः ।

इति नन्दीवृक्षः ।

अथ कदम्बः—

कदम्बः शीतलः श्लेष्मपित्तरक्तगदापहः ॥ ८ ॥

इति कदम्बः ।

अथ ककुभः कोहा—

ककुभः शीतलो श्वासक्षतक्षयविषास्रनुत् ।
प्रमेहमेहपिटकाकुष्ठपाण्डुशिरोर्तिजित् ॥ ९ ॥

इति ककुभः (कोहा) ।

अथ शिरीषः—

शिरीषः शीतलो व्रण्यो विषवीसर्पशोथजित् ।

इति शिरीषः ।

अथाऽऽर्तगलः—

अर्गटस्तुवरः शीतो व्रणशोधनरोपणः ॥ १० ॥

इत्यार्तगलः ।

---

१ ग. °ह्यो भमः क्ष° ।

अथ वेतसः-

वेतसः शीतलो दाहशोफार्शोयोनिरुक्प्रणुत् ।
हन्ति वीसर्पकृच्छ्रास्रपित्ताश्मरिकफानिलान् ॥ ११ ॥

इति वेतसः ।

अथ जलवेतसः-

जलजो वेतसः शीतः संग्राही वातकोपनः ।

इति जलवेतसः ।

अथ वञ्जुलः-

वञ्जुलो वेतसगुणो विशेषाद्विषनाशनः ॥ १२ ॥

इति वञ्जुलः ।

अथ श्लेष्मान्तकः (ल्हसोडावेवहारः)

श्लेष्मान्तको विषस्फोटव्रणवीसर्पकुष्ठनुत् ।
केश्योष्णस्तत्फलं वृष्यं वातपित्तक्षयास्रजित् ॥ १३ ॥

इति श्लेष्मान्तकः (ल्हसोडावेवहारः) ।

अथ पीलु-

पीलूष्णं दीपनं भेदि रक्तपित्तकरं लघु ।
गुल्मार्शःप्लीहवातास्रकफहारि रसायनम् ॥ १४ ॥

इति पीलु ।

अथ शाकवृक्षः-

शाकः श्लेष्मानिलार्शोघ्नो गर्भसंधानदो हिमः ।

इति शाकवृक्षः ।

अथ शालवृक्षः-

शालो ग्राही व्रणश्लेष्मदुग्धकश्विषनुद्धिमः ॥ १५ ॥

इति शालवृक्षः ।

अथ तमालः-

तमालस्तद्गुणः शोथदाहविस्फोटहृद्धिमः ।

इति तमालः ।

---

१ म. °डावाो ।

अथ खदिरः—

खदिरः शीतलो दन्त्यः कृमिमेहज्वरप्रणुत् ॥ १६ ॥
चित्रशोथामपित्तास्रपाण्डुकुष्ठकफापहः ।
निर्यासस्तस्य मधुरो बल्यः शुक्रविवर्धनः ॥ १७ ॥
सारस्तु खादिरो व्रण्यो मुखरोगकफास्रजित् ।
शीतलो मेहपित्तास्रकुष्ठकण्डूविषापहः ॥ १८ ॥

इति खदिरः ।

अथेरिमेदः—

इरिमेदः कषायोष्णो मुखदन्तगदास्रजित् ।
हन्ति कण्डूविषश्लेष्मकृमीन्दुष्टगदापहः ॥ १९ ॥

इतीरिमेदः ।

अथ बब्बूलः—

बब्बूलः कफनुद्ग्राही कृमिकुष्ठविषापहः ।

इति बब्बूलः ।

अथ बीजकः (विजइसारः) ।

बीजकः कुष्ठवीसर्पमेहश्वित्रखुडकृमीन् ॥ २० ॥
हन्ति श्लेष्मास्रपित्तानि हिमः केश्यो रसायनः ।

इति बीजकः (विजेइसारः) ।

अथ तिनिसः, अतिमुक्तकम्—

तिनिसः श्लेष्मपित्तास्रमेदोदुष्टप्रमेहजित् ॥ २१ ॥

इति तिनिसः, अतिमुक्तकम् ।

अथ भूर्जः—

भूर्जो भूतग्रहश्लेष्मकर्णरुग्रक्तपित्तजित् ।

इति भूर्जः ।

अथ पलाशः—

पलाशो दीपनो वृष्यः सरोष्णव्रणगुल्मजित् ॥ २२ ॥
भग्नसंधानकृद्दोषग्रहण्यर्शःकृमिप्रणुत् ।
तत्पुष्पं कफपित्तास्रकृच्छ्रजिद्ग्राहि शीतलम् ॥ २३ ॥

---

१ प. °जवासा° ।

फलं कटूष्णं मेहार्शःक्रिमिवातकफापहम् ।

इति पलाशः ।

अथ धवः—

धवः शीतः प्रमेहार्शःपाण्डुपित्तकफापहः ॥ २४ ॥

इति धवः ।

अथ धन्वनः (धामिनी)

धन्वनः कफपित्तास्रकासजित्तुवरो लघुः ।

इति धन्वनः (धामिनी ।)

अथ सर्जः—

सर्जो वर्ण्यः कफस्वेदमलपित्तकृमीञ्जयेत् ॥ २५ ॥

इति सर्जः ।

अथ वरणवृक्षः—

वरणः श्लेष्मलो भेदी पित्तलः कृच्छ्रमारुतान् ।
निहन्ति गुल्मवातास्रकृमीनुष्णोऽग्निदीपनः ॥ २६ ॥

इति वरणवृक्षः ।

अथ जिङ्गिणी—

जिङ्गिणी व्रणहृद्रोगवातातीसारहृत्कटुः ।
उष्णस्तस्यास्तु निर्यासो नस्याद्बाहुव्यथापहः ॥ २७ ॥

इति जिङ्गिणी ।

अथ शल्लकी (सालई)

शल्लकी व्रणपित्तास्रश्लेष्मपक्वातिसारजित् ।

इति शल्लकी (सालई) ।

अथेङ्गुदी (इंगुरा)

इङ्गुदी कुष्ठभूताद्ग्रिहव्रणविषक्रिमीन् ॥ २८ ॥
हन्त्युष्णः श्वित्रशूलघ्नस्तत्फलं कफवातजित् ।

इतीङ्गुदी (इंगुरा) ।

अथ कटम्भरः (करहरी)

कटम्भरः प्रमेहास्रनाडीव्रणविषक्रिमीन् ॥ २९ ॥

हन्त्युष्णः कफकुष्ठघ्नस्तत्फलं कटु शुक्रकृत् ।
निर्यासोऽस्य गुरुर्वृष्यो बलकृद्वातनाशनः ॥ ३० ॥

इति कटंभरः (करहरी) ।

अथ मोषकः—

मोषकः कफवातघ्नो ग्राही गुल्मविषक्रिमीन् ।
हन्त्युष्णो बस्तिहृत्कण्डूस्तत्पुष्पं कफपित्तजित् ॥ ३१ ॥
निर्यासोऽस्य गुरुर्वृष्यो बलकृत्पित्तनाशनः ।
क्षारोऽस्य वह्निकृद्गुल्मप्लीहानाहहरः परः ॥ ३२ ॥

इति मोषकः ।

अथ पारिभद्रः—

पारिभद्रः क्रिमिश्लेष्ममेदःशोथानिलापहः ।

इति पारिभद्रः ।

अथ शाल्मली—

शाल्मली शीतला वृष्या ग्राहिणी रक्तपित्तनुत् ॥ ३३ ॥
रसायनकरा स्निग्धा तत्पुष्पं ग्राहि पित्तजित् ।

इति शाल्मली ।

अथ नन्दीवृक्षः—

व्रणी ग्राही हिमो वृष्यो व्रणकुष्ठास्रपित्तहा ॥ ३४ ॥

इति नन्दीवृक्षः ।

अथ सप्तपर्णः (सातवण)—

सप्तपर्णो व्रणश्लेष्मवातकुष्ठहरः सरः ।

इति सप्तपर्णः (सातवण) ।

अथ हारिद्रकः—

हारिद्रकः कफहरो व्रणशोधनरोपणः ॥ ३५ ॥

इति हारिद्रकः ।

अथ करञ्जः—

करञ्जकः कटुस्तीक्ष्णो वीर्योष्णो योनिरोगजित् ।
कुष्ठोदावर्तगुल्मार्शोव्रणक्रिमिकफापहः ॥ ३६ ॥

---

१ ग. °ठं कफशु° । २ ग. °स्य परं वृष्यः शोपपित्तानिलापहः । क्षा° ।

तत्फलं कृमिवातघ्नं मेहार्शःशूलकुष्ठनुत् ।
तत्पत्रं कफवातार्शःकृमिशोफहरं सरम् ॥ ३७ ॥
तन्मूलं कुष्ठवीसर्पदन्तशैथिल्यपाण्डुनुत् ।
तत्पुष्पं कृमिकण्डूघ्नं वमिशूलहृदर्तिजित् ॥ ३८ ॥

इति करञ्जः ।

अथ बृहत्करञ्जः—

बृहत्करञ्जो वातामकुष्ठदन्तरुजो जयेत् ।

इति बृहत्करञ्जः ।

अथ करञ्जिका—

करञ्जिकोष्णा वातार्शःकृमिकुष्ठप्रमेहनुत् ॥ ३९ ॥

इति करञ्जिका ।

अथ तिरिगिच्छिः—

तिरिगिच्छिर्बलासार्शःपित्तशोथक्रिमीञ्जयेत् ।

इति तिरिगिच्छिः ।

अथ शमी—

शमी शीता लघुः श्वासकुष्ठार्शःकफहृत्सरा ॥ ४० ॥
तत्फलं पित्तलं रूक्षं मेध्यं केशविनाशनम् ।

इति शमी ।

अथ शिरीषिका—

ठिण्ठिणी कफकुष्ठार्शःसंनिपातविषापहा ॥ ४१ ॥

इति शिरीषिका ।

अथारिष्टकः (रीठा)

अरिष्टकस्त्रिदोषघ्नो गर्भरोगग्रहापहः ।

इत्यरिष्टकः (रीठा) ।

अथ शिंशिपा (सीसवा)

शिंशिपोष्णा हरेत्कुष्ठमेहाश्वित्रवमिक्रिमीन् ॥ ४२ ॥
बस्तिरुग्व्रणदाहास्रबलासान्गर्भपातिनी ।

इति शिंशिपा (सीसवा) ।

---

१ °ठं कफवा° । २ ग. °घ्न उष्णो गर्भभ्र° । ३ हरत्युष्णं महार्श तु व° ।

अथागस्त्यवृक्षः—

अगस्त्यः पित्तकफजिच्चातुर्थिकहरो मतः ।
तत्पुष्पं पीनसश्लेष्मपित्तरक्तविनाशनम् ॥ ४१ ॥

इत्यगस्त्यवृक्षः ।

इति योगतरङ्गिण्यां वटादिवनस्पतिगुणकथनं नाम
पञ्चत्रिंशत्तरङ्गः ॥ ३५ ॥

अथ षट्त्रिंशत्तरङ्गः ।

अथ शुण्ठ्यादिगुणकथनम्—

शुण्ठी वृष्याऽऽमवातघ्नी पाचनी कटुका लघुः ।
स्निग्धोष्णा मधुरा पाके कफवातविबन्धनुत् ॥ १ ॥
रुच्या स्वर्या वमिश्वासकासशूलहृदामयान् ।
हन्ति श्लीपदशोफार्शआनाहोदरमारुतान् ॥ २ ॥
सा भृष्टा सैन्धवोपेता त्रिदोषघ्नाऽऽमनुत्परम् ।
गुडेनार्शोविबन्धघ्नी शोफवातविकारजित् ॥ ३ ॥
तक्रेणाऽऽमं पाचयित्वा, पयसा रेचयत्यपि ।

इति शुण्ठी ।

अथाऽऽर्द्रकम्—

आर्द्रकं नागरगुणं भेदनं दीपनं गुरु ॥ ४ ॥
[1]तदम्लसैन्धवोपेतं विशेषाद्दीपनं परम् ।

इत्यार्द्रकम् ।

अथ मरिचगुणाः—

मरिचं कटुकं तीक्ष्णं दीपनं कफवातनुत् ॥ ५ ॥
उष्णं पित्तकरं रूक्षं श्वासशूलकृमीञ्जयेत् ।
विषवेगहरं छर्दिच्छेदि कुष्ठव्रणापहम् ॥ ६ ॥

---

१ ग, बन्धामघ्नो° ।

तदार्द्रं मधुरं पाके नात्युष्णं कटुकं गुरु ।
किंचित्तीक्ष्णगुणं श्लेष्मप्रसेकि स्यादपित्तलम् ॥ ७ ॥

इति मरिचगुणाः ।

अथ पिप्पली—

पिप्पली दीपनी वृष्या स्वादुपाका रसायनी ।
अनुष्णा कटुका स्निग्धा कफवातहरा लघुः ॥ ८ ॥
पित्तला रेचनी हन्ति श्वासकासोदरज्वरान् ।
कुष्ठप्रमेहगुल्मार्शःप्लीहशूलाममारुतान् ॥ ९ ॥
आर्द्रा कफप्रदा स्निग्धा शीतला मधुरा गुरुः ।

इति पिप्पली ।

अथ त्र्यूषणम्—

विश्वोपकुल्यामरिचैस्त्र्यूषणं कथितं बुधैः ॥ १० ॥
त्र्यूषणं दीपनं हन्ति कासश्वासत्वगामयान् ।
गुल्ममेहकफस्थौल्यमेदश्लीपदपीनसान् ॥ ११ ॥

इति त्र्यूषणम् ।

अथ पिप्पलीमूलम्—

दीपनं पिप्पलीमूलं कटूष्णं पाचनं लघु ।
रूक्षं पित्तकरं भेदि कफवातोदरापहम् ॥ १२ ॥

इति पिप्पलीमूलम् ।

अथ चतुरूषणम्—

त्र्यूषणं ग्रन्थिकयुतं जायते चतुरूषणम् ।
चतुरूषणमाख्यातं गुणैस्त्र्यूषणवद्बुधैः ॥ १३ ॥
कफाग्निमान्द्यविष्टम्भि रुचिपीनसकासनुत् ॥ १४ ॥

इति चतुरूषणम् ।

अथ चव्यम्—

पिप्पलीमूलवच्चव्यं विशेषाद्गुदजापहम् ।

इति चव्यम् ।

अथ गजपिप्पली—

गजकृष्णा कटुर्वातश्लेष्मनुद्वह्निवर्धिनी ॥ १५ ॥
उष्णा निहन्त्यतीसारश्वासकण्ठामयक्रिमीन् ।

इति गजपिप्पली ।

अथ चित्रकद्वयम्—

चित्रकः कटुकः पाके वह्निकृत्पाचनो लघुः ॥ १६ ॥
रूक्षोष्णो ग्रहणीकुष्ठशोफार्शःक्रिमिकासजित् ।
श्लेष्मानिलहरो ग्राही तद्वदार्द्रकं श्लेष्मपित्तनुत् ॥ १७ ॥
स कृष्णो हेमवृः कायसिद्धिश्वीद्वो ग्रहापहः ।

इति चित्रकद्वयम् ।

अथ पञ्चकोलम्—

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः ॥ १८ ॥
पञ्चकोलं कफानाहगुल्मशूलारुचीर्जयेत् ।

इति पञ्चकोलम् ।

अथ षडूषणम्—

पञ्चकोलं समरिचं षडूषणमुदीर्यते ॥ १९ ॥
पञ्चकोलगुणं तत्तु विशेषाद्वह्निवर्धनम् ।

इति षडूषणम् ।

अथ शतपुष्पा बृहच्छतपुष्पा च—

शतपुष्पा लघुस्तीक्ष्णा दीपनी पित्तकृत्कटुः ॥ २० ॥
उष्णा ज्वरानिलश्लेष्मव्रणशूलाक्षिरोगजित् ।
अपरा तद्गुणा प्रोक्ता विशेषाद्योनिशूलनुत् ॥ २१ ॥

इति शतपुष्पा बृहच्छतपुष्पा च ।

अथ मेथिका—

मेथिका दीपनी हृद्या बद्धविट्कृमिशुक्रनुत् ।
रूक्षोष्णा कफनुद्वान्तिहरी पित्तकरी गुरुः ॥ २२ ॥

---

१ घ. °मवाखन° । २ क. °सहस्र° । ३ क. °कृता । क° ।

तत्फलं कटुकं पाके रसे च वमिकासजित् ।
श्लेष्मानिलविकारघ्नी जीर्णज्वरजिदग्निकृत् ॥ २३ ॥

इति मेथिका ।

अथाहित्थः (चंदसूर—)

अहित्थोऽल्पगुणस्तस्माद्विशेषाद्वाजिनां हितः ।
वातशूलरुगानाहकासदेहगुरुत्वजित् ॥ २४ ॥

इत्यहित्थः । चंद्सूर इति कान्यकुब्जभाषा ।

अथाजमोदा—

अजमोदा कटुस्तीक्ष्णा दीपनी कफवातजित् ।
उष्णा विदाहिनी हृद्या वृष्या बद्धमला लघुः ॥ २५ ॥
नेत्रामयकृमिच्छर्दिहिध्मावस्तिरुजो जयेत् ।

इत्यजमोदा ।

अथ श्वेतकृष्णजीरकं वाष्पिका च—

जीरकत्रितयं रूक्षं कटूष्णं दीपनं लघु ॥ २६ ॥
संग्राहि पित्तलं मेध्यं गर्भाशयविशुद्धिकृत् ।
चक्षुष्यं पवनाध्मानगुल्मच्छर्दिबलासजित् ॥ २७ ॥

इति श्वेतकृष्णजीरकं वाष्पिका च ।

अथ जवानी—

जवानी पाचनी रुच्या तीक्ष्णोष्णा कटुका लघुः ।
वातश्लेष्मोदरानाहगुल्मशूलकृमीञ्जयेत् ॥ २८ ॥

इति जवानी ।

अथ बौहारः—

बौहारस्तद्गुणः प्रोक्तो विशेषात्कृमिनाशनः ।
इति बौहारः 'किरमिन' 'अजवान' ।

जवानीति भाषा ।

अथाजगन्धा—

अजगन्धा कटुस्तीक्ष्णा रूक्षा हृद्याऽग्निदीपनी ॥ २९ ॥

---

१ घ. चोहा° । २ ग. चोहा° ।

दृष्टिमान्द्यप्रदा लघ्वी शुक्रवातकफापहा ।

ममरीति भाषा । इत्यजगन्धा ।

अथ वचा—

वचोष्णा कटुका तिक्ता वामनी स्वरवह्निकृत् ॥ ३० ॥
अपस्मारकफोन्मादभूतशूलानिलाञ्जयेत् ।
बुद्धिमेधास्मृतिप्रौढिवाक्पटुत्वप्रदायिनी ॥ ३१ ॥

इति वचा ।

अथ हपुषा—

हपुषा दीपनी तिक्ता कटूष्णा तुवरा लघुः ।
पित्तोदरसमीरार्शोग्रहणीगुल्मशूलनुत् ॥ ३२ ॥

इति हपुषा शेरणीति भाषा ।

अथ विडङ्गम्—

विडङ्गं कटु तीक्ष्णोष्णं रूक्षं वह्निकरं लघु ।
शूलाध्मानोदरश्लेष्मकृमिवातविबन्धनुत् ॥ ३३ ॥

इति विडङ्गम् ।

अथ धान्यकम्—

धान्याकं तुवरं स्निग्धमवृष्यं मूत्रलं लघु ।
हृद्यं रुच्यं बद्धविट्कं स्वादुपाकं त्रिदोषनुत् ॥ ३४ ॥
पाचनं श्वासकासघ्नं तृष्णार्शःकृमिदाहजित् ।
तदार्द्रं तद्गुणं स्वादु विशेषात्पित्तनाशनम् ॥ ३५ ॥

इति धान्यकम् ।

अथ हिङ्गुपत्री—

हिङ्गुपत्रीद्वयं हृद्यं तीक्ष्णोष्णं पाचनं कटु ।
हृद्वस्तिरुग्वि[ब]न्धार्शःश्लेष्मगुल्मानिलापहम् ॥ ३६ ॥

इति हिङ्गुपत्री ।

अथ हिङ्गु—

हिङ्गूक्तं पाचनं रुच्यं तीक्ष्णोष्णं कफवातनुत् ।
शूलगुल्मोदरानाहकृमिजित्पित्तवर्धनम् ॥ ३७ ॥

इति हिङ्गु ।

---

१ ग. °षा ह्रीबेरेतिभा° । २ ग. °कासाघ्नु° ।

अथ वंशरोचना—

वंशजा बृंहणी वृष्या शीतला मधुरा जयेत् ।
तृष्णां क्षयज्वरश्वासकासपित्तास्रकामलाः ॥ ३८ ॥

इति वंशरोचना ।

अथ सैन्धवम्—

सैन्धवं मधुरं पाके दीपनं शीतलं लघु ।
चक्षुष्यं पावनं स्निग्धं वृष्यं दोषत्रयापहम् ॥ ३९ ॥

इति सैन्धवम् ।

अथ सौवर्चलम्—

सौवर्चलं वह्निकरं कटूष्णं विशदं लघु ।
उद्गारशुद्धिदं सूक्ष्मं विबन्धानाहशूलजित् ॥ ४० ॥

इति सौवर्चलम् ।

अथ विडलवणम्—

विडं लघूष्णं विष्टम्भि शूलहृद्गौरवारुचीः ।
हन्त्यानाहकफौ सूक्ष्ममधोवातानुलोमनम् ॥ ४१ ॥

इति विडलवणम् ।

अथ सामुद्रलवणम्—

सामुद्रं दीपनं स्वादु नात्युष्णं भेदनं लघु ।
श्लेष्मलं वातनुत्तिक्तमरूक्षं नातिपित्तलम् ॥ ४२ ॥

इति सामुद्रलवणम् ।

अथ भूमिजलवणम्—

औद्भिदं रक्तलं सूक्ष्मं लघु वातानुलोमनम् ।

इति भूमिजलवणम् ।

अथ गडलवणम्—

गडाख्यं लघु वातघ्नमत्युष्णं भेदि मूत्रलम् ॥ ४३ ॥

इति गडलवणम् ।

---

१ क. °वं कटु । के° । २ क. °मधुराक्तं तिक्त° ।

अथौखरम् (औषम्)

औखं(षं) गुरु कटु स्निग्धं श्लेष्मलं वातनाशनम्।

इत्यौखरम् (औषम्) खारीति भाषा।

अथ काचलवणम्—

काचं दीपनमत्युष्णं रक्तपित्तविवर्धनम् ॥ ४४ ॥

इति काचलवणम्।

अथ यवक्षारः—

यवक्षारोऽग्निकृद्वातश्लेष्मश्वासगलामयान्।
आमार्शोग्रहणीगुल्मयकृत्प्लीहरुजो जयेत् ॥ ४५ ॥

इति यवक्षारः।

अथ स्वर्जिका—

स्वर्जिकाऽल्पगुणा तस्माद्विशेषाद्गुल्मशूलनुत्।

इति स्वर्जिका।

अथ टङ्कणः (सोहागा)

टङ्कणोऽग्निकरो रूक्षः कफघ्नो वातपित्तकृत् ॥ ४६ ॥
विषवीर्यहरो हेमद्रावको द्विविधोऽपि सः।

इति टङ्कणः (सोहागा)।

अथ सोमक्षारः—

सोमक्षारो रजतकृद्व्रणघ्नश्च रसायनः ॥ ४७ ॥
क्लेदी विदारणः पाकी वह्निकृत्त्रिविधोऽपि सः।

इति सोमक्षारः।

अथ लवणक्षारः (लोणाखार)

लवणक्षार उदितः शूलगुल्मोदरापहः ॥ ४८ ॥

इति लवणक्षारः। (लोणाक्षार)।

अथ सर्वे क्षाराः—

पलाशतिलनालश्च(श्व)दंष्ट्राकदलिसंभवाः।
अपामार्गार्कसेहुण्डमापेरण्डाटरूषजाः ॥ ४९ ॥

क्षारा वह्निकराः सर्वे पाचना भेदिदारणाः ।
लङ्घिताः क्लेदिनस्तीक्ष्णाः शुक्रौजोदृष्टिनाशनाः ॥ ५० ॥
रक्तपित्तकरा घ्नन्ति विबन्धानाहपीनसान् ।
यकृत्प्लीहबलासामगुल्मार्शोग्रहणीक्रिमीन् ॥ ५१ ॥

इति सर्वे क्षाराः ।

अथ चिञ्चाक्षारः—

चिञ्चाक्षारो विशेषेण तीक्ष्णो वह्निकरो लघुः ।

इति चिञ्चाक्षारः ।

इति योगतरङ्गिण्यां शुण्ठ्यादिगुणकथनं नाम षट्त्रिंशस्तरङ्गः ॥ ३६ ॥

अथ सप्तत्रिंशस्तरङ्गः ।

अथ कर्पूरादिगुणकथनम्—

कर्पूरः—

कर्पूरः शीतलो वृष्यश्चक्षुष्यो लेखनो लघुः ।
कफदाहास्यवैरस्यमेदःशोषविषापहः ॥ १ ॥

इति कर्पूरः ।

अथ कस्तूरीद्वयम्—

कस्तूरी शुक्रला गुर्वी कटुका कफशीतजित् ।
उष्णा हन्ति विषच्छर्दिशोषदौर्गन्ध्यमारुतान् ॥ २ ॥
लता कस्तूरिका तद्वन्नेत्र्या शीता लघुः कटुः ।

इति कस्तूरीद्वयम् ।

अथ जवादिमार्जारी—

मार्जारी कान्तिमाधत्ते चक्षुष्या कफवातजित् ॥ ३ ॥
दौर्गन्ध्यनाशिनी चोष्णा सुगन्धिः शुक्रला लघुः ।

इति जवादिमार्जारी ।

अथ श्वेतचन्दनम्—

चन्दनं शीतलं रूक्षं तिक्तमाह्लादनं लघु ॥ ४ ॥

हृद्यं वर्ण्यं विषश्लेष्मतृष्णादाहास्रपित्तनुत् ।
रसे तिक्तं सितं घृष्टं विदीर्णं रक्तदीधिति ॥ ५ ॥
सुकोटरं सुसौरभ्यं शुद्धं श्रीखण्डमुच्यते ।

इति श्वेतचन्दनम् ।

अथ रक्तचन्दनम्—

रक्तसारं गुरु स्वादु छर्दितृष्णास्रपित्तजित् ॥ ६ ॥
रक्तनेत्रहितं वृष्यं ज्वरव्रणविषापहम् ।

इति रक्तचन्दनम् ।

अथ मलयाद्रिचन्दनम्—

कालीयकं पीतसारं पीतं नारायणप्रियम् ॥ ७ ॥
कालीयकं रक्तगुणं विशेषाद्व्यङ्गनाशनम् ।

इति मलयाद्रिचन्दनम् ।

अथागुरुः—

कृष्णागुरूष्णं कर्णाक्षिरोगनुत्पित्तलं लघु ॥ ८ ॥
वातश्लेष्महरं वर्ण्यं ह्लादनं शीतनाशनम् ।

इत्यगुरुः ।

अथागरुसत्त्वम्—

तद्गुणस्त्वगुरुस्नेहो विशेषाच्छुक्रवर्धनः ॥ ९ ॥
अहर्पग्लानिदौर्गन्ध्यशैत्यालक्ष्मीरुजो जयेत् ।

इत्यगरुसत्त्वम् ।

अथ कुङ्कुमं केसरम्—

कुङ्कुमं कटुकं हिध्माशिरोरुग्व्रणजन्तुजित् ॥ १० ॥
उष्णं हास्यकरं वर्ण्यं व्यङ्गदोषत्रयापहम् ।
काश्मीरदेशे संजातं कौङ्कुमं कुसुमं भवेत् ॥ ११ ॥
सूक्ष्मकेसरसंरक्तं पद्मगन्धि तदुत्तमम् ।

इति कुङ्कुमं केसरम् ।

---

१ ग. °ष्टं किंचिदार° । २ क. °द । तिक्तं ने° । ३ क. पुस्तके कौङ्कुमं कु° । इति पाठान्तरम् ।

अथ सिह्लकः शिलारसः–

सिह्लकः कुष्ठकण्डूघ्नः स्निग्धोष्णः शुक्रकान्तिकृत् ॥ १२ ॥
वातश्लेष्महराह्लादी दौर्गन्ध्यापस्मृती जयेत् ।

इति सिह्लकः शिलारसः ।

अथैलावालुकम्–

एलालु शीतलं हन्ति कण्डूकुष्ठविषक्रिमीन् ॥ १३ ॥
तृड्छर्दिकफपित्तास्रहृन्मूत्रगदजिल्लघु ।

इत्येलावालुकम् ।

अथ जातीफलम् (जाईफलम्)–

जातीफलं लघु स्वर्यं हृद्यं दीपनपाचनम् ॥ १४ ॥
उष्णं कफानिलच्छर्दिक्रिमिपीनसकासजित् ।

इति जातीफलम् (जाईफलम्) ।

अथ जातीपत्री–

जातीपत्री लघूष्णा स्यात्कफक्रिमिविषापहा ॥ १५ ॥
सुस्निग्धा स्तम्भिनी शुक्रबलवर्णाग्निबोधिनी ।

इति जातीपत्री ।

अथ लवङ्गम्–

लवङ्गं लघु चक्षुष्यं हृद्यं दीपनपाचनम् ॥ १६ ॥
शूलानाहकफश्वासकासच्छर्दिक्षयापहम् ।

इति लवङ्गम् ।

अथ कङ्कोलम्–

कङ्कोलमुष्णं हृद्रोगकफवाताग्निमान्द्यजित् ॥ १७ ॥

इति कङ्कोलम् ।

अथ स्थूलैला–

स्थूलैला रोचनी तीक्ष्णा लघूष्णा कफपित्तजित् ।
हृल्लासविषबस्त्यास्यशिरोरुग्वमिकासनुत् ॥ १८ ॥

इति स्थूलैला ।

अथ सूक्ष्मैला—

एला सूक्ष्मा कफश्वासकासार्शोमूत्रकृच्छ्रजित् ।
सूक्ष्मैला तु विशिष्टा स्यात्स्थूलैलातो रुचिप्रदा ॥ १९ ॥

इति सूक्ष्मैला ।

अथ त्वचम् (तज)—

त्वचं लघूष्णं कटुकं विशदं स्वादु पित्तलम् ।
हृद्बस्तिरोगवातार्शःपीनसक्रिमिशुक्रनुत् ॥ २० ॥

इति त्वचम् (तज) ।

अथ पत्रम् (पत्रज)—

पत्रमुष्णं लघु श्लेष्महृल्लासार्शोऽनिलापहम् ।

इति पत्रम् (पत्रज) ।

अथ नागकेसरम्—

नागकेसरकं रूक्षमुष्णं लघ्वामपाचनम् ॥ २१ ॥
दौर्गन्ध्यकुष्ठवीसर्पकफपित्तविषापहम् ।

इति नागकेसरम् ।

अथ त्रिजातचतुर्जाते—

एलात्विक्त्रयमुद्दिष्टं त्रिजातं श्लेष्मवातजित् ॥ २२ ॥
तन्नागकेसरयुतं चतुर्जातं त्रिदोषजित् ।

इति त्रिजातचतुर्जाते ।

अथ तालीसपत्रम्—

तालीसं लघु तच्छेदं श्वासकासकफानिलान् ॥ २३ ॥
निहन्ति रुच्यं गुल्मा[1]मवह्निमान्द्यक्षयामयान् ।

इति तालीसपत्रम् ।

अथ श्रीवासः—

श्रीवेष्टकः श्लेष्मवातमूर्धाक्षिगदनुत्सरः ॥ २४ ॥

इति श्रीवासः ।

---

१ म. °ल्मार्शोव' ।

अथ व्रीडः—

सरलः कर्णकण्ठाक्षिगदघ्नोष्णो लघुः कटुः ।

इति व्रीडः ।

अथ वालकम् (वाळा)—

वालकं शीतलं सूक्ष्मं लघु दीपनपाचनम् ॥ २५ ॥

रक्तपित्तज्वरश्लेष्मदाहतृष्णाव्रणापहम् ।

इति वालकम् (वाळा) ।

अथ मांसी (जटामांसी)—

मांसी हिमा त्रिदोषघ्नी दाहवीसर्पकुष्ठनुत् ॥ २६ ॥

इति मांसी (जटामांसी) ।

अथोशीरम्—

उशीरं पाचनं शीतं स्तम्भनं कफपित्तजित् ।

तृष्णास्रविषवीसर्पदाहकृच्छ्रव्रणापहम् ॥ २७ ॥

इत्युशीरम् ।

अथ कौन्ती—

रेणुका पित्तला मेध्या वह्निकृद्गर्भपातिनी ।

इति कौन्ती ।

अथ प्रियङ्गुः—

प्रियङ्गुः शीतलो वान्तिदाहपित्तज्वरास्रजित् ॥ २८ ॥

इति प्रियङ्गुः ।

अथ परिपेलम् (परिपेलनु)—

परिपेलं हिमं कण्डूकुष्ठास्रकफपित्तजित् ।

इति परिपेलम् ।

अथ शैलेयम्—

शैलेयं शीतजं हृद्यं कफपित्तहरं लघु ॥ २९ ॥

इति शैलेयम् ।

अथोशीरभेदः—

लामज्जकं कृच्छ्रदाहशोषदोषत्रयास्रजित् ।

इत्युशीरभेदः ।

---

१ ग. °कं हिमं कृ° । २ ग. °हृदो° ।

अथ कुन्दुरुः—

कुन्दुरुः स्वेदपवनश्लेष्मव्रणज्वरापहः॥ ३० ॥

इति कुन्दुरुः।

अथ गुग्गुलुः—

महिषाक्षो महानीलः कुमुदः पद्म एव च।
हिरण्यः पञ्चमो ज्ञेयो गुग्गुलोः पञ्च जातयः॥ ३१ ॥
भृङ्गाञ्जनसवर्णस्तु महिषाख्य इति स्मृतः।
महानीलस्तु विज्ञेयो नीलीरससमद्युतिः॥ ३२ ॥
कुमुदः कुमुदाभः स्यात्पद्मस्त्वामिषसंनिभः।
हिरण्याख्यस्तु हेमाभः पञ्चैते समुदाहृताः॥ ३३ ॥
महिषाख्यो महानीलो गजेन्द्राणां हिताबुभौ।
हयानां पद्मकुमुदौ स्वस्थारोग्यकरौ मतौ॥ ३४ ॥
विशेषेण मनुष्याणां कनकः परिकीर्तितः।
महिषाख्योऽपि मुनिभिर्नृणां हित उदीरितः॥ ३५ ॥
गुग्गुलुर्विशदस्तिक्तो वीर्योष्णः पित्तलः सरः।
कषायकटुकः पाके किंचिदुष्णो लघुः परम्॥ ३६ ॥
भग्नसंधानकृद्वृष्यः सूक्ष्मः स्वर्यो रसायनम्।
दीपनः पिच्छिलो बल्यः कफवातव्रणापचीः॥ ३७ ॥
मेदोमेहाश्मवातास्रक्लेदकुष्ठाममारुतान्।
पिडिकाग्रन्थिशोफार्शोगण्डमालाक्रिमीञ्जयेत्॥ ३८ ॥
माधुर्याच्छमयेद्वातं कषायत्वात्तु पित्तहा।
तिक्तत्वात्कफजित्तेन गुग्गुलुस्तु त्रिदोषहा॥ ३९ ॥
स नवो बृंहणो वृष्यः पुराणस्त्वतिलेखनः।
स्निग्धः काञ्चनसंकाशः पक्वजम्बूफलोपमः॥ ४० ॥
नूतनो गुग्गुलुः प्रोक्तः सुगन्धिर्यस्तु पिच्छिलः।
शुष्को दुर्गन्धिकश्चैव त्यक्तप्रकृतवर्णकः॥ ४१ ॥
पुराणः स तु विज्ञेयो गुग्गुलुर्वीर्यवर्जितः।
अम्लं तीक्ष्णमजीर्णं च व्यवायं श्रममातपम्॥ ४२ ॥
मद्यं रोषं त्यजेत्सम्यग्गुणार्थी पुरसेवकः।

इति गुग्गुलुः।

अथ राळा-

राला हिमा गुरुस्तिक्ता कषाया ग्राहिणी जयेत् ॥ ४३ ॥
ग्रहास्रस्वेदवीसर्पज्वरव्रणविपादिकाः ।

इति राळा ।

अथ स्थौणेयम् । (थुणेरा)

स्थौणेयं शीतलं वृष्यं मेध्यं दोषत्रयास्रजित् ॥ ४४ ॥

इति स्थौणेयम् । (थुणेरा)

अथ चोरकः-

चोरः स्वादुर्लघुः शीतः कुष्ठवातकफास्रजित् ।

इति चोरकः ।

अथ मुरा-

मुरा शीता लघुः कुष्ठग्रहपित्तानिलास्रजित् ।

इति मुरा ।

अथ कर्चूरः । (एकाङ्गीमरुवा)

कर्चूरो दीपनो रुच्यः कुष्ठार्शोव्रणकासजित् ।
उष्णो लघुर्जयेच्छ्वासं गुल्मवातकफक्रिमीन् ॥ ४५ ॥

इति कर्चूरः । (एकाङ्गीमरुवा)

अथ सटी-

सटी शीता ज्वरामास्रकासजिद्ग्राहिणी लघुः ।

इति सटी बृहत्कर्चूरः ।

अथ स्पृक्का-

स्पृक्का स्वाद्वी हिमा वृष्या कुष्ठालक्ष्मीत्रिदोषनुत् ॥ ४६ ॥

इति स्पृक्का । (असपरकः)

अथ ग्रन्थिपर्णः । (गांठिवन)

ग्रन्थिपर्णो लघुस्तिक्तो रुच्योष्णः कफवातजित् ।

इति ग्रन्थिपर्णः । (गांठिवन)

अथ नली-

नली पित्तास्रजिच्छीता चक्षुष्या कृच्छ्रकुष्ठनुत् ॥ ४७ ॥

इति नली ।

अथ पद्माख्यम्—

पद्माख्यं दाहविस्फोटकुष्ठश्लेष्मास्रपित्तहृत् ।
गर्भसंस्थापनं शीततृष्णावीसर्पदाहाजित् ॥ ४८ ॥

इति पद्माख्यम् ।

अथ प्रपौण्ड्रकम्—

पुण्ड्राह्वं शुक्रलं शीतं चक्षुष्यं श्लेष्मपित्तनुत् ।

इति प्रपौण्ड्रकम् ।

अथ तगरम्—

तगरं मधुरं स्निग्धं तिक्तोष्णं लघु पित्तजित् ॥ ४९ ॥
विषापस्मारमूर्धाक्षिरोगदोषत्रयापहम् ।

इति तगरम् ।

अथ गोरोचना—

रोचना शीतला वश्या गर्भस्रावग्रहास्रजित् ॥ ५० ॥

इति गोरोचना ।

अथ नखद्वयम्—

नखद्वयं ग्रहश्लेष्मवातास्रज्वरकुष्ठजित् ॥ ५१ ॥
लघूष्णं शुक्रलं वर्ण्यं हृद्यं स्वादु विषापहम् ।

इति नखद्वयम् ।

अथ पतङ्गगुणाः—

पतङ्गं मधुरं शीतं पित्तश्लेष्मव्रणास्रजित् ।

इति पतङ्गगुणाः ।

अथ लाक्षालक्तकौ—

लाक्षा वर्ण्या हिमा स्निग्धा वातश्लेष्मास्रपित्तजित् ॥ ५२ ॥
व्रणोरःक्षतवीसर्पकृमिकुष्ठग्रहापहा ।
अलक्तको गुणैस्तद्वद्विशेषाद्व्यङ्गनाशनः ॥ ५३ ॥

इति लाक्षालक्तकौ ।

---

१ म. °घु भूतजि° ।

अथ पर्पटीलाक्षा—

पर्पटी व्रणदा शीता कफवातास्रकोठजित् ।

इति पर्पटीलाक्षा ।

अथ पद्मिनीकुमुदिन्यौ—

पद्मिनी शीतला गुर्वी पित्तश्लेष्मविषास्रजित् ॥ ५४ ॥
रूक्षा विष्टम्भिनी स्वादुस्तद्वत्कुमुदिनी मता ।

इति पद्मिनीकुमुदिन्यौ ।

अथ पद्मचारिणी—

पद्मा हिमा लघुः श्लेष्मकृच्छ्रजित्स्तनदार्ढ्यकृत् ॥ ५५ ॥

इति पद्मचारिणी ।

अथ कमलादि—

कमलं शीतलं वर्ण्यं मधुरं कफपित्तजित् ।
तृष्णादाहास्रविस्फोटविषवीसर्पनाशनम् ॥ ५६ ॥
तस्मादल्पगुणं किंचिदन्यद्रक्तोत्पलादिकम् ।

इति कमलादि ।

अथ केसरः—

किंजल्कः शीतलो ग्राही रक्तार्शःकफपित्तजित् ॥ ५७ ॥

इति केसरः ।

अथ पद्मबीजम्—

पद्मबीजं हिमं स्वादु गर्भसंस्थापनं गुरु ।
कफवातकरं बल्यं ग्राहि पित्तास्रदाहजित् ॥ ५८ ॥

इति पद्मबीजम् ।

अथ मृणालशालूके—

मृणालं शीतलं वृष्यं पित्तदाहास्रजिद्गुरु ।
संग्राहि मधुरं रूक्षं शालूकमपि तद्गुणम् ॥ ५९ ॥

इति मृणालशालूके ।

१ ग. 'फपित्तास्र' ।

अथ मालती—

जाती लघूष्णा मूर्धाक्षिदन्तार्तिव्रणरक्तजित् ।

इति मालती ।

अथ मल्लिका (मोगरा—)

मल्लिकोष्णा लघुर्वृष्या वातपित्तास्रदोषजित् ॥ ६० ॥

इति मल्लिका (मोगरा) ।

अथ यूथिकाद्वितयम् । (स्वर्णजूयी)

यूथिकाद्वितयं शीतं रक्तमूर्धाक्षिदोषजित् ।
कफवातकरं वृष्यं वर्ण्यं दौर्गन्ध्यनाशनम् ॥ ६१ ॥

इति यूथिकाद्वितयम् । (स्वर्णजूयी ।)

अथ शतपर्णीत्रयम् । (गुलाबसेवती)

शतपर्णीत्रयं शीतं ग्राहि शुक्रकरं लघु ।
दोषत्रयास्रजिद्वृष्यं तत्सिता चापि तद्गुणा ॥ ६२ ॥

इति शतपर्णीत्रयम् । (गुलाबसेवतीकूजा ।)

अथ केतकी स्वर्णकेतक्यौ—

केतकीद्वितयं स्वादु कटु तिक्तं कफापहम् ।
लघु पित्तानिलच्छेदि सुगन्धयस्रमकोपनम् ॥ ६३ ॥

इति केतकीस्वर्णकेतक्यौ ।

अथ नेवाली—

वासन्ती शीतला लघ्वी तिक्ता दोषत्रयापहा ।

इति नेवाली ।

अथ वननेवाली (त्रिपुटवेल)

नेपाली शीतला तिक्ता लघ्वी दोषत्रयापहा ॥ ६४ ॥
कर्णाक्षिमुखरोगघ्नी तद्गुणा वार्षिकी मता ।

इति वननेवाली (त्रिपुटवेल)

---

१ ख. °तास्यरो° । २ क. तत्पीता चाऽपि । तद्गुणम् । ३ ख. नेपालि॰ ची° । ४ ख. वनःक्रिः धी° ।

अथ माधवी—

माधवी मधुरा शीता लघुर्दोषत्रयापहा ॥ ६५ ॥

इति माधवी ।

अथ लघुचम्पकबृहच्चम्पकौ—

चम्पकद्वितयं शीतं कृच्छ्रदोषत्रयास्रजित् ।

इति लघुचम्पकबृहच्चम्पकौ ।

अथ नागचम्पकः—

पुंनागो मधुरः शीतो रक्तपित्तकफापहः ॥ ६६ ॥

इति नागचम्पकः ।

अथ बकुलः—

बकुलः शीतलः श्लेष्मपित्तदन्तगदापहः ।
तत्फलं वातलं ग्राहि कफपित्तहरं हिमम् ॥ ६७ ॥

इति बकुलः ।

अथ बकपुष्पम्—

बकः शीतो विषश्लेष्मपित्तकृच्छ्राश्मदाहजित् ।

इति बकपुष्पम् ।

अथ कुन्दः—

कुन्दः शीतो लघुः श्लेष्मशिरोरुग्विषनाशनः ॥ ६८ ॥

इति कुन्दः ।

अथ विचकिलः—

शीतो लघुर्विचकिलः कफपित्तविषापहः ।

इति विचकिलः ।

अथ मुचुकुन्दः—

मुचुकुन्दः शिरःपीडापित्तास्रविषनाशनः ॥ ६९ ॥

इति मुचुकुन्दः ।

अथ तिलकः—

तिलकः कफहृत्कुष्ठहरोऽत्युष्णो रसायनः ।

इति तिलकः ।

अथ गणेरुका कर्णिकारः—

गणेरुः शोधनी शोफश्लेष्मास्रव्रणकुष्ठजित् ॥ ७० ॥

इति गणेरुका कर्णिकारः ।

अथ बन्धूकः (बांधोजा)—

बन्धूकः कफहृद्ग्राही वातपित्तहरो लघुः ।

इति बन्धूकः (बांधोजा) ।

अथ जपा—

जपा संग्राहिणी केश्या त्रिसंध्या कफपित्तनुत् ॥ ७१ ॥

इति जपा ।

अथ सिन्दूरी—

सिन्दूरी विषपित्तास्रतृष्णावान्तिहरा हिमा ।

इति सिन्दूरी ।

अथ तुलसी—

तुलसी कटुका तिक्ता हृद्योष्णा दाहपित्तकृत् ॥ ७२ ॥
दीपनी वृष्यकुष्ठास्रपार्श्वरुक्कफवातजित् ।

इति तुलसी ।

अथ फणिज्जकः (मरुवा)—

फणिज्जको वह्निकरस्तीक्ष्णोष्णः पित्तलो लघुः ।
वृश्चिकादिविषश्लेष्मवातकुष्ठक्रिमीञ्जयेत् ॥ ७३ ॥

इति फणिज्जकः (मरुवा)

अथ दमनः । (दवणा)

दमनो विषकुष्ठास्रक्लेदकण्डूत्रिदोषजित् ॥ ७४ ॥

इति दमनः । (दवणा)

अथ बर्बरी—

बर्बरीत्रितयं रूक्षं शीतं कटु विदाहि च ।
पित्तलं कफवातास्रदद्रुक्रिमिविषापहम् ॥

कुठारकः, बर्बरी, कटिञ्जलः, कालमालः, (ममरीति भाषा)

---

१ म. °री कटुकुष्ठास्र° । २ प. °कण्डूकि° ।

अथ बाणपुष्पत्रयम्—

बाणत्रयं सरं वृष्यं श्लेष्मपित्तकरं हिमम् ॥ ७१ ॥

इति बाणपुष्पत्रयम् ।

इति योगतरङ्गिण्यां कर्पूरादिगुणकथनं नाम सप्तत्रिंश-
स्तरङ्गः ॥ ३७ ॥

अथाष्टात्रिंशस्तरङ्गः ।

अथ पाचनम्—

पचेन्नाऽऽमं वह्निकृच्च दीपनं तद्यथा मिशिः ।
पचत्यामं न वह्निं च कुर्याद्यत्तद्धि पाचनम् ॥ १ ॥
नागकेशरवद्विद्याच्चित्रो दीपनपाचनः ।
न शोधयति न द्वेष्टि समान्दोषांस्तथोद्धतान् ॥ २ ॥
शमीकरोति यज्ज्ञेयं शमनं तद्यथाऽमृता ।
कृत्वा पाकं मलानां यद्भित्त्वा बन्धमधो नयेत् ॥ ३ ॥
तच्चानुलोमनं ज्ञेयं यथा प्रोक्ता हरीतकी ।
पक्तव्यं यदपक्त्वैव श्लिष्टं कोष्ठे मलादिकम् ॥ ४ ॥
नयत्यधः स्रंसनं तद्यथा स्यात्कृतमालकः ।
मलादिकमबद्धं यद्बद्धं वा पिण्डितं मलैः ॥ ५ ॥
भित्त्वाऽधः पातयति तद्भेदनं कटुकी यथा ।
विपक्वं यदपक्वं वा मलादि द्रवतां नयेत् ॥ ६ ॥
रेचयत्यपि तज्ज्ञेयं रेचनं त्रिवृता यथा ।
अपक्वपित्तश्लेष्माणौ चयमूर्ध्वं नयेत्तु यत् ॥ ७ ॥
वमनं तद्धि विज्ञेयं मदनस्य फलं यथा ।
स्थानाद्बहिर्नयेदूर्ध्वमधो वा मलसंचयम् ॥ ८ ॥
देहे संशोधनं तत्स्याद्देवदालीफलं यथा ।
श्लिष्टान्कफादिकान्दोषानुन्मूलयति यद्बलात् ॥ ९ ॥
छेदनं तद्यथा क्षारमरीचानि शिलाजतु ।
धातून्मलान्वा देहस्थान्विशोष्योल्लेखयेच्च यत् ॥ १० ॥
लेखनं तद्यथा क्षौद्रं नीरमुष्णं वचा यवाः ।
दीपनं पाचनं यत्स्यादुष्णत्वाद्द्रवशोषकम् ॥ ११ ॥

---

१ घ. °ह्नि व स्वंदो° । २ क. °ति तद्द° ।

ग्राहि तत्र यथा शुण्ठी, जीरकं, गजपिप्पली ।
रौक्ष्याच्छैत्यात्कषायत्वाल्लघुपाकाच्च यद्भवेत् ॥ १२ ॥
वातकृत्स्तम्भनं यत्स्याद्यथा वत्सकटुण्टुकौ ।
रसायनं च तज्ज्ञेयं जराव्याधिविनाशनम् ॥ १३ ॥
यथाऽमृता रुदन्ती च गुग्गुलुश्च हरीतकी ।
सद्यः शुक्रकरं यच्च तद्वृष्यं स्याद्यथा पयः ॥ १४ ॥
देहस्थौल्यकरं यत्तु बृंहणं तद्यथाऽऽमिषम् ।
यस्माद्द्रव्याद्भवेत्स्त्रीषु हर्षो वाजिकरं तु तत् ॥ १५ ॥
यथा नागबलाद्याः स्युर्बीजं च कपिकच्छुकम् ।
यस्माच्छुक्रस्य वृद्धिः स्याच्छुक्रलं हि तदुच्यते ॥ १६ ॥
यथाऽश्वगन्धा मुसली शर्करा च शतावरी ।
दुग्धं माषाश्च मल्लातफलमज्जामलानि च ॥ १७ ॥
प्रवर्तकानि कथ्यन्ते जनकानि च रेतसः ।
प्रवर्तनी स्त्री शुक्रस्य, रेचनं बृहतीफलम् ॥ १८ ॥
जातीफलं स्तम्भकं स्यात्कालिङ्गं क्षयकारि च ।
देहस्य सूक्ष्मच्छिद्रेषु विशेद्यत्सूक्ष्ममुच्यते ॥ १९ ॥
तद्यथा सैन्धवं क्षौद्रं निम्बस्तैलं रुबूद्भवम् ।
पूर्वं व्याप्याखिलं कायं ततः पाकं च गच्छति ॥ २० ॥
व्यवायि तद्यथा भङ्गा फेणं चाहिसमुद्भवम् ।
संधिबन्धांस्तु शिथिलान्यत्करोति विकाशि तत् ॥ २१ ॥
विश्लेष्यौजश्च धातुभ्यो यथा क्रमुककोद्रवाः ।
बुद्धिं लुम्पति यद्द्रव्यं मदकारि तदुच्यते ॥ २२ ॥
तमोगुणप्रधानं च यथा मद्यं सुरादिकम् ।
व्यवायि च विकाशि स्यात्सूक्ष्मं छेदि मदावहम् ॥ २३ ॥
आग्नेयं जीवितहरं योगवाहि विषं स्मृतम् ।
निजवीर्येण यद्द्रव्यं स्रोतोभ्यो दोषसंचयम् ॥ २४ ॥
निरस्यति प्रमाथि स्यात्तद्यथा मरिचं वचा ।
पैच्छिल्याद्गौरवाद्द्रव्यं रुद्ध्वा रसवहाः शिराः ॥
धत्ते यद्गौरवं तत्स्यादभिष्यन्दि यथा दधि ॥ २५ ॥

इति योगतरङ्गिण्यां दीपनादिकथनं नामाष्टात्रिंशस्तरङ्गः ॥ ३८ ॥

अथैकोनचत्वारिंशस्तरङ्गः ।

अथ विरुद्धाहारकथनम्—

विरुद्धमपि चाऽऽहारं विन्द्याद्गरविषोपमम् ।
तद्बोधाय भिषक्स्थाप्यो भोजनावसरे नृपैः ॥ १ ॥
कालक्रमेण सद्यो वा विरुद्धाहारसेवनम् ।
निहन्ति मानवं तस्माद्विरुद्धमशनं त्यजेत् ॥ २ ॥
व्याधिमिन्द्रियदौर्बल्यं मरणं वा प्रयच्छति ।
विरुद्धमशनं तस्माद्वर्जयेदात्मवान्नरः ॥ ३ ॥
दुग्धं शाककुलित्थमीनमदिरावल्लीफलक्षारप-
द्मम्लैर्मांसकरीरजाम्बवदधिक्षौद्रैः पृथग्वाऽपृथक् ।
दुष्टं स्याद्दधि तुण्डिकाकुचपयस्तैलासवाद्यायुधै-
स्तैलेनाप्यथ तक्रमाज्यकदलीधानापयःसक्तुभिः ॥ ४ ॥
मुहूर्तात्पञ्चकादूर्ध्वं क्षीरं भजति विक्रियाम् ।
तदेव द्विगुणे काले विषवद्धन्ति मानवम् ॥ ५ ॥
अक्वथितं दशघटिकाः क्वथितं द्विगुणाश्च ताः पयः पथ्यम् ।
अथवा मधुरसाढ्यं यावत्तावत्पयः पथ्यम् ॥ ६ ॥
मत्स्यमांसगुडमुद्गमूलकैः कुष्ठमावहति सेवितं पयः ।
शाकजाम्बवसुरादिसेवितं मारयत्यबुधमाशु सर्पवत् ॥ ७ ॥
एणैर्मृगैर्मयूरैश्च तित्तिरैर्लावकादिभिः ।
सर्वैर्जाङ्गलमांसैश्च क्षीरं न प्रतिषिध्यते ॥ ८ ॥
अम्लेष्वाऽऽमलकं शस्तं लवणेषु च सैन्धवम् ।
कषायेष्वभया शस्ता कटुवर्गेषु नागरम् ॥ ९ ॥
पटोलं शाकवर्गेषु मधुरेषु च शर्करा ।
एतैः सह हितं दुग्धमेतदन्यैर्विकारकृत् ॥ १० ॥
उष्णेन दिव्यसलिलेन वराहगोधा-
मांसेन याति विकृतिं मधुमूलकैश्च ।
तक्रेण चोष्णमपि तुल्यघृतं घृतं च
कांस्ये दशाहमुषितं च तथा घृतं च ॥ ११ ॥
गोधातित्तिरिलावबर्हिपललान्यैरण्डतैलाग्निना
मत्स्यास्त्वैक्षवमाधवैरथ पृथग्द्राक्षामिषान्यासवैः ।

---

१ ग. °ष्णलाकु° । २ क. °माजक° । ३ ग. °रासवैः पुबर्गोर° । ४ क. °रैवा बत्कारि° । ५ क. रं प्रतानिषि° । ६ ग. ठं विक्रव ।

तैलैः सर्षपजैः कपोतपललं सिद्धं विरुद्धं तथा
नानेकत्र तु पाचितानि तरसा व्यापादयन्त्यङ्गिनम् ॥१२॥
हारीतस्य पलं हि दारुरजनीशूलेन विद्धवा निशा
वह्नौ पाचितमत्ति मानवमथो कौसुम्भतैलैरपि ।
प्रोतं केनचिदेव मासपललं शूलेन दुष्टं मतं
वारुण्या बिसकण्ठिका सह तथा कुल्माषकैश्चाहिता॥१३॥
दुष्टं पायसमन्वितं कृशरया चन्द्रस्तु निम्बूरसै-
स्तैलैः सार्धमफेनकं किटिवसाविद्धो विरुद्धो बकः ।
सर्पिःक्षौद्रवसाम्बुतैलमपृथक्कृत्वा द्विशो वा त्रिशो
भिःसा पर्युषिता तथा मुहुरनुष्णोष्णीकृता नो हिता॥१४॥
अत्युष्णं वमिरेककृन्निगदितं वृन्ताकमापाचितं
पिण्याके ननु साधितो मदविरेकाय स्मृतोपोदका ।
सूपो माषभवस्तु मूलकयुतः शूलामगुल्मप्रदो
दुष्टं लाकुचमाज्यदुग्धगुडकैर्धान्यं समाषं पृथक् ॥ १५ ॥
सक्तुर्भक्तपयःपलैः समथितैर्दुष्टं पृथग्वाऽपृथक्
तीक्ष्णं क्षौद्रकणागुडैः सह तथा स्यात्काकमाची भृशम् ।
स्नेहे निस्तलने झषस्य तलिता किं वोषिता यामिनीं
कम्पिल्लस्तु सतक्र एव महिमैर्भल्लातमज्जादिभिः ॥ १६ ॥

इति योगतरङ्गिण्यां विरुद्धाहारकथनं नामैकोनचत्वारिंश-
स्तरङ्गः ॥ ३९ ॥

अथ चत्वारिंशस्तरङ्गः ।

अथ रास्नादिगुणकथनम्—

रास्नात्रिकण्टकगुहातिगुहाश्वगन्धा
गन्धर्वहस्तकपिकच्छुपुनर्नवाभिः ।
छिन्नाबलाद्विपबलातिबलावरीभिः
मोक्तो भिषग्भिरनिलामयहृद्गणोऽयम् ॥ १ ॥

---

१ ग. °साधितो । २ क. °ता भोदिता । ३ ग. ता सहि वि° । ४ ग.° तोतोम्बुका ।

काकोलीद्वयमृद्धिवृद्धिमधुकं मेदाद्वयं पद्मकं
शृङ्गीकीचकरोचनामृतलता द्वौ मुद्गमाषच्छदौ ।
जीवन्ती वसजीवका सवृषभा स्यात्पुण्डरीकान्विता
काकोल्यादिरुदीरितोऽयमृषिभिः पित्तापहस्तर्पणः ॥ २ ॥
कृष्णाग्रन्थिकचव्यचित्रकविषाविश्वौषधाजाजिभिः
पाठारामठरेणुकामधुरसासिद्धार्थतिक्तोषणैः ।
उग्राशक्रयवाजमोदत्रुटिभिर्भार्ङ्गीविडङ्गान्वितै-
रेभिर्दीप्तिकरः कफामयहरः कृष्णादिरुक्तो गणः ॥ ३ ॥
स्थिरापृथक्पर्णिपुनर्नवाभिस्त्रिकण्टकैरण्डजटोग्रटाभिः ।
विदारिकानागबलावरीभिरयं गणः पित्तसमीरणघ्नः ॥ ४ ॥
कट्फलाम्बुधरधान्यकभार्गीशृङ्गिपर्पटकविश्ववचाभिः ।
तामयामरसुगन्धितृणाभिर्वर्ग एष कफवातगदघ्नः ॥ ५ ॥
त्रायन्तिकाकुटकबीजवृषामृताभि-
स्तिक्तापटोलपिचुमन्ददुरालभाभिः ।
भूनिम्बसर्जतरुपद्मकपर्पटाख्यै-
रेभिर्गणोऽयमिति पित्तकफामयघ्नः ॥ ६ ॥
बिभीतकामलकहरीतकीभिः फलत्रयं कथितमिदं भिषग्भिः ।
सकुष्ठिनां मुखनयनामयानां प्रमेहिणां व्रणगलगण्डिनां च ॥ ७ ॥
विश्वोपकुल्यामरिचैरमीभिर्द्रव्यैस्त्रिभिरूषणमुक्तमेतत् ।
भिषग्भिराद्यैर्मतिबोधनाय ससंनिपातस्य जडस्य जन्तोः ॥ ८ ॥
सपिप्पलीग्रन्थिकचव्यचित्रकैः सनागरैः पञ्चभिरेभिरौषधैः ।
उदीरितं तत्फलपञ्चकोलकं प्रनष्टवह्नेरतिदीप्तिकारकम् ॥ ९ ॥
वटप्लवोदुम्बरवेतसानामश्वत्थवृक्षेण समन्वितानाम् ।
त्वक्पञ्चकं पञ्चमहीरुहाणामिति व्रणघ्नं श्वयथुघ्नमेतत् ॥ १० ॥
एलागुग्गुलदारुकुन्दुरुमुराथौणेयकौन्तीनते-
श्चण्डाचोरकचोचचन्दननखश्रीवेष्टकध्यामकैः ।
स्पृक्काकुङ्कुमरुक्तुरुष्कफलिनीमांसीलवङ्गागुरु-
त्वक्पत्रोरगकेसरैरिति विषश्लेष्मानिलघ्नो गणः ॥ ११ ॥
काकोल्यौ द्वे जीवकः सर्षभः स्यान्मेदायुग्मं सार्धमृद्धिश्च वृद्ध्या ।
इत्युद्दिष्टैरष्टवर्गः प्रदिष्टः सद्भिः पित्तव्याधिजिद्बृंहणश्च ॥ १२ ॥

---

१ क. °ष्कयौ । जी° २ । ग. °ष्मौ च सर्मा° । ३ ग. °चैः । देवाव° । ४ क. °भिः सिद्ध° । ५ ग. °म्पटो° । ६ क. °डमवी° । ७ क. समन्वितं तस्य । ८ ग. कटिष्ठोदु° ।

त्वक्पत्रकैलं त्रिसुगन्धि चैतत्प्रकीर्तितं वातकफापहारि ।
वर्ण्यं विषघ्नं च सनागपुष्पं ज्ञेयं चतुर्जातकमेतदेव ॥ १३ ॥
वरणः कुरण्टकशिग्रुबृहतीद्वयदर्भवरी
ककुभः करञ्जचिरबिल्वरणीशिखिभिः[1] ।
द्वयवलयाग्निमन्थयुतया सममोरटया
भवति गणः सकर्कटमेषविषाणिकया ॥ १४ ॥
गुल्मेषु विद्रधिषु वातबलासजेषु
कोष्ठान्तरस्थितिषु शूलरुगातुरेषु ।
प्रायः कफानिलविकारनिपीडितानां
मुक्तो नृणां वरणकादिरयं भिषग्भिः ॥ १५ ॥
श्रीपर्णिनीज्वलनमन्थवसन्तदूती
टेंटूकबिल्वमिति तत्पृथु पञ्चमूलम् ।
श्लेष्मानिलामयहरं हितमेतदेव
मेदस्विनामलसकोपहतात्मनां[2] हि ॥ १६ ॥
व्याघ्री बृहत्यतिगुहा सगुहा श्वदंष्ट्रा
संसक्तमेभिरिति तत्कथितं कनीयः ।
पित्तानिलोल्बणविकारहरं नराणा-
माभ्यां भवेदिति गणो दशमूलसंज्ञः ॥ १७ ॥
प्रायस्त्रिदोषशमनं पवनामयेषु
श्लेष्मोल्बणेषु च गदेषु भिषग्भिरुक्तम् ।
श्वासेषु संनिपतितेषु शिरोरुजायां
कासेषु हिक्किषु हितं दशमूलमेतत् ॥ १८ ॥
इत्यष्टादशभिरमी भिषग्गणैर्वीक्ष्य वातपित्तकफान् ।
योगा रोगार्तानां विभज्य भिषजा प्रकल्प्यन्ते ॥ १९ ॥

इति योगतरङ्गिण्यां रास्नादिगणकथनं नाम चत्वारिंशस्तरङ्गः ॥ ४० ॥

अथैकचत्वारिंशस्तरङ्गः ।

अथाधुना धात्वादीनां लक्षणशोधनमारणगुणानाह—
स्वर्णताराराताम्राणि नागवङ्गौ च तीक्ष्णकम् ।
धातवः सप्त विज्ञेया अष्टमः क्वापि पारदः ॥ १ ॥

---

1 क. °शिपिभिः । 2 क. °हात्मगु° ।

एकीयमानमाह—

स्वर्णं तारं च ताम्रं च वङ्गो नागस्तु पञ्चमः ।
रीतिका च तथा घोषो लोहं चेत्यष्ट धातवः ॥ २ ॥

तत्र प्रथमं स्वर्णम्—

पुरा निजाश्रमस्थानां सततर्षीणां जितात्मनाम् ।
पत्नीं विलोक्य लावण्यलक्ष्मीसंपन्नयौवनाम् ॥ ३ ॥
कन्दर्पदर्पविभ्रान्तचेतसो जातवेदसः ।
पतितं यद्धरापृष्ठे रेतस्तद्धेमतामियात् ॥ ४ ॥
कृत्रिमं चापि भवति सिद्धसूतस्य योगतः ।
मेरुसानुपतज्जम्बूफलाम्भोयोगतः परम् ॥ ५ ॥
दिव्यौषधीमणिस्पर्शाद्न्यद्भवति काञ्चनम् ।
एवं नानाविधान्यत्र जायन्ते काञ्चनानि वै ॥ ६ ॥
तत्र यद्रक्षणार्हं स्याद्धेम तल्लक्षणं शृणु ।
दाहे रक्तं सितं छेदे निकषे कुङ्कुमप्रभम् ॥ ७ ॥
तारशुल्वोत्थितं स्निग्धं मृदु हेम गुरूत्तमम् ।
श्वेताङ्गं कठिनं रूक्षं विवर्णं समलं दलि ॥ ८ ॥
दाहे छेदे सितं श्वेतं कषे लघु च तत्त्यजेत् ।

अथ हेमशोधनम्—

मृत्तिका मातुलुङ्गाद्यैः पञ्चवासरभाविता ॥ ९ ॥
समस्मलवणा हेम शोधयेत्पुटपाकतः ।

अन्यच्च—

सुवर्णमुत्तमं वह्नौ विद्रुतं निक्षिपेत्त्रिशः ॥ १० ॥
काञ्चनारद्रवैः शुद्धं काञ्चनं जायते भृशम् ।

अथ हेममारणम्—

शुद्धसूतसमं स्वर्णं खल्वे कृत्वा तु गोलकम् ॥ ११ ॥
ऊर्ध्वाधो मृत्तिकां दत्त्वा सर्वतुल्यं निरुध्य च ।
त्रिंशद्वनोत्पलैर्देयं पुटमेवं चतुर्दश ॥ १२ ॥
निरुत्थं हेम भस्म स्याद्गन्धो देयः पुनः पुनः ।

१ क. 'रपूत्थोत्थि° । २ क. रक्तम् । दा° । ३ ग. °धो गन्धकं द° ।

अथान्यप्रकारः—

सुवर्णे विद्रुते वह्नौ दद्यात्सीसं कलांशकम् ॥ १३ ॥
अम्लेन मर्दयेत्तत्तु चूर्णयित्वा शनैः शनैः ।
पश्चात्तद्गोलकं कृत्वा तुल्यं गन्धरजोत्तरैः ॥ १४ ॥
शरावसंपुटे दत्त्वा संधिरोधं विधाय च ।
त्रिंशद्वनोत्पलैः पश्चात्सततैवं मृतिर्भवेत् ॥ १५ ॥

अथान्यप्रकारः—

रसस्य भस्मना वाऽथ रसेनाऽऽलिप्य तद्दलम् ।
हिङ्गुहिङ्गुलसिन्दूरशिलासाम्येन मेलयेत् ॥ १६ ॥
संमर्द्य काञ्चनद्रावैर्दिनं कृत्वाऽथ गोलकम् ।
तं माण्डस्य तले दत्त्वा भस्मना पूरयेद्दृढम् ॥ १७ ॥
अग्निं प्रज्वालयेद्गाढं द्विनिशं स्वाङ्गशीतलम् ।
उद्धृत्य सावशेषं चेत्पुनर्देयं पुटद्वयम् ॥
अनेन विधिना स्वर्णं निरुत्थं जायते मृतम् ॥ १८ ॥

स्वर्णं शीतं पवित्रं क्षयवमिकसनश्वासमेहास्रपित्त-
क्षैण्यक्ष्वेडक्षतास्रप्रदरगदहरं स्वादुतिक्तं कषायम् ।
वृष्यं मेधाग्निकान्तिप्रदमगुरुसरं कार्श्यहारि त्रिदोषो-
न्मादापस्मारशूलज्वरजयि वपुषो बृंहणं नेत्रपथ्यम् ॥ १९ ॥
बलं च वीर्यं हरते नराणां रोगव्रजं पुष्यति भूरि काये ।
अशुद्धमग्रापक्वमप्यपक्वदोषत्रयं वाऽपि मृतिं विधत्ते ॥ २० ॥

इति हेमोत्पत्तिशोधनमारणगुणाः ।

अथ रूप्यम्—

त्रिपुरस्य वधार्थाय निर्निमेषैर्विलोचनैः ।
निरीक्षयामास शिवः क्रोधेन परिपूरितैः ॥ २१ ॥
अग्निस्तत्कालमपतत्स्यैकस्माद्विलोचनात् ।
मन्नोऽपरस्मात्संभूतो वैश्वानर इव ज्वलन् ॥ २२ ॥

---

१ क. मधूख° । २ ग. °ढः । ततः स्तूमप° ।

तृतीयादश्रुबिन्दुस्तु लोचनादपतद्भुवि ।
तस्माद्रजतमुत्पन्नं नानाभूमिषु संस्थितम् ॥ २३ ॥
कृत्रिमं चापि तत्प्रोक्तं वङ्गादेः सूतयोगतः ।
गुरु स्निग्धं मृदु श्वेतं दाहे छेदे घनक्षमम् ॥ २४ ॥
वर्णाढ्यं चन्द्रवत्स्वच्छं तारमत्र गुणा नव ।

दश दोषानाह—

कृत्रिम कठिनं रूक्षं रक्तं पीतं दलं लघु ॥ २५ ॥
दाहच्छेदघनैर्नष्टं रूप्ये दोषा दश स्मृताः ।

अथ शोधनम्—

तैले तक्रे च गोमूत्रे काञ्जिके च कुलित्थके ॥ २६ ॥
त्रिफलाक्वाथमध्ये तु संशोध्याः सर्वधातवः ।

इति सामान्यसर्वधातुशोधनम् ।

विशिष्टं तद्यथा—

पत्रीकृतं तु रजतं संतप्तं जातवेदसि ॥ २७ ॥
निर्वापितमगस्त्यस्य रसे वारत्रयं शुचि ।

इति रजतशोधनम् ।

अथ रजतमारणगुणाः—

तारपत्रं चतुर्भागं भागैकं शुद्धतालकम् ॥ २८ ॥
एतज्जम्बीरजद्रावैः कल्कीकृत्यालकं भिषक् ।
एतेन तारपत्राणि लेपयेच्छोषयेत्ततः ॥ २९ ॥
शरावसंपुटे तेषामूर्ध्वाधो गन्धकं क्षिपेत् ।
तारतुल्यं ततस्तानि रुद्ध्वा गजपुटे पचेत् ॥ ३० ॥
त्रिंशद्वनोत्पलैरेव स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् ।

अथान्यप्रकारः—

तारपत्राणि सूक्ष्माणि कृत्वा तत्तुल्ययोः पृथक् ॥ ३१ ॥
सूतगन्धकयोस्तुल्यं तालयोः खल्वसंस्थयोः ।
कल्कं कृत्वा कुमार्यद्भिस्तेन तानि प्रलेपयेत् ॥ ३२ ॥

१ क. दश भा° ।

शरावसंपुटे रुद्ध्वा त्रिंशद्वन्योत्पलैः पुटेत् ।
एवं रजतमाप्नोति मृतिं वारद्वयेन वै ॥ ३३ ॥

अथान्यप्रकारः—

विधाय पिष्टिं सूतेन रजेस्तस्याथ मेलयेत् ।
तालं गन्धं समं पश्चान्मर्दयेन्निम्बुकद्रवैः ।
द्वित्रैः पुटैर्भवेद्भस्म योज्यमेतद्रसादिषु ॥ ३४ ॥
तारं शीतकषायमम्लमधुरं दोषत्रयच्छेदनं
स्निग्धं दीपनमक्षिकुक्षिगदजिद्दाहप्रमेहप्रणुत् ।
मेदोमेदि मदात्ययात्ययकरं कान्त्यायुरारोग्यकृ-
द्यक्ष्मापस्मृतिशूलपाण्डुपलितप्लीहज्वरघ्नं सरम् ॥ ३५ ॥
अशुद्धं रजतं कुर्यात्पाण्डुकण्डूगलग्रहान् ।
विबन्धवीर्यनाशं च बलहानिं शिरोरुजम् ॥ ३६ ॥

इति रजतमारणगुणाः ।

अथ ताम्रम्—

शुक्रं यत्कार्तिकेयस्य पतितं धरणीतले ।
तस्मादेतत्समुत्पन्नं ताम्रमाहुः पुराविदः ॥ ३७ ॥
कृष्णं सूक्ष्ममतिस्तब्धं श्वेतं वाऽपि घनासहम् ।
लोहनागयुतं वाऽपि न शुद्धं ताम्रमुच्यते ॥ ३८ ॥

सदोषत्वमाह—

न विषं विषमित्याहुस्ताम्रं तु विषमुच्यते ।
एको दोषो विषे ताम्रे त्वष्टौ दोषाः प्रकीर्तिताः ॥ ३९ ॥
भ्रमो मूर्छा विदाहश्च स्वेदक्लेदनवान्तयः ।
अरुचिश्चित्तसंताप एते दोषा विषोपमाः ॥ ४० ॥

तस्य शोधनम्—

तस्मात्संशोधयेत्ताम्रं तद्दोषविनिवृत्तये ।
सलोणवज्रीदुग्धेन ताम्रपात्रं विलेपयेत् ॥ ४१ ॥
अग्नौ संताप्य निर्गुण्डीरसं संसेचयेत्त्रिशः ।
मुद्यर्कक्षीरसेकैर्वा शुल्वशुद्धिः प्रजायते ॥ ४२ ॥

---

१ ख. सूतस्य र° । २ ग. °जतस्या° । ३ क. °हाहं विषादिम° ।

अन्यच्च—

गोमूत्रेण पचेद्यामं ताम्रपत्रं दृढाग्निना ।
साम्लक्षारेण संशुद्धिं ताम्रमाप्नोति सर्वथा ॥ ४३ ॥

इति ताम्रशोधनम् ।

अथ मारणम्—

सूतगन्धौ कुमार्यद्भिर्मर्दयित्वा प्रलेपयेत् ।
ताम्रपात्रं तेन पश्चात्स्थाल्या गर्भं निरोधयेत् ॥ ४४ ॥
शरावेणाथ संयुक्ता तत्र मुद्राम्बुमस्मतः ।
भस्मना पूरयेत्स्थालीमाकण्ठं तां पिधाय च ॥ ४५ ॥
चुल्ल्यामारोप्य तदधो वह्निं प्रज्वालयेद्दृढम् ।
चतुर्यामं पचेत्पश्चात्स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् ॥ ४६ ॥
गोक्षीरे स्वेदयेद्यामं दोलया स्यात्तदुत्तमम् ।

अथान्यप्रकारः—

चतुर्थांशेन सूतेन ताम्रपत्राणि लेपयेत् ॥ ४७ ॥
अम्लपिष्टं द्विगुणितमूर्ध्वाधो दापयेद्बलिम् ।
चाङ्गेरीकल्कगर्भस्थं भाण्डे यामं पचेद्दृढे ॥ ४८ ॥
भस्मीभूतं ताम्रपत्रं सर्वयोगेषु योजयेत् ।

अथान्यप्रकारः—

जम्बीररससंपिष्टं रसगन्धकलेपितम् ॥ ४९ ॥
ताम्रपत्रं शरावस्थं त्रिपुटैर्याति भस्मताम् ।

अथान्यप्रकारः—

चूर्णं शुद्धस्य ताम्रस्य समसूतं विमर्दयेत् ॥ ५० ॥
खल्वे जम्बीरनीरेण तयोस्तुल्यं तु गन्धकम् ।
दत्त्वा संमर्द्य तत्सर्वं शरावयुगमध्यगम् ।
दिनं गजपुटे पच्यात्ताम्रभस्म प्रजायते ॥ ५१ ॥

ताम्रगुणानाह—

ताम्रं शीतं निहन्त्यात्द्व्रणकृमिजठरानाहसंप्लीहपाण्डु-
श्वासश्लेष्मास्रवातक्षयपवनगदं शूलयुग्मं च गुल्मम् ।

१ क. पर्ण मं° ।

कुष्ठान्यष्टादशापि स्मरबलरुचिकृद्रक्तमेदोऽम्लपित्त-
च्छेदि प्रोक्तं त्वशुद्धं कृमिव्रणरुगाध्मानकुष्ठादिकारि॥ ५२ ॥

इति ताम्रम् ।

अथ रीतिकांस्ये—

रीतिका द्विविधा ज्ञेया तत्राऽऽद्या राजरीतिका ।
काकतुण्डी द्वितीया सा तयोराद्या गुणाधिका ॥ ५३ ॥
संतप्ता काञ्जिके क्षिप्ता ताम्रा स्याद्राजरीतिका ।
काकतुण्डी तु कृष्णा स्याद्यासौ सेव्या विजानता॥ ५४ ॥
कांस्यं च द्विविधं प्रोक्तं पुष्पतैलिकभेदतः ।
पुष्पं श्वेततमं तत्र तैलिकं कपिशप्रभम् ॥ ५५ ॥
एतयोः प्रथमं श्रेष्ठं सेव्यं रोगप्रशान्तये ।
राजरीतिस्तथा घोषं ताम्रवच्छोधयेद्भिषक् ॥ ५६ ॥
ताम्रवन्मारणं चापि तयोरुक्तं भिषग्वरैः ।
रीतिकायुगलं रूक्षं सतिक्तं लवणं रसे ॥ ५७ ॥
शोधनं पाण्डुरोगघ्नं कृमिघ्नं लेखनं हिमम् ।
कांस्यं कषायं तिक्तोष्णं लेखनं विशदं सरम् ॥ ५८ ॥
रूक्षं गुरु च चक्षुष्यं कफपित्तहरं परम् ॥ ५९ ॥

इति रीतिकांस्यमारणगुणाः ।

अथ लोहविधिः—

पुरा लोमिलदैत्यस्य निहतस्य सुरैर्युधि ।
उत्पन्नानि शरीरेभ्यो लोहानि विविधानि वै ॥ ६० ॥
मुण्डं तीक्ष्णं तथा कान्तमिति लोहं त्रिधा स्मृतम् ।
मुण्डाच्छताधिकं तीक्ष्णं तीक्ष्णात्कान्तं शताधिकम् ॥ ६१ ॥
मुण्डं तु वर्तुलं भूमौ पर्वतेषु च जायते ।
गजवल्यादितीक्ष्णं स्यात्कान्तं चुम्बकसंभवम् ॥ ६२ ॥
यत्राङ्कं दृश्यते लोहे तीक्ष्णं लोहं तदुत्तमम् ।
कासीसामलकल्काक्ते लोहेऽङ्कं दृश्यते सुखम् ॥ ६३ ॥

अथ कान्तलक्षणम्—

पात्रे यस्य स्थितवति जले तैलबिन्दुर्न सर्प-
द्गन्धं हिङ्गु त्यजति न निजं तिक्ततां निम्बकल्कः ।

---

१ प. 'मलक' ।

पाके दुग्धं भजति शिखराकारकं नैति भूमौ
कान्तं लोहं तदिदमुदितं लक्षणैरेभिरत्र ॥ ६४ ॥

अथैषां शोधनमारणे यथा—

शशरक्तेन संलिप्तं किं चार्कपयसाऽयसः ।
दलं हुताशने ध्मातं सिक्तं त्रैफलवारिणा ॥ ६५ ॥
एवं त्रिशः कृते लोहं शुद्धिमाप्नोत्यसंशयम् ।

अथान्यप्रकारः—

त्रिफलाष्टगुणे तोये त्रिफला षोडशोन्मिका ॥ ६६ ॥
तत्क्वाथे पादशेषे तु लोहस्य पलपञ्चकम् ।
कृत्वा पत्राणि तप्तानि सप्तवारं निषेचयेत् ॥ ६७ ॥
एवं प्रलीयते दोषो गिरिजो लोहसंभवः ।
इति लोहशुद्धिः ।

अथ लोहमारणगुणाः—

शुद्धस्य सूतराजस्य भागो भागद्वयं बलेः ॥ ६८ ॥
द्वयोः समं सारचूर्णं मर्दयेत्कन्यकाम्बुना ।
यामद्वयं तस्य गोलं संवेष्टयैरण्डजैर्दलैः ॥ ६९ ॥
ततः सूत्रेण संबध्य स्थापयेत्ताम्रसंपुटे ।
संमुद्र्य वदनं तस्य मृदा संशोष्य तत्पुनः ॥ ७० ॥
त्रिदिनं धान्यराशिस्थं तत उद्धृत्य मर्दयेत् ।
रजस्तद्वस्त्रगलितं नीरे तरति हंसवत् ॥ ७१ ॥
सोमामृताभिधमिदं लोहभस्म प्रकीर्तितम् ।

अथान्यप्रकारः—

द्वादशांशेन दरदं तीक्ष्णचूर्णस्य मेलयेत् ॥ ७२ ॥
कन्यानीरेण संमर्द्य यामयुग्मं तु तत्पुनः ।
शरावसंपुटे कृत्वा पुटेद्गजपुटेन वै ॥ ७३ ॥
सप्तधैवं कृतं लोहरजो वारितरं भवेत् ।

अथान्यप्रकारः—

काकोदुम्बरिकानीरैर्लोहपत्राणि सेचयेत् ॥ ७४ ॥

---

१ क. चाक्षिम् ।

वह्नितप्तानि बहुवारं कुट्टयेत्तुलूखले ।
तत्पञ्चमांशं दरदं क्षिप्त्वा सर्वं विमर्दयेत् ॥ ७५ ॥
कुमारीनीरतः श्लक्ष्णं पुटेद्गजपुटेन तु ।
त्रिवारं त्रिफलाक्काथैस्तत्संख्यैरपि तत्त्ववित् ॥ ७६ ॥
निरुत्थं जायते लोहं त्रिधाऽप्यत्र न संशयः ।

अथान्यप्रकारः—

निम्बूफलस्य पानीयैः सकासीसैः प्रपूरिते ॥ ७७ ॥
कांस्यपात्रे क्षिपेत्खड्गखण्डांश्चण्डातपे स्थिते ।
दिनैकेन स्फुटन्त्येते दिनान्ते तांस्तु पेषयेत् ॥ ७८ ॥
त्रिफलाक्काथपिष्टं तच्चूर्णं गजपुटे पचेत् ।
पुनः पिष्टेन यावत्स्यात्तद्वारितरमुत्तमम् ॥ ७९ ॥
ततः पारदगन्धाभ्यां तत्समाभ्यां समर्दयेत् ।
पूर्ववद्धान्यराशिस्थं तीक्ष्णं सर्वोत्तमं भवेत् ॥ ८० ॥

अथान्यप्रकारः—

लोहं पत्रमतीव तप्तमसकृत्क्काथे क्षिपेत्त्रैफले
चूर्णीभूतमिदं पुनस्त्रिफलजे क्काथे पचेद्गोजले ।
मत्स्याक्षीत्रिफलारसेन पुटयेद्यावन्निरुत्थं भवेत्
पश्चादाज्यमधुप्लुतं सुपुटितं सिद्धं भवेद्रायसम् ॥ ८१ ॥

अथान्यप्रकारः—

लोहचूर्णं पलं खल्वे सोरकस्य पलं तथा ।
अश्वगन्धपलं चापि सर्वमेकत्र मर्दयेत् ॥ ८२ ॥
कुमार्यद्भिर्दिनं पश्चाद्गोलकं रुबुपत्रकैः ।
संवेष्ट्य च मृदा लिप्त्वा पुटेद्गजपुटे भिषक् ॥ ८३ ॥
स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य सिन्दूराभमयोरजः ।
मृतं वारितरं ग्राह्यं सर्वकार्यकरं परम् ॥ ८४ ॥
सर्वमेतन्मृतं लोहं ध्मातव्यं मित्रपञ्चकैः ।
यद्येवं स्यान्निरुत्थानं सेव्यं वारितरं भवेत् ॥ ८५ ॥
गन्धकं चोत्थितं लोहं तुल्यं खल्वे विमर्दयेत् ।
दिनैकं कन्यकाद्रावे रुद्ध्वा गजपुटे पचेत् ॥ ८६ ॥

---

१ क. °टे पचेत् । स्वा° ।

इत्येवं सर्वलोहानां कर्तव्येयं निरुत्थितिः ।
पाण्डुं पीडयति क्षयं क्षपयति क्षैण्यं क्षिणोति क्षणा-
त्कासं नाशयति भ्रमं नमयति श्लेष्मामयान्खादति ।
अर्शोगुल्मसशूलपीनसवमिश्वासप्रमेहारुची-
रामून्मूलयति प्रकम्पनहरं लौहं हिमं चाक्षुषम् ॥ ८७ ॥
शुद्धं पित्तकफानिलमोहं हन्ति हितं शिवशक्त्या लोहम् ।
पाण्डुरुगामयशूलविनाशि प्रोक्तमशुद्धं रोगविकाशि ॥ ८८ ॥
ये गुणा मृतरूप्यस्य ते गुणाः कान्तमस्मनः ।
कान्ताभावे प्रदातव्यं रूप्यमित्याह भैरवः ॥ ८९ ॥

निषेधः—

कूष्माण्डं तिलतैलं च माषान्नं राजिकां तथा ।
मद्यमम्लं रसं चैव त्यजेल्लोहस्य सेवकः ॥ ९० ॥

इति लोहमारणगुणाः ।

अथ किट्टम्—

ध्मायमानमयो वह्नौ परित्यजति यं मलम् ।
स किट्टसंज्ञां लभते तदनेकविधं मतम् ॥ ९१ ॥

तथोक्तं पीयूषसागरे—

यस्य लोहस्य यत्किट्टं तत्किट्टं तद्गुणं मतम् ।

तल्लक्षणानि यथा—

ईषच्छोणं गुरु स्निग्धं मुण्डकिट्टं जगुर्बुधाः ॥ ९२ ॥
भिन्नाञ्जनसमं किंचिद्विशेषाद्गुरु निर्व्रणम् ।
निष्कोटरं च विज्ञेयं तीक्ष्णकिट्टं मनीषिभिः ॥ ९३ ॥
पिङ्गं रूक्षं गुरुतमं मन्ददीर्घमकोटरम् ।
छिन्नेऽत्र रजतच्छाया स्यात्तत्किट्टं तु कान्तजम् ॥ ९४ ॥

इदं विशिष्टम् ।

एतदभावे सामान्यकिट्टं ग्राह्यम्—

आकोटरं गुरु स्निग्धं दृढं शतसमाधिकम् ।
चिरोज्झटजनस्थानसंस्थितं किट्टमाहरेत् ॥ ९५ ॥

---

१ क. 'भेन ८° ।

यथोक्तं रसार्णवे—

शताब्दमुत्तमं किट्टं मध्यं चाशीतिवार्षिकम् ।
अधमं षष्टिवर्षीयं ततो हीनं विषोपमम् ॥ ९६ ॥
अक्षाङ्गारे धमेत्किट्टमक्षपात्रस्थगोजले ।
निर्वापयेदष्टवारं ततः सूक्ष्मं विचूर्णयेत् ॥ ९७ ॥
तच्चूर्णं मधुना लीढं पाण्डुं हन्ति सकामलम् ।
किट्टाद्दशगुणं मुण्डं मुण्डात्तीक्ष्णं शताधिकम् ॥ ९८ ॥
तीक्ष्णाल्लक्षगुणं कान्तं भक्षणात्कुरुते गुणम् ।

अथ किट्टगुणाः—

किट्टं कषायं शिशिरं पाण्डुश्वयथुशोषजित् ॥ ९९ ॥
हलीमकं कामलां च हरते कुम्भकामलाम् ।

इति किट्टम् ।

अथ वङ्गम्—

खुरकं मिश्रकं चेति द्विधा वङ्गं जगुर्बुधाः ॥ १०० ॥
खुरकं श्रेष्ठमुदितं मिश्रकं त्ववरं मतम् ।
खुरकं चन्द्ररूप्याभं खुराकारं च कीर्त्यते ॥ १ ॥
एतल्लक्षणभिन्नं तु वङ्गं मिश्राभिधं मतम् ।

शोधनम्—

वङ्गं संशोधयेत्तत्र तप्ततैलादिके गणे ॥ २ ॥
ततः क्षिपेद्धण्डिकायां चुल्लीस्थायां शनैः शनैः ।
तदधो ज्वालयेद्वह्निं द्रुते वङ्गे क्षिपेत्पुनः ॥ ३ ॥
अपामार्गचतुर्थांशं चूर्णं संचालयेच्चिरम् ।
स्थूलाग्रया लोहदर्व्या यावत्तद्भस्म जायते ॥ ४ ॥
ततः शरावपिहितं स्थापयेत्तत्र तद्भिषक् ।
स्वाङ्गशीतलमादाय शुद्धतालेन मेलयेत् ॥ ५ ॥
समेन निम्बुजद्रावैर्मर्दयेत्तत्पुनर्दृढम् ।
तदपूर्वं घर्मशुष्कं पिप्पलस्य त्वगन्तरे ॥ ६ ॥
संस्थाप्यं[2] पचयादेवं तत्ततथा विपचेद्भिषक् ।
सर्वोत्तमं वङ्गभस्म सर्वकार्यकरं भवेत् ॥ ७ ॥

---

१ क. त्वहितं म° । २ क. प्यमायसादेवं स° ।

अथान्यप्रकारः—

शुद्धं सतालमर्कस्य पिष्ट्वा दुग्धेन तत्पुटेत् ।
शुष्काश्वत्थभवैर्वल्कैः सप्तधा भस्मतां व्रजेत् ॥ ८ ॥

अथान्यप्रकारः—

रजनीरजसा वह्निस्थायां हण्ड्यां तु पूर्ववत् ।
वङ्गभस्म विधायाथ सोरकं तत्र निक्षिपेत् ॥ ९ ॥
वङ्गं तुर्यांशमथ तच्छरावेण पिधापयेत् ।
मन्दमग्निं घटीमेकां दत्त्वाऽथ स्वाङ्गशीतलम् ॥ ११० ॥
कुन्देन्दुधवलं वङ्गभस्म ग्राह्यं स्वकार्यकृत् ।

अथान्यप्रकारः—

वन्योत्पलोपरिस्थे तु गोणीखण्डे क्षिपेद्व्रजः ॥ ११ ॥
तिन्तिणीवल्कलस्याथ तिलांस्तत्र विनिक्षिपेत् ।
अङ्गुलार्धप्रमाणेन तत्र वङ्गदलं न्यसेत् ॥ १२ ॥
खण्डीकृतं पुनस्तेन क्रमेणैवात्र विन्यसेत् ।
तिलं तिन्तिणिवल्कं च गोमयांश्चाग्निना दहेत् ।
स्वाङ्गशीतं ततो ग्राह्यं युक्त्या वङ्गस्य भस्म तत् ॥ १३ ॥

तस्य गुणाः—

वङ्गं तिक्तोष्णरूक्षं कफकृमिवमिजिन्मेहमेदोनिलघ्नं
कासश्वासक्षयार्तिप्रशमितहुतभुग्मान्द्यमाध्मानदारि ।
बल्यं वृष्याङ्गभाक्तन्मनसिजजनकं स्वप्रमेहप्रणाशि
प्रज्ञाकृद्वीर्यमुच्चैरलघुरतिरसस्याऽऽस्पदं बृंहणं च ॥ १४ ॥
अशुद्धममृतं वङ्गं प्रमेहादिगदप्रदम् ।
गुल्महृद्रोगशूलार्शःकासश्वासवमिप्रदम् ॥ ११५ ॥

इति वङ्गम् ।

अथ सीसकम्—

नागो द्रुतोऽग्निसंयोगाद्रविदुग्धे निपातितः ।
सच्छिद्रहण्डिकासंस्थे त्रिवारं शुद्धिमाप्नुयात् ॥ १६ ॥

---

१ क. °त पुटपकेन ।

त्रिभिः कुम्भपुटैर्नागो वासारसविमर्दितः ।
सशिलो भस्मतामेति तद्रजः सर्वमेहनुत् ॥ १७ ॥

अथान्यप्रकारः—

नागं खर्परके निधाय कुनटीचूर्णं ददीत द्रुते
निम्बूकद्रवगन्धकेन पुटितं भस्मी भवत्याशु सः ।
एवं तालकवापतस्तु कुटिलं चूर्णीकृतं तं पुटे-
न्नन्धाम्लेन समस्तदोषरहितं योगेषु योज्यं भवेत् ॥ १८ ॥

अथान्यप्रकारः—

भूभुजङ्गमभिचं पिष्ट्वा पत्रं प्रलेपयेत् ।
हण्ड्यामग्नौ द्रुतं तत्र वासापामार्गसंभवम् ॥ १९ ॥
क्षारं विमिश्रयेत्तत्र चतुर्थांशं गुरूक्तितः ।
प्रहरं पाचयेच्चुल्ह्यां वासादर्व्या विघट्टयन् ॥ १२० ॥
तत उद्धृत्य तच्चूर्णं वासानीरैर्विमर्दयेत् ।
पुटेत्पुनः समुद्धृत्य तैरेव परिमर्दयेत् ।
एवं सप्तपुटैर्नागः सिन्दूराभः प्रजायते ॥ २१ ॥
नागः समीरकफपित्तविकारहन्ता
सर्वप्रमेहवनराजिकृपीटयोनिः ।
उष्णः सरो रजतरञ्जनकृद्व्रणार्शो-
गुल्मग्रहण्यतिसृतिक्षणदांशुमाली ॥ २२ ॥
अशुद्धः कुरुते नागः प्रमेहक्षयकामलाः ।
तस्मात्संशुद्ध एवायं मारणीयो भिषग्वरैः ॥ २३ ॥

इति नागः ।

अथोपधातवः—

अभ्रकं माक्षिकं तालं शिला नीलाञ्जनं तथा ।
तुत्थकं रसकं चैव प्रोक्ताः सप्तोपधातवः ॥ २४ ॥

अथाभ्रकोत्पत्तिः—

पुरा वधाय वृत्रस्य वज्रिणा वज्रमुद्धृतम् ।
विस्फुलिङ्गास्ततस्तस्य गगने परिसर्पिताः ॥ १२५ ॥

---

१ ग. °द्रवाद्भिः पत्रमादिहेत् । २ क. °सादर्व्या विमर्दयेत् । त° ।

ते निपेतुर्घनध्वानाच्छिखरेषु महीभृताम् ।
तेभ्य एव समुत्पन्नं तत्तद्गिरिषु चाभ्रकम् ॥ २६ ॥
तत्र दक्षिणशैलेऽर्कशोषादल्पगुणं हि तत् ।
अल्पसत्त्वं तथा धत्ते तस्य सत्त्वं गुणप्रदम् ॥ २७ ॥
अतस्तूत्तरशैलोत्थं बहुसत्त्वं गुणाधिकम् ।
तद्वज्रं वज्रजातत्वादभ्रमभ्ररवोद्भवात् ।
गगनच्युतिजातत्वाद्गगनं च जगुः सुराः ॥ २८ ॥
विप्रक्षत्रियविट्शूद्रभेदात्तस्याच्चतुर्विधम् ।
क्रमेणैव सितं रक्तं पीतं कृष्णं च वर्णतः ॥ २९ ॥
प्रशस्यते सितं तारे रक्तं चैव रसायने ।
पीतं हेमनि कृष्णाभं गदेषु द्रुतयेऽपि च ॥ १३० ॥
पिनाकं दर्दुरं नागं वज्रं चेति चतुर्विधम् ।
मुञ्चत्यग्नौ विनिक्षिप्तं पिनाकं दलसंचयम् ॥ ३१ ॥
अज्ञानाद्भक्षणं तस्य महाकुष्ठप्रदायकम् ।
दर्दुरं त्वग्निगं चाति कुरुते दर्दुरध्वनिम् ॥ ३२ ॥
गोलकान्बहुशः कृत्वा स स्यान्मृत्युप्रदायकः ।
नागं वह्निस्थितं शब्दफूत्कारं परिमुञ्चति ॥ ३३ ॥
तच्छरीरगतं नित्यं व्याधिं कुर्याद्भगंदरम् ।
वज्रं तु वज्रवत्तिष्ठेत्तन्नाग्नौ विकृतिं व्रजेत् ॥ ३४ ॥
यत्नतो वर्जयेद्धीमानभ्रकत्रितयं भिषक् ।
चतुर्थं पीवरं वज्रं व्याधिबाध्यपमृत्युजित् ॥ ३५ ॥

अथाभ्रशोधनम्—

कृष्णाभ्रकं धमेद्वह्नौ ततः क्षीरे विनिक्षिपेत् ।
भिन्नपत्रं तु तत्कृत्वा तण्डुलीयाम्लयोर्द्रवैः ॥ ३६ ॥
भावयेदष्टयामं तदेवमभ्रं विशुध्यति ।

अथान्यप्रकारः—

अथ वा बदरीक्वाथे ध्मातमभ्रं विनिक्षिपेत् ॥ ३७ ॥
मर्दितं पाणिना शुष्कं धान्याभ्राद‍तिरिच्यते ।

रसमञ्जर्याम्—

---

१ क. त्वग्निनिक्षिप्तं° मावप्रकाशपठः । २ क. भिदं वाग्नि कु° । ३ क. °थ. चतुष्करी° ।

अथाभ्रमारणम्—

कृत्वा धान्याभ्रकं तच्च शोषयित्वाऽथ मर्दयेत् ॥ ३८ ॥
अर्कक्षीरैर्दिनं खल्वे चक्राकारं च कारयेत् ।
वेष्टयेदर्कपत्रैश्च सम्यग्गजपुटे पचेत् ॥ ३९ ॥
पुनर्मर्द्य पुनः पाच्यं सप्तवारान्पुनः पुनः ।
ततो वटजटाक्वाथैस्तद्वद्दद्यात्पुटत्रयम् ॥ ४० ॥
म्रियते नात्र संदेहः प्रयोज्यं सर्वकर्मसु ।
तुल्यं घृतं मृताभ्रेण लोहपात्रे विपाचयेत् ।
घृते जीर्णे तदभ्रं तु सर्वयो(रो)गेषु योजयेत् ॥ ४१ ॥

तत्र धान्याभ्रकस्य विधिः—

पादांशशालिसंयुक्तमभ्रं बद्ध्वाऽथ कम्बले ।
त्रिरात्रं स्थापयेन्नीरे तत्क्लिन्नं मर्दयेत्करैः ॥ ४२ ॥
कम्बलाद्गलितं सूक्ष्मं वालुकारहितं च यत् ।
तद्धान्याभ्रमिति प्रोक्तमभ्रमारणसिद्धये ॥ ४३ ॥

अथान्यप्रकारः—

धान्याभ्रकस्य भागैकं द्वौ भागौ टङ्कणस्य च ।
पिष्ट्वा तदन्धमूषायां रुद्ध्वा तीव्राग्निना पचेत् ॥ ४४ ॥
स्वभावशीतलं चूर्णं सर्वरोगेषु योजयेत् ।

अथान्यप्रकारः—

धान्याभ्रकं समादाय मुस्तक्वाथैः पुटत्रयम् ॥ ४५ ॥
तद्वत्पुनर्नवानीरैः कासमर्दरसैस्तथा ।
नागवल्लीदलैः सूर्यक्षीरैर्देयं पृथक्पृथक् ॥ ४६ ॥
दिनं दिनं मर्दयित्वा क्वाथैर्वटजटोद्भवैः ।
दत्त्वा पुटत्रयं पश्चात्त्रिपुटं मुसलीद्रवैः ॥ ४७ ॥
त्रिर्गोक्षुरकषायेण त्रिः पुटेद्वानरीरसैः ।
मोचकन्दरसैः पाच्यं त्रिवारं कोकिलाक्षजैः ॥ ४८ ॥
रसैः पुटेत्ततो धेनुक्षीरादेकं पुटं मृदु ।
दध्ना घृतेन मधुना स्वच्छया सितया तथा ।
एकमेकं पुटं दद्यादभ्रस्यैवं मृतिर्भवेत् ॥ ४९ ॥

---

१ क. °भ्र मा° । २ क. °र्वयोगे° । ३ ग. पुटतदोषैः स्नुक्क्षी° । ४ ग. °टं मुहुः ।

अथान्यप्रकारः-

धान्याभ्रं मेघनादैः कदलिघनजलैष्टङ्कणाङ्कोलतोयैः
खल्वे संमर्द्य गाढं तदनु गजपुटाद्द्वादशैवं प्रदद्यात् ।
मीनाक्षीभृङ्गतोयैस्त्रिफलजलयुतैर्मर्दयेत्सप्तवारं
गन्धं तुल्यं च दत्त्वा प्रवरगजपुटात्पञ्चतां याति मेघः ॥१५०॥

अथान्यप्रकारः-

दुग्धत्रयं कुमार्यम्बु गजमूत्रं नृमूत्रकम् ।
वटभृङ्गमजारक्तमेभिरभ्रं सुमर्दितम् ॥ ५१ ॥
शतधा पुटितं भस्म जायते पद्मरागवत् ।
निश्चन्द्रिकं भजेत्तत्तु शुद्धदेहे रसायनम् ॥ ५२ ॥
मृतं निश्चन्द्रितां यातमरुणं चामृतोपमम् ।
सचन्द्रं विषवज्ज्ञेयं मृत्युकृद्व्याघ्ररोमवत् ॥ ५३ ॥
पीडां विधत्ते विविधां नराणां कुष्ठं क्षयं पाण्डुगदं च कुर्यात् ।
हृत्पार्श्वपीडां च करोत्यसह्यामशुद्धमभ्रं गुरुवह्निहृच्च ॥ ५४ ॥

अथामृतीकरणम्-

वराम्बुगोघृतं चाभ्रं कलापङ्क्तिदिक्समांशकम् ।
मृद्वग्निना पचेल्लोह्यामभ्रमृतीकरणं त्विदम् ॥ ५५ ॥

निषेधः-

क्षाराम्लविदलं कोलं कर्कटीकारवेल्लकम् ।
वृन्ताकं च करीरं च तैलं चाभ्रे विवर्जयेत् ॥ ५६ ॥

तस्य गुणाः-

अभ्रं कषायं मधुरं सुशीतमायुष्करं धातुविवर्धनं च ।
हन्यात्त्रिदोषं व्रणमेहकुष्ठं प्लीहोदरग्रन्थिविषक्रिमींश्च ॥ ५७ ॥
रोगान्हन्ति द्रढयति वपुर्वीर्यवृद्धिं विधत्ते
तारुण्याढ्यं रमयति शतं योषितां नित्यमेव ।
दीर्घायुष्काञ्जनयति सुतान्सिंहतुल्यप्रभावान्
मृत्योर्भीतिं हरति च सदा सेवमानो मृताभ्रम् ॥ ५८ ॥

---

१ °टङ्क° ।

वयःस्तम्भकारी जरामृत्युहारी
बलारोग्यधारी महाकुष्ठहारी ।
नृणां मेघ एकः स योगेषु योज्यः
सदा सूतराजस्य तुल्यो गुणेन ॥ ५९ ॥

इत्यभ्रकम् ।

अथ स्वर्णमाक्षिकम्—

स्वर्णवर्णं गुरु स्निग्धमीषन्नीलच्छविच्छटम् ।
कषे कनकवद्घृष्टं तद्वरं हेममाक्षिकम् ॥ १६० ॥

इति स्वर्णमाक्षिकलक्षणम् ।

अशुद्धत्वमाह—

अशुद्धं माक्षिकं कुर्यादान्ध्यं कुष्ठं क्षयं कृमीन् ।
शोधनीयं प्रयत्नेन तस्मात्कनकमाक्षिकम् ॥ ६१ ॥

शुद्धिमाह—

माक्षिकस्य त्रयो भागा भागकं सैन्धवस्य च ।
मातुलुङ्गद्रवैर्वाऽथ जम्बीरस्य द्रवैः पचेत् ॥ ६२ ॥
चालयेल्लोहजे पात्रे यावत्पात्रं तु लोहितम् ।
भवेत्ततस्तु संशुद्धिं स्वर्णमाक्षिकमृच्छति ॥ ६३ ॥

अथैतन्मारणविधिः—

माक्षिकस्य चतुर्थांशं दत्त्वा गन्धं विमर्दयेत् ।
उरुबूकस्य तैलेन ततः कार्या सुचक्रिका ॥ ६४ ॥
शरावसंपुटे कृत्वा पुटेद्गजपुटेन च ।
धान्यस्य तुषमूर्ध्वाधो दत्त्वा शीतं समुद्धरेत् ॥ ६५ ॥
सिन्दूराभं भवेद्भस्म माक्षिकस्य न संशयः ।

अथान्यप्रकारः—

कुलित्थस्य कषायेण घृष्ट्वा तैलेन वा पुटेत् ॥ ६६ ॥
अजामूत्रेण वा हेममाक्षिकं भस्म जायते ।

गुणाः—

माक्षिकं तिक्तमधुरं मेहार्शःक्षयकुष्ठनुत् ॥ ६७ ॥
कफपित्तहरं शीतं योगवाहि रसायनम् ।

इति स्वर्णमाक्षिकम् ।

अथ तारमाक्षिकम्-

कांस्यवञ्चाकचक्याढ्यं कषे घृष्टं तु रूप्यवत् ॥ ६८ ॥
गुरु स्निग्धं सितं यत्तच्छुद्धं स्यात्तारमाक्षिकम् ।
स्वर्णमाक्षिकवद्दोषा विज्ञेयास्तारमाक्षिके ॥ ६९ ॥
अतस्तद्दोषशान्त्यर्थं शोधनं कथ्यते यथा ।
कर्कोटीमेषशृङ्ग्युत्थैर्द्रवैर्जम्बीरजैर्दिनम् ॥ १७० ॥
भावयेद्वातपे तीव्रे विमला शुध्यति ध्रुवम् ।

अथैतन्मारणम्-

स्वर्णमाक्षिकवज्ज्ञेयं कांस्यमाक्षिकमारणम् ॥ ७१ ॥
विमलाया गुणाः किंचिद्गूनाः कनकमाक्षिकात् ।

इति कांस्यमाक्षिकम् ।

अथ तालकविधिः-

अशुद्धं तालमायुर्घ्नं कफमारुतमेहकृत् ॥ ७२ ॥
तापस्फोटाङ्गसंकोचान्कुरुते तेन शोधयेत् ।

अथ तालकस्य शोधनविधिः-

तालकं कणशः कृत्वा तच्चूर्णं काञ्जिके क्षिपेत् ॥ ७३ ॥
दोलायन्त्रेण यामैकं ततः कूष्माण्डजद्रवे ।
तिलतैले पचेद्यामं यामं च त्रिफलाजले ॥ ७४ ॥
चूर्णोदके च यामैकं पक्वं शुध्यति तालकम् ।

अथ तालकस्य मारणविधिः-

सदलं तालकं शुद्धं पौनर्नवरसेन तु ॥ ७५ ॥
खल्वे विमर्दयेदेकं दिनं पश्चाद्धि शोषयेत् ।
संशोष्य गोलकं तस्य कुर्यात्तच्च विशोषयेत् ॥ ७६ ॥
ततः पुनर्नवाक्षारैः स्थाल्यर्धं तु प्रपूरयेत् ।
तत्र तद्गोलकं धृत्वा पुनस्तेनैव पूरयेत् ॥ ७७ ॥
आकण्ठं पिठरं तस्य पिधानं धारयेन्मुखे ।
स्थालीं चुल्ल्यां समारोप्य क्रमाद्वह्निं विवर्धयेत् ॥ ७८ ॥

१ क. शोधय° । २ क. °शोष्य गो° । ३ क. तस्य वि° । ४ ग. स्थाल्यार्धं प्र° ।

विनान्यन्तरशून्यानि पञ्च वह्निं प्रदीपयेत्।
एवं तु म्रियते तालं मात्रा तस्यैव रक्तिका।
अनुपानान्यनेकानि यथायोग्यं प्रयोजयेत् ॥ ७९ ॥

अथ तालकगुणाः—

हरितालं कटु स्निग्धं कषायोष्णं हरेद्विषम्।
कण्डूकुष्ठास्यरोगास्रवातपित्तकफव्रणान् ॥ १८० ॥

अन्यच्च—

तालकं हरते रोगान्कुष्ठमृत्युजरापहम्।
शोधितं कुरुते वीर्यं कान्तिं वृद्धिं तथाऽऽयुषः ॥ ८१ ॥

अथ मनःशिला—

मनःशिला मन्दबलं करोति जन्तुन्ध्रुवं शोधनमन्तरेण।
मलस्य बन्धं किल मूत्ररोधं सशर्करं कृच्छ्रगदं च कुर्यात् ॥८२॥

अथ तच्छोधनविधिः—

पचेत्त्र्यहमजामूत्रे दोलायन्त्रे मनःशिलाम्।
भावयेत्सप्तधा पित्तैरजायाः सा विशुध्यति ॥ ८३ ॥

अथान्यप्रकारः—

अगस्तिपत्रतोयेन भाविता सप्तवारकम्।
शृङ्गबेररसैर्वाऽपि विशुध्यति मनःशिला ॥ ८४ ॥

अथ गुणाः—

मनःशिला गुरुर्वर्ण्या सरोष्णा लेखनी कटुः।
तिक्ता स्निग्धा विषश्वासकासभूतकफास्रनुत् ॥ ८५ ॥

इति मनःशिला।

अथ खर्परम्—

नृमूत्रे वाऽथ गोमूत्रे सप्ताहं रसकं पचेत्।
दोलायन्त्रेण शुद्धं स्यात्ततः कार्येषु योजयेत् ॥ ८६ ॥

---

१ ग. °भस्मप°।

अथ गुणाः—

खर्परं कटुकं क्षारं कषायं वामनं लघु ।
लेखनं भेदनं शीतं चक्षुष्यं कफपित्तनुत् ॥
विषास्रकुष्ठकण्डूनां नाशनं परमं मतम् ॥ ८७ ॥

इति खर्परम् ।

अथ तुत्थम्—

विष्ठया मर्दयेत्तुत्थं मार्जारककपोतयोः ।
दशांशं टङ्कणं दत्त्वा पचेल्लघुपुटे ततः ॥ ८९ ॥
पुटं दध्ना पुटं क्षौद्रैर्देयं तुत्थं विशुध्यति ।

अथान्यप्रकारः—

ओतोर्विशा समं तुत्थं सक्षौद्रं टङ्कणाङ्घ्रियुक् ॥ ८९ ॥
त्रिधैवं पुटितं शुद्धं वान्तिभ्रान्तिविवर्जितम् ॥ १९० ॥

अथ गुणाः—

तुत्थकं कटुकं क्षारं कषायं विशदं लघु ।
लेखनं भेदि चक्षुष्यं कण्डूकृमिविषापहम् ॥
कफास्रपित्तकुष्ठघ्नं मेहमेदोविनाशनम् ॥ ९१ ॥

इति तुत्थकम् ।

अथ स्रोतोञ्जनम्—

स्रोतोञ्जनं च द्विविधं श्वेतकृष्णप्रभेदतः ।
त्रिफलावारिणा स्वेद्यं तद्द्वयं शुद्धिमृच्छति ॥ ९२ ॥

अथ तद्गुणाः—

सौवीरं ग्राहि मधुरं चक्षुष्यं कफपित्तजित् ।
हिध्माक्षयास्रनुच्छीतं स्रोतोञ्जनमपीदृशम् ॥ १९३ ॥

इत्युपधातवः ।

इति योगतरङ्गिण्यां धातूपधातूत्पत्तिशोधनमारणगुणकथनं नामैक-
चत्वारिंशत्तरङ्गः ॥ ४१ ॥

अथ द्विचत्वारिंशस्तरङ्गः ।

अथ रसः—

गिरीशगिरिजात्मको चपलगन्धको सेवितौ
जवाज्जगति जन्मिनामतुलभुक्तिमुक्तिप्रदौ ।
प्रणम्य कथयत्यहो रसविधिं त्रिमल्लो द्विजः
प्रदर्शितविधेर्गुरोर्भृशमधीत्य तन्त्राण्यपि ॥ १ ॥
रस्यतेऽमर्त्यमर्त्याद्यैर्भुक्तिमुक्तिप्रलिप्सुभिः ।
यतस्ततो रस इति प्रोच्यते पारदो बुधैः ॥ २ ॥

रसार्णवात्—

स्कन्दात्तारकहिंसायै कैलासे प्रार्थितोऽमरैः ।
रते शंभोश्च्युतं रेतो गृहीतं वह्निना मुखे ॥ ३ ॥
क्षिप्तं तेन चतुर्दिक्षु क्षमायां तत्पृथक्पृथक् ।
सौम्यादिदिक्त्रयस्थं तद्गौरीशापान्न कार्यकृत् ॥ ४ ॥
पश्चिमायां तु यत्क्षिप्तं दिशि तत्कार्यकारकम् ।
एषोत्पत्तिः समाख्याता पारदस्य मनीषिभिः ॥ ५ ॥
मूर्छित्वा हरति रुजं बन्धनमुपलभ्य खे गतिं धत्ते ।
अमरी करोति सुमृतः कोऽन्यः करुणाकरः सूतात् ॥ ६ ॥
श्वेतारुणहरिद्राभकृष्णसूता द्विजादयः ।
देहे लोहे गदे पिष्ट्यां योज्याश्चैव स्वजातिषु ॥ ७ ॥
तेषु नैसर्गिका दोषाः पञ्च तौ द्वावुपाधिजौ ।

(*अथ गोरक्षमतात्—)

इति दोषाः सप्त सूते कञ्चुका अपि सप्त च ॥ ८ ॥
मलो विषं वह्निगिरी चापल्यं च स्वभावजाः ।
दोषाः पञ्चाथ विज्ञेयौ नागवङ्गावुपाधिजौ ॥ ९ ॥

उक्तं च सिद्धमते—

मिलितौ नागवङ्गाभ्यां क्षेत्रयोर्नागवङ्गयोः ।
स्खलनादथ वाऽपायैर्वणिग्भिर्मेलितो रसः ॥ १० ॥
ताभ्यां ततो रसे दोषौ द्वौ स्यातां नागवङ्गजौ ।

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थः क. पुस्तकस्थः ।

---

१ क. °योः । रसमेकनपापाय भणि° ।

अथ तद्दोषविकाराः कथ्यन्ते—

मलेन मूर्छा मरणं विषेण दाहोऽग्निना भूमिभृता तु जाड्यम् ।
वीर्यक्षयश्चापलतोऽथ वङ्गात्कुष्ठानि नागाद्गलगण्डरोगाः ॥ ११ ॥

विशेषमाह—

वह्निर्विषं मलश्चेति मुख्या दोषास्त्रयो रसे ।
एते कुर्वन्ति संतापं मृतिं मूर्छां नृणां क्रमात् ॥ १२ ॥

(इति *गोरक्षमतात् ।)

अथ कञ्चुकाः कथ्यन्ते—

मृत्पाषाणजलाख्याश्च कालिका पालिका तथा ।
श्यामा कपालिका चेति पारदे सप्त कञ्चुकाः ॥ १३ ॥

अथ तद्विकारानाह—

पाण्डुर्मृदोऽश्मनो जाड्यं खालित्यं जलकञ्चुकात्[3] ।
कापाल्या गजचर्माणि कालिकाया रुजो(जो)दरे ॥ १४ ॥
श्यामायास्तु प्रमेहाः स्युः कपाल्या जठराणि वै ।

इति बौद्धसर्वस्वात् ।

अतो विंशतिसंस्कारा दोषज्ञैर्दोषमुक्तये ॥ १५ ॥
सूतराजस्य कर्तव्या भुक्तिमुक्तिप्रकाङ्क्षिभिः ।
योऽशुद्धं घातयेत्सूतं निर्वीर्यं वाऽथ मानवः ।
ब्रह्महा स दुराचारी मम द्रोही महेश्वरि ॥ १६ ॥

इति शिवागमात् ।

तथोक्तं रसेन्द्रचिन्तामणौ—

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन सूतः शोध्यो विजानता ।
तत्साधकाः प्रकथ्यन्ते संस्कारा: किल विंशतिः ॥ १७ ॥

ते यथा शिवागमे—

पटसारण१संमर्दन२मूर्छन३मुत्थापन४स्वेद५पातन६बोधन७नियमन८
दीपन ९ मुखकरण १०जारण ११ सविडा १२ मान १३ गर्भद्रुतयो १४

---

* अनुष्टिहान्तर्गतोऽयं ग्रन्थः क. पुस्तकस्थः ।

---

१ क. °क्षयं जायते चाप । २ क. कालिकापा° । ३ क. °त् कपा° । ४ ख. °कापाद्रोद° । ५ ग. °मर्दी° ।